

ДРЕВЬОРУСЬКЕ
МІСТО
РАЕНЬ

Г. Г. МЕЗЕНЦЕВА

**Древньоруське
місто РОДЕНЬ
КНЯЖАГОРА**

**ВИДАВНИЦТВО
КИЇВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
1968**

В історії нашої країни на початку складання древньоруської державності важливу роль відіграло місто Родень, яке знаходилося при впадінні р. Рось у Дніпро.

У монографії розповідається про влаштування цього стародавнього міста, його укріплення, планування, житла, господарчі та інші будови. Показано розвиток найрізноманітніших ремесел — ковальського, лварного, ювелірного, гончарного, кісткорізного, каменерізного та інших, а також сільського господарства і торгівлі. Описана велика кількість виробів з Родня, які не поступаються кращим зразкам свого часу з інших країн світу і свідчать про високу культуру Київської Русі, на основі якої створилась культура трьох братніх народів — російського, українського і білоруського.

Книга розрахована на істориків, археологів, етнографів і широке коло читачів, які цікавляться давньою історією нашої Батьківщини.

НА ПРАВМУ БЕРЕЗІ ДНІПРА, ТРОХИ НА ПІВДЕНЬ ВІД КАНЕВА, ВИСОЧИТЬ ГОРА, ЩО МАЄ НАЗВУ КНЯЖОЇ. ВОНА ЗБЕРІГАЄ ПАМ'ЯТЬ ПРО СТАРОДАВНЄ МІСТО РОДЕНЬ, ЯКЕ ВІДІГРАЛО ЗНАЧНУ РОЛЬ У РАННІЙ ІСТОРІЇ НАШОЇ КРАЇНИ. ПРОТЯГОМ КІЛЬКОХ СТОЛІТЬ ТУТ БУЯЛО ЖИТТЯ СТАРОДАВНІХ СЛОВ'ЯН. ЧИСЛЕННІ ЗНАХІДКИ КРАСНОМОВНО РОЗПОВІДАЮТЬ ПРО ВИСОКУ КУЛЬТУРУ, ЯКУ СТВОРИЛИ НАШІ ПРЕДКИ. КАНІВСЬКІ МІСЦЯ НЕРОЗРИВНО ПОВ'ЯЗАНІ З ІМЕНЕМ ВЕЛИКОГО КОБЗАРЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. ЗАХОПЛЮЮЧИСЬ КРАСОЮ ЦИХ МІСЦЬ, ТАРАС ГРИГОРОВИЧ ШЕВЧЕНКО МРІЯВ ТУТ ОСЕЛИТИСЯ. НА ОДНІЙ З КАНІВСЬКИХ ГІР ВІН ЗАЛИШИВСЯ НАВІКИ.

ВІЙНИ І БУЙНІ ЗАДНІПРОВСЬКІ ВІТРИ ЗРУЙ-
НУВАЛИ СТАРОДАВНІ МУРИ, ЗРІВНЯЛИ БУ-
ДІВЛІ І ЖИТЛА. АЛЕ ВЕЛИКІ ДОСЯГНЕННЯ
ЖИТЕЛІВ РОДНЯ НЕ ЗНИКЛИ БЕЗСЛІДНО
І УВІЙШЛИ ДО СКАРБНИЦІ КУЛЬТУРИ НА-
ШОГО НАРОДУ, СПРИЯЛИ ЙОГО ДАЛЬШО-
МУ РОЗВИТКУ.

ВСТУП

Історична роль Середнього Подніпров'я і Поросся. Вивчення древньоруських міст. Виникнення Родня і його історіографія.

В історії нашої країни велику роль відіграло Середнє Подніпров'я і Поросся. По річці Росі жили роси, які дали назву нашій країні Русь¹. Ця назва поширювалась тоді на всю середню течію Дніпра і, можливо, походила також і від геродотівської назви Дніпра — Борисфен². Тут, згідно з літописними даними, пізніше жили поляни — одне з найбільш розвинених слов'янських племен, на яке і перейшла назва Русь — «поляне яже ныне зовомая Русь»³. Отже, з цими місцями пов'язані виникнення нашої держави, її назва та рання історія. Тут, у самому серці слов'янських земель, накопичувала Русь свої могутні сили, щоб стати богатырською заставою європейським народам від численних навал кочівників, вийти на широку міжнародну арену, створити високорозвинену і яскраву культуру, перетворитися на одну з найбільших середньовічних держав Європи⁴.

Вже тоді сучасники з гордістю говорили про свою країну: «Не в худе бо и не в неведоме земли владычествоваша, но в русьской, яже видима и слышима есть всеми коньци земля»⁵. Патріотичні по-

¹ Б. А. Рыбаков, Первые века русской истории, М., 1964, стр. 15.

² М. Н. Тихомиров, Происхождение названий «Русь» и «Русская земля», — Советская этнография, VI—VII, М., 1947, стр. 79.

³ Повесть временных лет, т. I, М.—Л., 1950, стр. 21.

⁴ Б. А. Рыбаков, Начало русского государства, — Вестник Московского университета, М., 1955, № 4—5.

⁵ Слово о законе и благодати митрополита Илариона. — Памятники духовной литературы времени великого князя Ярослава I, М., 1844.

чуття здавна були властиві нашому народові, який пишався щедрістю і красою свого краю. Недаром один з стародавніх авторів писав про Русь: «О светло светлая и красно украшенная земля Русская! Многими красотами ты нас дивишь: дивишь озерами многими, реками и источниками местнотчтимыми, горами крутыми, холмами высокими, дубравами частыми, полями чудными, зверьми различными и птицами бесчисленными, городами великими, селами чудными... Всего ты исполнена, земля Русская!»¹.

У гуші цих слов'янських земель, там, де Рось впадала у Дніпро, було колись місто Родень, історії якого і присвячена ця робота. Дослідження Родня є продовженням вивчення слов'янських пам'яток Канівщини. Перша книга з цього циклу — це дослідження Канівського поселення полян², яке передувало утворенню міста Родня.

Вивчення древньоруських міст є одним із важливих питань історії нашої країни, яке і досі не з'ясоване остаточно, особливо проблема походження міст. Цьому заважало те, що міста в Древній Русі були надзвичайно різноманітні за своїм характером, розмірами, господарством, шляхами розвитку тощо. У Древній Русі «градом» називалося кожне укріплене поселення, незалежно від його соціально-економічних факторів. Древню Русь називали Гардарикою — країною міст, поскільки їх було дуже багато. За письмовими даними, їх відомо понад 300³, а за археологічними, — значно більше. Проте ці міста були неоднакові. Їх виникнення, розвиток і роль у державі були різними. Історичний розвиток древньоруських міст можна прослідкувати лише шляхом глибокого дослідження кожного міста і особливо тих, які відігравали значну роль у свій час. До таких і відноситься місто Родень.

Дореволюційні вчені цікавилися в основному лише політичною історією древньоруських міст, системою їх управління⁴. В. М. Татіщев, М. М. Карамзін пов'язували історію міст з боротьбою за зміцнення великокнязівської влади. Революційні демократи О. Н. Радіщев, К. Ф. Рилєєв та О. І. Герцен, спираючись на роль вічових зборів, протиставляли їм свої погляди про споконвічність демократичного ладу на Русі⁵.

В дореволюційній історіографії недооцінювався ступінь соціально-економічного розвитку древньоруських міст і не було єдиного визначення древньоруського міста та з'ясування шляхів його виникнення. Одні історики вважали древньоруські міста укріпленими селами, інші

---

¹ Слово о погибели руския земли,— Памятники древней письменности, № LXXXIV, СПб., 1892, стр. 18.

² Г. Г. Мезенцев, Канівське поселення полян, К., 1965.

³ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, изд. 2-е, М., 1956, стр. 41.

⁴ А. Л. Хорошкевич, Основные итоги изучения городов XI — первой половины XVII в.,— Города феодальной России, М., 1966, стр. 34.

⁵ А. Н. Радіщев, Полное собрание сочинений, т. III, М.—Л., 1952, стр. 36; К. Ф. Рилєєв, Полное собрание сочинений, т. 2, М., 1907, стр. 147; А. И. Герцен, Собрание сочинений в XXX томах, т. XII, М., 1957.

називали їх військовими фортецями або князівськими адміністративними центрами. С. М. Соловйов гадав, що міста виникли при переселенні родових громад на нові місця¹. Не брався до уваги соціально-економічний розвиток міст. Наприкінці XIX ст. у зв'язку з розвитком капіталізму і торгівлі буржуазні історики економічного напрямку почали звертатися до вивчення соціально-економічної історії древньоруських міст, але не змогли правильно висвітлити це питання і внесли в нього багато плутанини. Так, М. Я. Аристов, займаючись історією ремесла Древньої Русі, не тільки не показав його високий розвиток у древньоруських містах, а прийшов до висновку, що до XV ст. ремісників було на Русі дуже мало². В. О. Ключевський захоплювався торговою теорією і вважав, що міста в Древній Русі виникли завдяки зовнішній торгівлі³. До цієї ж теорії приєднався і М. В. Довнар-Запольський. Намагаючись з'ясувати виникнення древньоруських міст, В. Б. Антонович висунув три історичні причини їх існування: політичну, економічну і військову⁴. Питанню часу виникнення міст та їх кількості присвятив свою працю Д. Я. Самоквасов⁵.

Дореволюційні історики механічно перенесли відсталість промислового розвитку Росії на початку XX ст. і на стародавні часи. Тому І. Є. Забелін вважав, що розвиток металообробки був на низькому рівні, а древньоруські майстри лише копіювали іноземні зразки⁶. М. О. Рожков твердив, що населення міст не відрізнялося від сільського і займалося лише землеробством. П. М. Мілюков зовсім нехтував значення соціально-економічного розвитку древньоруських міст, вважаючи їх за політичні і військові центри. Отже, дореволюційна історіографія не спромоглася вирішити питання про виникнення і розвиток древньоруських міст.

Проти заперечення економічної ролі міст виступили марксистські історики. Г. В. Плеханов вказував на велику роль економічного розвитку в Древній Русі⁷. За радянського часу у вивченні древньоруських міст досягнуті значні успіхи. У 20—30-х роках вийшли праці Б. Д. Грекова, М. М. Тихомирова, П. П. Смирнова про класову боротьбу в містах, а також статті В. І. Равдонікаса і О. В. Арциховського про генезис і розвиток феодалізму⁸. Проте конкретно питання походження

¹ С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, т. I, М., 1962.

² Н. Я. Аристов, Промышленность Древней Руси, СПб., 1866, стр. 259.

³ В. О. Ключевский, Сочинения, т. I, М., 1956, стр. 127.

⁴ В. Б. Антонович, Монографии по истории Западной и Юго-Западной России, К., 1885, стр. 135—136.

⁵ Д. Я. Самоквасов, Древние города России. Историко-юридическое исследование, СПб., 1873.

⁶ И. Е. Забелин, О металлургическом производстве в России до конца XIX в., СПб., 1910, стр. 23.

⁷ Г. В. Плеханов, История русской общественной мысли, т. I, М., 1914, стр. 87.

⁸ В. И. Равдоникас, Некоторые моменты процесса возникновения феодализма в лесной полосе Восточной Европы,— Основные проблемы генезиса и разви-

древньоруських міст, як відзначав Б. Д. Греков, у той час не вдалося з'ясувати¹.

Після Великої Вітчизняної війни, коли загинуло багато міст та видатних історичних пам'яток нашої країни, радянські вчені знову звернулися до вивчення древньоруських міст. Виходячи з визначення класиків марксизму-ленінізму про міста як центри ремесла і торгівлі, які виникли при розкладі первіснообщинного ладу², а також узагальнюючи і аналізуючи накопичений новий, особливо археологічний матеріал, радянські історики висвітлили питання походження древньоруських міст. М. М. Тихомиров вказав, що древньоруські міста виникли завдяки розвитку сільського господарства і ремесла в галузі економіки та розвитку феодалізму в галузі суспільних відносин³. Вони розвивалися, як і інші середньовічні міста Заходу і Сходу того часу, і жили напруженим економічним і політичним життям. Б. О. Рибаків розкрив соціально-економічну суть древньоруських міст і показав надзвичайно високий виробничий і культурний рівень міст Древньої Русі, які за якістю і кількістю своїх виробів випереджали багато інших передових країн Європи⁴.

Завдяки працям радянських вчених відпала торгова теорія виникнення древньоруських міст, яка мала прихильників навіть за кордоном, були з'ясовані питання щодо шляхів створення древньоруських міст, характеру їх влаштування та ін. Древньоруські міста виникли не одночасно і розвиток їх протікав не однаково. Тому намагання підмінити складний історичний процес окремими теоріями, наприклад «замковою» або «племінних міст», виявилися неспроможними⁵.

Шляхів виникнення древньоруських міст було багато. Деякі з них створювались на базі ранніх поселень, які в процесі історичного розвитку перетворилися у великі міста, наприклад, Київ, Іскоростень, Псков, Стара Ладога та багато інших. Інші — Колодязин, Райки — виникли з феодальних замків, які згодом обросли посадом. Ряд міст Древньої Русі відповідно до своїх стратегічних та політичних планів заснували князі. Так, міста по річках Стугні, Сулі, Ірпені засновані

тия феодального общества, М.—Л., 1934; А. В. Арциховский, Археологические данные о возникновении феодализма в Суздальской и Смоленской землях, — Проблемы истории докапиталистических обществ, 1934, № 11—12, стр. 35—60.

¹ Б. Д. Греков, Культура Киевской Руси, М.—Л., 1944, стр. 20.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 3, стр. 22—24, 49—64; Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, М., 1948, стр. 128.

³ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, стр. 64.

⁴ Б. А. Рибаків, Ремесло Древней Руси, М., 1948.

⁵ М. Ю. Брайчевский, К происхождению древнерусских городов, — Краткие сообщения Института истории материальной культуры (КСИИМК), вып. 41, М., 1951; С. А. Тараканова, К вопросу о происхождении древнерусских городов, — КСИИМК, вып. 41, М., 1951; Н. Н. Воронин, К итогам и задачам археологического изучения древнерусских городов, — КСИИМК, вып. 41, М., 1951.

Володимиром, а по річці Росі Ярославом (м. Юр'їв), Юрієм Долгоруковим (м. Переяслав-Залеський) та іншими князями. Іноді у місто перетворювалося ремісниче поселення, наприклад Ростов Великий розвинувся з Сарського ремісничого городища. Інколи місто виділялося з сусіднього центру, як місто Володимир з Ростова¹. Процес утворення міст у Древній Русі був надзвичайно складний і багатограний. Це пояснювалось тим, що відбувався він на грані двох соціально-економічних формацій — первіснообщинної і феодальної.

Різними були шляхи створення міст і в Середньому Подніпров'ї, хоч відбувся цей процес тут значно раніше, ніж в інших місцях. М. М. Воронін називав Подніпров'я передовим районом Русі у виникненні міст². Високий розвиток виробничих сил протягом багатьох віків у цих місцях сприяв ранньому виникненню тут міст.

Коли ж виник Родень? Місто згадується на ранніх сторінках літопису. Під 980 р. у літопису яскраво розповідається про трагічні події, пов'язані з боротьбою за київський престол братів Ярополка Святославича та Володимира Святославича. Новгородський князь Володимир вирішив захопити Київ і обложив його. Воєвода Ярополка Блуд, увійшовши у змову з Володимиром, порадив Ярополку втекти. «И послуша его Ярополкъ, и избежь пред нимъ, затворися въ граде Родъни на усть Рси реки, а Володимиръ вниде в Киевъ, и оседе Ярополка в Родне. И бе гладъ великъ в немъ, и есть притча и до сего дне: беда аки в Родне»³. Як свідчать літописні матеріали, у X ст. Родень був уже добре відомим і міцно укріпленим містом, яке могло витримати довгу облогу.

На стародавнє походження міста вказує також і його назва. У літопису місто згадується тричі, але скрізь у непрямих відмінках: або в місцевому відмінку — «в Родне», або у вигляді доповнення прислівникової форми «в граде Родъни». Яка форма була у називному відмінку? Непрямі відмінки спростовують ознаки родів, але навряд чи можуть бути сумнівні щодо роду назви міста. Адже в Древній Русі місто-град завжди був чоловічого роду. Для прикладу можна навести: Київ, Чернігів, Вишгород, Любеч, Новгород та ін. Отже, очевидно, місто називалось Родень. Присвійна форма назви вказує, що місто назване ім'ям того, кому належало або присвячене. Прикладів подібних назв у Древній Русі багато: Київ—Кия град, Ізяслав—Ізяслава град, Ярославль—Ярославлій град, Святополк—Святополчій град. Виходячи з цього, можна сказати, що Родень — град Рода. Таким чином, назва міста пов'язана з Родом.

Дослідженнями видатного радянського вченого Б. О. Рибакіна виявлено, що Род — це стародавній верховний язичеський бог слов'ян.

¹ Н. Н. Воронин, Поселения,—История культуры Древней Руси, т. I, М., 1948.

² Н. Н. Воронин, К итогам и задачам археологического изучения древнерусских городов.

³ Повесть временных лет, т. I, стр. 55.

Культ Рода та Рожаниці іде з глибокої давнини, можливо, з неоліту чи бронзового віку¹. У слов'ян цей культ один із найранніших. Невідомий древньоруський автор XII ст., який написав своє повчання проти язичества «Слово о том, как язычники поклонялись идолам и приносили им жертвы», описує культ Рода і пов'язує його з єгипетським культом Озіріса². Корінь «рдяний», «рдеть», тобто червоний, полум'яний, дійсно вказує на зв'язок Рода з вогнем, сонцем і на те, що він був попередником Перуна³. Але роль Рода не обмежувалася тільки цим. Він був всемогутнім володарем і неба, і землі, всіх стихій і всього живого, в тому числі і роду людського. Його можна порівняти з Зевсом грецької міфології, який поєднав у собі всі сили. Пізніше функції Рода були розподілені між багатьма язическими богами, що відображено у пантеоні язических богів Володимира. Але навіть після прийняття християнства церковники XII ст. зіставляли Рода з Саваофом—творцем світу, і боротьбу в основному спрямували проти Рода.

Значення Рода зафіксувалося на довгий час у багатьох найважливіших словах слов'ян, як «народ», «родина», «род людской», «родной» та ін.

Б. О. Рибаків висловив навіть думку, що термін «роди», який зустрічається як синонім до слова «руси» («Роди же нарицаемы Русы») у візантійських джерелах IX ст., слід пов'язувати з Роднем⁴.

Розгляд назви міста Родня дає підстави вважати, що в сиву давнину, коли слов'яни поклонялися Роду, у цьому важливому для них економічному районі, зв'язаному з основними магістралями того часу—Дніпром та Россю, було влаштовано святилище Рода і засновано місто, назване ім'ям цього всемогутнього бога. Важко встановити остаточно, коли саме це відбулося. Розкопки на Княжій горі виявили культурний шар IX—XIII ст. Від більш раннього часу зустрічалися лише поодинокі знахідки, наприклад антропоморфні фібули та інші прикраси V—VI ст., які потрапили сюди, очевидно, випадково, бо ніяких інших доказів існування тут міста в цей час немає. Проте біля підніжжя Княжої гори розкопки останніх років досліджено Канівське поселення полян, яке датується VII—IX ст.⁵ Планування цього поселення, влаштування його жител і господарчих будов, спільні риси основних видів господарства, а також численних виробів як керамічних, так і металевих приводять до думки, що місто на Княжій горі починало свою істо-

---

¹ Б. А. Рыбаков, Первые века русской истории, стр. 55—56. Користуюсь нагодою висловити щиро подяку Б. О. Рибаківу за його цінні консультації при дослідженні Княжої гори.

² Н. Гальковский, Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси,— Записки Московского археологического института, т. XVIII, М., 1913, стр. 24—87.

³ Б. А. Рыбаков, Проблема происхождения Руси,— Очерки истории СССР, III—IX ст., М., 1958, стр. 743.

⁴ Там же.

⁵ Г. Г. Мезенцева, Канівське поселення полян.

рію з цього поселення полян. Беручи до уваги те, що багато дrevньо-руських міст, як відзначено вище, виросло з попередніх поселень, можна стверджувати, що і Родень розвинувся саме так і його заснування слід відносити до VII—VIII ст.

Відкриття Родня відноситься до другої половини XIX ст. Наприкінці минулого століття увагу вчених несподівано привернули до себе численні знахідки з Княжої гори біля Канева. До рук колекціонерів почали надходити золоті та срібні медальйони, гривни, діадеми, браслети, персні, візантійські і арабські монети, бронзові хрести-енколпіони, дзеркала, свинцеві печатки і безліч інших своєрідних і цікавих пам'яток. Їх велика кількість і різноманітність, висока майстерність виконання зразу вказали на виключне значення цих знахідок.

Чудові пам'ятки з Княжої гори поступили до ряду великих музеїв нашої країни, таких, як Ермітаж, Московський, Київський, Чернігівський історичні музеї, а також музеїв інших країн — Польщі, Франції, Англії.

Незважаючи на цікаві відкриття, Княжій горі не повезло: її розкопували хаотично і не дослідили повністю, не узагальнили її матеріали. Адже історики того часу, передаючи літописні свідчення про ті чи інші події, не зіставляли їх з археологічними матеріалами і не розшукували місцезнаходження літописних міст, а лише обмежувались констатацією факту їх існування¹.

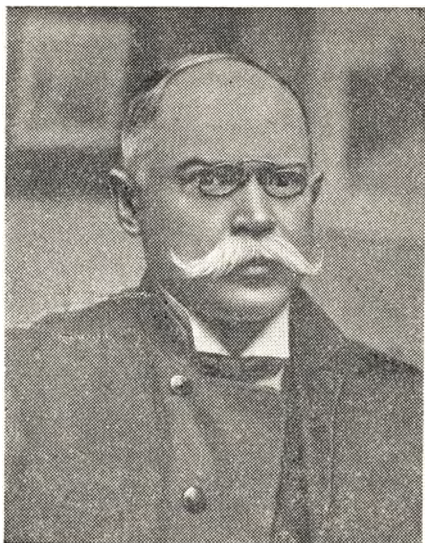
Першими, хто почав копати Княжу гору, були шукачі скарбів. У 70—80-х роках натовп селян з сусідніх сіл, які шукали знахідки на Княжій горі, іноді становив до сотні чоловік на день². Вони знаходили безліч різноманітних речей — прикрас, знарядь праці, предметів побуту та інших виробів, які продавали колекціонерам у різних містах країни. Знахідки розходилися по численних колекціях, різних музеях. Частина їх поступила до колекції Б. І. Ханенка, І. О. Хойновського, М. Леопардова, Н. Чернова, Д. Я. Самоквасова, В. В. Тарновського, М. Ф. Біляшівського та інших вчених, частина була відправлена в Петербург і у Краків, частина попала в Київський університетський музей, який передував міському історичному музею Києва³. Але більшість речей, і до того ж кращих, зникла. Те, що збереглося у перелічених особистих колекціях і в університетському музеї в Києві, не становило і сотої частки того, що було знайдено на Княжій горі під час її хижачьких розкопок⁴.

¹ Н. М. Карамзин, История государства Российского, т. I, СПб., 1892; Л. Похлевиц, Сказание о населенных пунктах Киевской губернии, К., 1964, стр. 637. М. А. Максимович, Заметки о некоторых летописных названиях местности, — Собрание сочинений, т. II, стр. 352.

² Н. Беляшевский, Княжа гора, — «Киевская старина», К., 1890, т. XXXI, стр. 498.

³ Указатель выставки при III археологическом съезде в Киеве. К., 1874.

⁴ Н. Ф. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе, — Труды Московского археологического общества (МАО), т. XVI, М., 1900, стр. 81.

М. Ф. Біляшівський.

У 1876 р. відомий археолог того часу Д. Я. Самоквасов, повертаючись з розкопок у Канівському районі, провів дводенні розкопки на Княжій горі. У них взяло участь все працездатне населення сусіднього села Пекарі. Була перекопана мисова частина Княжої гори і знайдена велика кількість срібних і золотих прикрас, залізних і мідних знарядь праці, зброї, предметів з скла і кісті, різних культових речей¹. Безумовно, і ці розкопки через їх поспішність не могли сприяти справжньому вивченню Княжої гори і по суті ставили на меті лише зібрати знахідки з неї. Звіт про ці розкопки не опубліковувався, і тому пізніше тут були проведені повторні розкопки. Випадкові знахідки і матеріали розкопок Самоквасова вказали на виняткове історичне значення Княжої гори. Видатні вчені історики і археологи звернули

увагу на необхідність вивчення цієї цікавої пам'ятки.

У 1890 р. Княжу гору придбав відомий колекціонер стародавніх пам'яток України В. В. Тарновський. У зв'язку з цим було заборонено копати її шукачам скарбів і почались її систематичні розкопки. За запрошенням В. В. Тарновського ці розкопки очолив відомий археолог того часу М. Ф. Біляшівський, який давно вже проявляв великий інтерес до Княжої гори. У тому ж році М. Ф. Біляшівський опублікував у журналі «Киевская старина» (т. XXXI) статтю «Княжа гора», де говорив про важливе значення Княжої гори, описував її топографію і вказував на те, що тут було колись древньоруське місто Родень.

В «Сборнике снимков с предметов древности, находящихся в Киеве в частных руках», наводився опис деяких знахідок з Княжої гори, в основному пам'яток церковного характеру — хрестів, іконок тощо. Описувались речі з колекції М. Леопардова і М. Чернова — 50 мідних хрестів, 20 срібних і кілька іконок, подано 7 таблиць з хорошими ілюстраціями.

У 1891 р. М. Ф. Біляшівський розкрив значну частину Княжої гори — від її мису і приблизно до середини, де йшов вал дитинця, а також частково і самий вал. Розкопки провадилися 25-метровими дугоподібними траншеями. Під час них були відкриті залишки жител, досить багато пічок, господарчих ям, чотири скарби з дорогоцінними прикра-

¹ Д. Я. Самоквасов, Могила русской земли, М., 1908, стр. 263.

сами і велика кількість різноманітних предметів. Все це підтверджувало існування міста на Княжій горі, його довге життя, а також свідчило про його трагічну загибель у XIII ст. Звіт про ці розкопки М. Ф. Біляшівський зробив в Історичному товаристві Нестора-літописця, яке існувало тоді в Києві. Він був опублікований під назвою «Раскопки на Княжей горе в 1891 г.»¹. У 1892 р. Біляшівський видав у Києві окрему роботу на цю ж тему, в якій детально розповів про свої розкопки і описав основні знайдені ним предмети (всіх знахідок було близько 1500), розподіливши їх на певні групи². Це найбільш ґрунтовна і важлива робота М. Ф. Біляшівського про Княжу гору.

Влітку 1892 р. М. Ф. Біляшівський продовжував розкопки на Княжій горі, досліджуючи її схили. Знову були виявлені залишки жител, скарб з прикрасами, багато знарядь праці, предметів побуту та інших знахідок. Звіт про розкопки під назвою «Раскопки на Княжей горе в 1892 г.» Біляшівський опублікував у 1893 р. в журналі «Киевская старина» (т. 41).

У тому ж році Д. Я. Самоквасов видав у Варшаві каталог своєї колекції: «Основания хронологической классификации и каталог коллекции древностей». Він описав пам'ятки своєї колекції, серед них і знахідки з Княжої гори — срібні, золоті, бронзові і залізні вироби, детально зупинився на свинцевій печатці та бронзових енкалпіонах. На жаль, у каталозі не були вказані ні розміри пам'яток, ні те, як і коли вони поступили до колекції Самоквасова.

Короткі відомості про розкопки на Княжій горі були вміщені в «Археологических известиях и заметках» (№ 5, 1893 р.).

В. Б. Антонович у праці «Археологическая карта Киевской губернии», надрукованій в 1895 р. у Москві, також присвятив кілька сторінок Княжій горі, де говорив про велику кількість цінних знахідок з Княжої гори.

В 1896 р. у Києві вийшла книга І. О. Хойновського «Краткие археологические сведения о предках славян и Руси». Описуючи історію полян, автор намагався встановити історичну роль міста на Княжій горі. В розділі «Древности из Родни» він дав коротку історію міста і описав ті знахідки з Княжої гори, які були в його колекції, зокрема ряд чудових золотих і срібних прикрас і багато бронзових хрестів.

Деякі цінні прикраси з Княжої гори, зокрема золоті та срібні сережки, вискові кільця, підвіски та інші, були опубліковані в книзі М. Кондакова «Русские клады» (т. I, 1896 р.). Автор наводить чудові кольорові ілюстрації цих виробів.

У книзі «Указатель церковно-археологического музея при Киевской духовной академии», виданій у Києві в 1897 р., на таблиці XIV зображений цікавий мідний зміювик з Княжої гори.

Але найбільша кількість знахідок з Княжої гори була опублікована

¹ Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. VI, К., 1892.

² Н. Ф. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., К., 1892.

у книзі «Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского», виданій у Києві в 1898 р. Тут описані колекції Тарновського за трьома відділами: первісний, великокнязівський та козацький. Майже всі пам'ятки великокнязівського відділу — 1620 номерів — являли собою знахідки з Княжої гори. Опис речей цього розділу каталога дав М. Ф. Біляшівський, який і знайшов їх під час своїх розкопок. Було описано безліч різноманітних предметів — залізних знарядь праці, інструментів, зброї, золотих і срібних прикрас, мідних, глиняних та інших предметів побуту. Всі знахідки описані досить стисло, проте в каталозі правильно визначені предмети і вказані їх форми та розміри.

У книзі «Древности русские, кресты и образки. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко» описуються енкалпіони з Княжої гори, вміщено 16 таблиць з хорошими ілюстраціями, даються пояснення до кожного предмета.

В «Археологической летописи Южной России», яка видавалася у Києві в 1899—1905 рр. під редакцією М. Ф. Біляшівського, майже щомісяця писалося про нові знахідки з Княжої гори.

Відомий вчений О. О. Спіцин у праці «Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении»¹ описав ряд знахідок, зокрема прикрас, з Княжої гори. Використовуючи археологічний матеріал як історичне джерело, Спіцин особливо цікавився стародавніми поселеннями в місцях, де жили роси, і надавав важливого значення місту, яке було колись на Княжій горі.

Весною 1899 р. М. Ф. Біляшівський знову провів розкопки Княжої гори північного схилу. Тут йому вдалося розкрити житло, яке краще збереглося, і встановити його розміри та влаштування.

У праці «Раскопки на Княжей горе»² Біляшівський зробив спробу узагальнити матеріали з розкопок Княжої гори. Він розповів про історію вивчення Княжої гори, охарактеризував знахідки з неї, господарство стародавнього населення Княжої гори, знаряддя землеробства, рибальства, бортництва, інструменти ковалів, ливарників, теслярів, а також різні металеві, глиняні, скляні вироби, одяг, прикраси та інші предмети.

У 1902 р. в опублікованому у Києві п'ятому томі книги Б. І. і В. М. Ханенко «Древности Приднепровья» описані цінні знахідки з Княжої гори, в основному різноманітні жіночі прикраси, які знаходилися в його колекції.

В. Г. Ляскоронський у 1904 р. надрукував у Петербурзі статтю «О местоположении летописного города Родни», де висловив думку про розташування його у Поліссі, не рахуючись ні з літописними, ні з археологічними даними. Мабуть, тому ця думка не дістала загального визнання.

---

¹ Записки Русского археологического общества, т. XI, вып. 1—2, 1899.

² Труды Московского археологического общества, т. XVI, М., 1900.

У 1908 р. у Москві вийшла велика праця Д. Я. Самоквасова «Моги-лы русской земли». Автор розповів про свої розкопки Княжої гори в 1876 р. і описав знайдені ним речі і ті предмети з Княжої гори, які входили до колекції Ханенка.

На цьому закінчується вивчення Княжої гори в дореволюційний період. Численні і різноманітні пам'ятки з Княжої гори, розкидані по багатьох колекціях, не були ні систематизовані, ні повністю дослідже-ні, не зроблено й необхідних історичних висновків.

За радянський час вчені неодноразово цікавилися Княжою горою, відвідували її, збирали на її поверхні різні пам'ятки, зокрема уламки кераміки, закладали шурфи і, впевнившись, що культурний шар тут сильно зруйнований, не дослідили її до кінця.

Найбільший інтерес до Княжої гори та її пам'яток виявився у піс-лявоєнні роки. Вже в 1945 р. археологічна експедиція Інституту історії матеріальної культури АН СРСР та Інституту археології АН УРСР на чолі з Т. С. Пасек провела широкі дослідження в Пороссі, під час яких була обстежена і Княжа-гора. Коротку характеристику Княжої гори — її історії, топографії та знайденого матеріалу — дала Т. С. Пасек у праці «Пороська археологічна експедиція 1945 р.»¹.

Короткочасні обстеження Княжої гори провела в 1947—1948 рр. експедиція Київського державного університету та Інституту археоло-гії АН УРСР під керівництвом В. А. Богусевича, який надрукував звіт про ці роботи².

Почались дослідження та аналіз і окремих пам'яток з Княжої гори. Предмети різних видів древньоруського ремесла з Княжої гори опи-сані у книзі Б. О. Рибаківа «Ремесло Древней Руси», у праці Г. Ф. Кор-зухіної «Русские клады IX—XIII вв.». Майже в усіх значних працях, присвячених вивченню ремесла або пам'яток ужиткового мистецтва Древньої Русі, завжди згадуються знахідки з Княжої гори³. Окремі групи їх глибоко вивчаються у тих музеях, де вони зберігаються. При-кладом може бути дослідження великої групи залізних наконечників стріл (502 шт.), виданих у 1958 р. у збірнику «Праці Київського дер-жавного історичного музею» у статті Н. І. Шендрік «Наконечники стріл з Княжої гори», в якій вони класифікуються за хронологією і функціональним призначенням, описані їх форми, розміри і наведені відповідні аналогії.

У праці М. М. Бондаря «Пам'ятки стародавнього минулого Канів-ського Придніпров'я» подано короткі відомості і про Княжу гору.

З 1958 по 1965 р. дослідження на Княжій горі вела кафедра ар-

¹ Археологічні пам'ятки УРСР (АП УРСР), т. I, К., 1949.

² В. А. Богусевич, Канівська археологічна експедиція,— АП УРСР, т. III, К., 1952.

³ Історія українського мистецтва, т. I, К., 1966; Б. А. Колчин, Черная метал-лургия и металлообработка в Древней Руси,— Материалы и исследования по архео-логии СССР (МИА), № 32, М.—Л., 1953.

хеології і музеєзнавства Київського університету. Загін слов'яно-руської археології Канівської експедиції Київського університету очолювала Г. Г. Мезенцева¹. Під час цих розкопок на Княжій горі була розкрита вся площа, доступна для розкопок, всього близько 2000 м². На цій площі виявлено 24 стародавніх житла, 8 приміщень, 29 ям різного призначення того ж часу, об'єкти воєнного характеру, а також стародавній могильник на сусідній горі Пластунці. Знайдена велика кількість різноманітного посуду, сільськогосподарських знарядь праці, інструментів ремісників, зброї, численних предметів побуту, прикрас тощо.

Матеріали досліджень Княжої гори публікувалися Київським університетом у виданнях університету, а також у загальносоюзних виданнях².

Узагальнюючи опубліковані праці про Княжу гору, а також матеріали Державного історичного музею в Москві, Ермітажу, Київського, Львівського і Чернігівського історичних музеїв, можна уявити собі картину влаштування і життя міста Родня в IX—XIII ст.

---

¹ Г. Г. Мезенцева, Звіти про роботу Загону слов'яно-руської археології Канівської експедиції Київського університету за 1958—1965 рр.— Архів кафедри археології і музеєзнавства Київського університету та Архів Інституту археології АН УРСР.

² Г. Г. Мезенцева, Археологічні розвідки на території Канівського заповідника КДУ в 1957 р.— Матеріали до вивчення історії і природи Канівського заповідника, К., 1962; М. М. Бондар, Г. Г. Мезенцева, Археологічні дослідження КДУ в Каневі в 1957 р.— Науковий щорічник за 1957 р., К., 1958; М. М. Бондар, Г. Г. Мезенцева, Археологічна експедиція КДУ на Канівщині в 1958 р.— Науковий щорічник за 1958 р., К., 1958; М. М. Бондар, Г. Г. Мезенцева, Канівська археологічна експедиція КДУ 1959 р.— Науковий щорічник за 1959 р., К., 1960; М. М. Бондар, Г. Г. Мезенцева, Археологічні дослідження в Канівському Придніпров'ї в 1958 р.— Вісник Київського університету, № 2, серія історії і філософії, вип. 2, К., 1959; Г. Г. Мезенцева, Деякі підсумки археологічного вивчення древньоруського міста Родня,— Вісник Київського університету, № 4, серія історії і філософії, вип. 1, К., 1961; Г. Г. Мезенцева, Новые данные о производстве древнерусских жерновов,— «Советская археология» (СА), М., 1963, № 4; Г. Г. Мезенцева, Знахідки з розкопок древньоруського міста Родня за останні роки,— Вісник Київського університету, № 8, серія історії і права, вип. 1, К., 1967.

I

ТОПОГРАФІЯ, УКРІПЛЕННЯ І ПЛАНУВАННЯ РОДНЯ

Місцеположення Родня, його топографія, територія, поверхня. Стратиграфія шарів. Характеристика культурного шару. Дитинець. Посад. Укріплення. Планування.

Розташування Родня точно визначено у літопису: «на усть Рси реки»¹. Отже, місто знаходилося у Середньому Подніпров'ї, на правому березі Дніпра, там, де в нього впадає Рось. Спираючись на ці дані, перші дослідники Родня вважали, що древнє місто було розташоване трохи південніше Канева, на горі, що носить назву Княжої, біля якої проходило колись старе русло Росі, що саме тут впадала у Дніпро². Так, М. Ф. Біляшівський ще в 1890 р. вказував, що літописне місто Родень знаходилось на Княжій горі. Цю ж думку він висловив і в своїх наступних працях про Княжу гору³. І. О. Хойновський знахідки з Княжої гори називав «древности из Родни»⁴. Д. Я. Самоквасов, Б. І. Ханенко, І. Толстой, М. Кондаков та інші часто називали пам'ятки з Княжої гори просто предметами з Родня. О. О. Спіцин також вважав, що Родень знаходиться на Княжій горі⁵.

---

¹ Повесть временных лет, т. I, стр. 55.

² Наприкінці XIX ст. у зв'язку з меліоративними роботами русло Росі було перенесено на 8 км нижче по Дніпру, і Рось впадає тепер у Дніпро біля с. Михайлівки.

³ Н. Б е л я ш е в с к и й, Княжа гора, — «Киевская старина», К., т. XXXI, 1890, стр. 496; Н. Б е л я ш е в с к и й, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 44.

⁴ И. А. Х о й н о в с к и й, Краткие археологические сведения о предках славян и Руси, вып. I, К., 1896, стр. 125.

⁵ А. А. С п и ц ы н, Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении, — Записки Русского археологического общества, т. XI, вып. 1—2, Петербург, 1899, стр. 270.

Серед істориків лише В. Г. Ляскоронський¹ висловив думку, що Родень знаходився не в Придніпров'ї біля с. Пекарі (бо цю територію Ляскоронський вважав печенізькою), а в Поліссі (у гирлі Ірші біля с. Заруди) у землі древлян, куди, за задумом Ляскоронського, втікв Ярополк. Безумовно, думка Ляскоронського не мала ніякої підтримки ні тоді, коли були вже виявлені великі знахідки на Княжій горі, ні тим більше пізніше, коли стали провадитися розкопки і в Поліссі, де не вдалося виявити літописного Родня. Дослідження Ляскоронського не дістали визнання. Вони є прикладом того, як деякі дореволюційні історики намагалися пристосувати літописний матеріал до своїх наперед вигаданих історичних схем і зовсім не рахувалися з археологічним матеріалом.

Радянські вчені, які займалися Княжою горою, не піддавали сумніву факт місцезположення Родня на Княжій горі. Лише В. А. Богусевич висловив нове положення. Він вказував, що нібито древнє місто знаходилося не на Княжій горі, а на іншій, яка відома під назвою Мале скіфське городище². У своїх твердженнях В. А. Богусевич виходив з того, що ця гора мала могутні укріплення. Але обстеження гори Богусевичем та іншими археологами показали, що ніякого слов'янського поселення на ній не було і культурного шару тут не простежується. Окремі знахідки скіфської кераміки на поверхні гори та виявлене експедицією Київського університету поруч з цією горою велике скіфське поселення свідчать про те, що всі ці пам'ятки належать, цілком імовірно, до скіфського часу. До того ж місцезнаходження гори Мале скіфське городище далеко від гирла річки Росі ніяк не відповідає ні документальним свідченням літопису, ні логічним міркуванням щодо розташування великого міста з його видатним історичним значенням на маленькій, віддаленій від Дніпра горі. Гіпотеза В. А. Богусевича не дістала підтримки вчених. Вона не змогла протистояти всім попереднім обґрунтованим твердженням з цього питання.

Отже, виходячи з фактів, древньоруське місто Родень знаходилося на Княжій горі. Це підтверджується, по-перше, літописними даними про розташування цього міста в гирлі річки Росі, а Княжа гора саме і відповідала цій умові; по-друге, розмірами і топографією Княжої гори, поскільки вона одна з найбільших і найкращих природно укріплених територій в даній місцевості; по-третє, великою кількістю і значимістю знахідок з Княжої гори (додаток 9), які свідчать про існування тут у минулому великого древньоруського міста. У літопису не згадується будь-яке інше місто у цих місцях, крім Родня. До того ж і топоні-

---

¹ В. Г. Ляскоронский, О местоположении летописного города Родни, СПб., 1904.

² В. А. Богусевич, Канівська археологічна експедиція,— АП УРСР, т. III, К., 1952.

мічна назва гори вказує, що у пам'яті народу з глибокої давнини була свідомість того, що там жив колись князь. Всі ці дані дають можливість остаточно вирішити питання про місцезнаходження древнього міста і вважати, що місто було на Княжій горі.

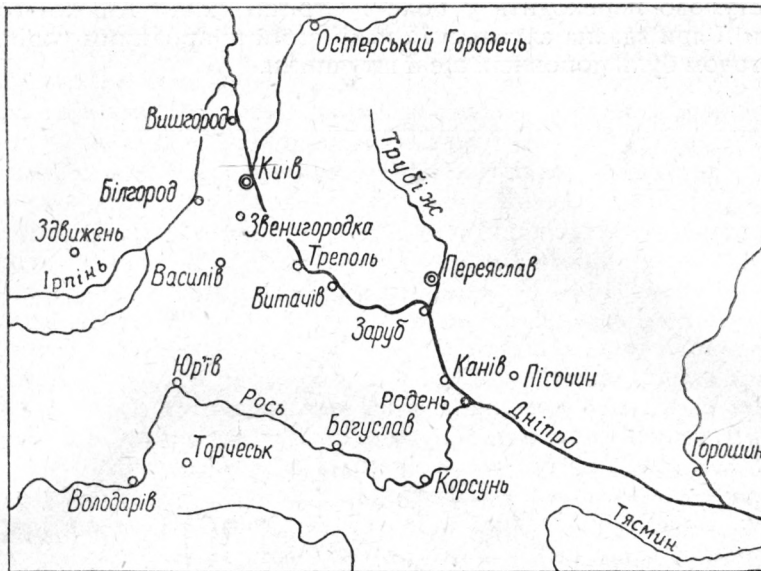

Рис. 1. Карта Середнього Дніпра.

Княжа гора знаходиться у семи кілометрах нижче Канєва і в одному кілометрі вище с. Пекарі Черкаської області, на правому корінному березі Дніпра. Одночасно це крайня північна точка лівого берега Росі (рис. 1). Вона являє собою видовжену гору, яка тягнеться з північного сходу на південний захід і стрілкою виходить до Дніпра. Княжа гора височить над іншими оточуючими її горами. Висота її 172 м над рівнем моря і 63 м над рівнем Дніпра. З неї відкривається широкий краєвид на південні степи та на північні гори, що тягнуться аж до Києва¹.

Колись Княжа гора була значно більшою, але схили її пізніше зазнали великих зсувів майже з усіх сторін. Це не дає можливості судити про справжні розміри Княжої гори у стародавні часи. Зараз її площа дорівнює близько 4 га (рис. 2). Княжу гору оточують глибокі яри: з північно-західної сторони — Мар'їн яр, який утворює велике провалля між Княжою і Мар'їною горами, яке й досі важко подолати, з південно-

¹ В. Г. Бондарчук, Тектоніка і рельєф Канівських гір,— Збірник праць Канівського біогеографічного заповідника, т. 2, вип. I, К., 1947. Користуюсь нагодою висловити щиру подяку В. Г. Бондарчуку за консультації з геології Канівщини.

східної — Княжий яр, який відділяє Княжу гору від сусідньої гори Пластунки. З третьої сторони Княжа гора круто обривається до Дніпра. Дніпровські хвилі під час поводи підмивають береги Княжої гори і сприяють її дальшому руйнуванню. Лише четверта сторона Княжої гори поступово переходить у поле¹. Стрімкі схили Княжої гори та оточуючи її яри здавна служили їй надійними природними укріпленнями, які згодом були доповнені ще й штучними.

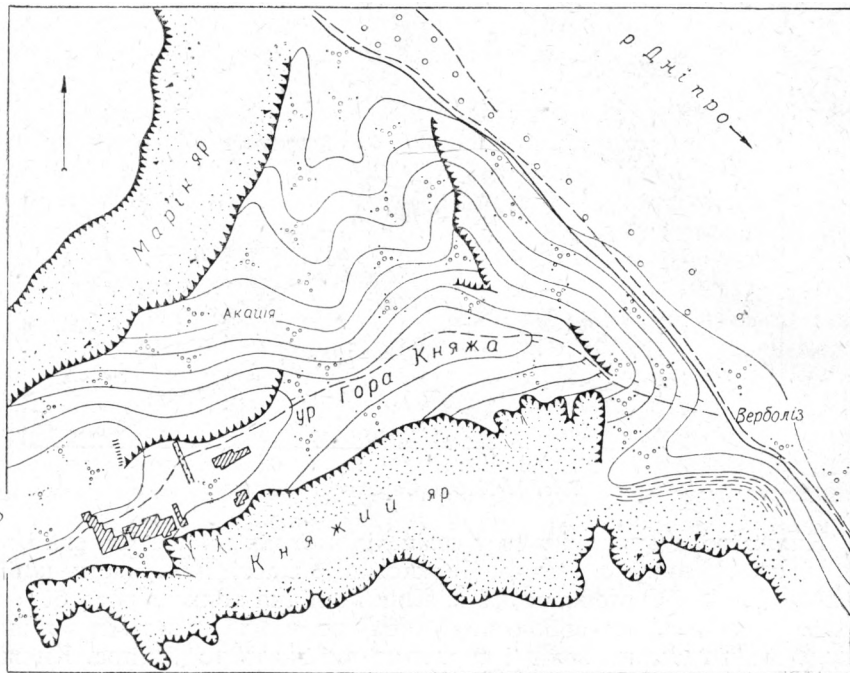

Рис. 2. План Княжої гори.

Княжа гора густо заросла чагарником і молодим лісом. Зелений покрив її на протязі віків багато разів змінювався: тут були й ниви, і діброви, і городи, і ліси. Ці зміни, а також численні розкопки як шукачів скарбів, так і археологів з їх різними методами археологічних розкопок змінили поверхню Княжої гори. Тепер важко вже визначити первинний рельєф Княжої гори. Можна лише вказати на деякі його риси. Так, вздовж всієї її території, по її центральній частині, тягнеться бу-

¹ О. П. Кришталю, Канівський біогеографічний заповідник, — Збірник праць Канівського біогеографічного заповідника, т. I, вип. I, К., 1947. Висловлюю глибоку подяку О. П. Кришталю за цінні поради при вивченні Княжої гори.

гор, який ніби поділяє її на дві подовжені половини. Про це писав ще М. Ф. Біляшівський. Бугор був виявлений і під час останніх розкопок Княжої гори університетом. Він являє собою виходи на поверхню природного каміння — піщаника. Можна ще сказати, що мисова частина Княжої гори понижена порівняно з іншою, зокрема напільною. Можливо, це результат попередніх археологічних розкопок, коли її розкопували 25-метровими поперечними траншеями, а землю скидали у яри.

Грунтова стратиграфія Княжої гори також дуже порушена, якщо не стаціонарними, то випадковими розшуками речей, а також різними земляними роботами, які провадилися тут пізніше (посадка лісів, городів та ін.). Лише на окремих ділянках її вдалося частково встановити, причому вона не характерна для всієї Княжої гори. Так, у напільній частині Княжої гори, де розкопки не провадилися раніше, від поверхні вглиб на 0,20—0,25 м залягав темний м'який ґрунт — чорнозем. Цей шар був насичений уламками кераміки XI—XIII ст. та іншими знахідками цього ж часу — уламками жорен, залізними цвяхами, гачками, скляними браслетами тощо. Нижче ґрунт світлішав, переходив у сірий, який знаходився на глибині 0,25—0,30 м. У цьому шарі траплялися знахідки X—XIII ст. Серед них багато шматків печини та кісток тварин і риби. Ще нижче ґрунт твердішав і ставав жовто-сірим. Він тягнувся на 0,35—0,40 м вглиб. Знахідок у ньому було значно менше, проте зустрічалися уламки кераміки не тільки кружальної, але й ліпної, характерної для VIII—IX ст. Жовто-сірий шар поступово переходив у суглинок, а далі і в материк, яким на Княжій горі є лес та піщаник.

Культурному шару на Княжій горі також не можна дати повну характеристику через наведені вище причини. Найбільш потужний він у середній частині Княжої гори, де дорівнює приблизно 1,20—1,50 м, менше у напільній частині — 0,70—0,80 м, зовсім його не залишилося у мисовій частині. Здебільшого культурний шар густо насичений уламками посуду IX—XIII ст., шматками печини, кістками тварин, вугіллям та обгорілим деревом. Досить часто зустрічались залізнi цвяхи з широкою голівкою, невеличкі ножики, трубчасті замки, гачки, дужки, клямки та багато інших предметів. Серед них — сільськогосподарські знаряддя праці (серпи, коси, лемеші), ремісничі інструменти (долота, ложкарі, шила, шевські ножі), окремі види зброї (наконечники стріл і списів, сокири), різноманітні прикраси (срібні і бронзові браслети, підвіски, кільця, скляні браслети), а також деякі культові предмети, наприклад енкалпіони. Знайдені також кістяні, свинцеві, кам'яні та інші вироби. Більш насичений знахідками був культурний шар у житлах та приміщеннях. Тут зустрічались цілі предмети, як горщики, серпи, коси, сокири, лемеші та інші, перекриті шаром вугілля, що вказувало на те, що вони краще збереглися завдяки пожежі.

Матеріали культурного шару Княжої гори свідчать, що життя на Княжій горі було в межах IX—XIII ст. Дослідження території Княжої

гори дає можливість з'ясувати у якійсь мірі планування древнього міста, яке існувало тут на протязі кількох століть.

Родень, як і інші древньоруські міста, складався з дитинця і посада. Дитинець Родня займав мисову частину Княжої гори і був укріплений валом і ровом (рис. 3). Площа його тепер дорівнює близько 1,5 га. Вал

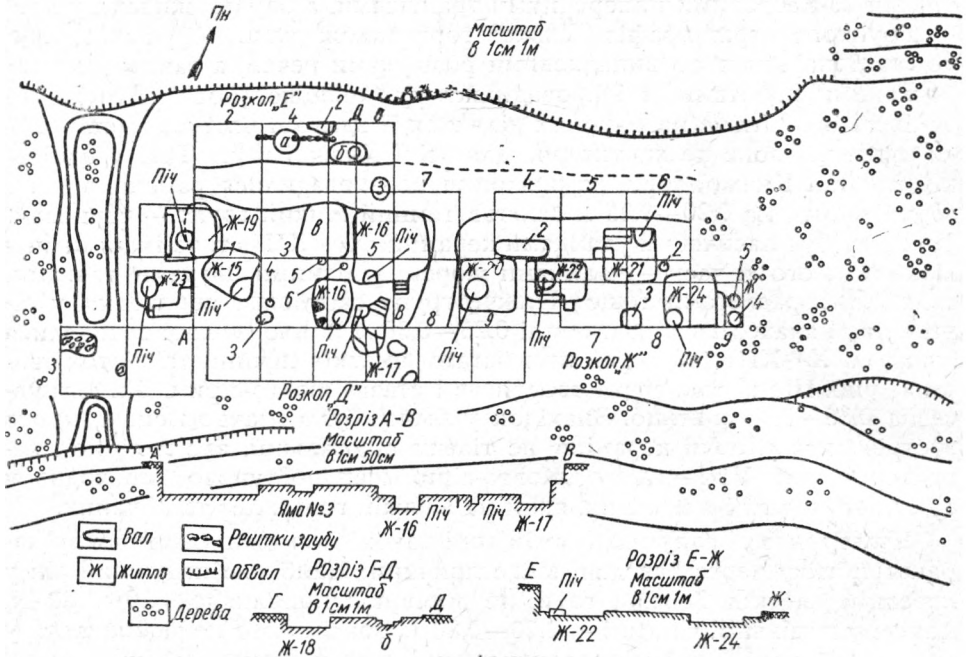

Рис. 3. План розкопок дитинця Родня.

і рів збереглися лише частково з напільної сторони дитинця, саме там, де колись був в'їзд у дитинець і знаходилися міські ворота. Цей вал і рів досліджувались М. Ф. Біляшівським. Тоді вони були у кращому стані, ніж зараз, бо під час Великої Вітчизняної війни Княжа гора використовувалась як стратегічний пункт і була дуже пошкоджена траншеями, бліндажами та ямками від снарядів. При Біляшівському вал дитинця Родня мав 16,5 м довжини, 9,5 м ширини, 5—6 м висоти із зовнішньої сторони і 4 з внутрішньої. Глибина рову з зовнішньої сторони — 5—6 м¹. Можна уявити собі, якими були ці укріплення дев'ять віків тому, порівняно з тими, якими їх застав у кінці ХІХ ст. М. Ф. Біляшівський. Розріз валу, зроблений Біляшівським, свідчив, що вал насипаний з землі, викиданої з рову. Ніяких дерев'яних чи сирцевих кон-

¹ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 1.

струкцій валу не прослідковувалося, що вказує на те, що перед нами один з ранніх видів древньоруських укріплень.

Вал оточував, очевидно, не тільки напільну частину, а всю територію дитинця і здіймався на крутих схилах Княжої гори. Поверх валу йшли кріпосні стіни, складені, певно, з горизонтальних колод, що характерно для оборонних укріплень Древньої Русі раннього часу¹. Вони не збереглися, але залишки їх виявив ще у 1876 р. Д. Я. Самоквасов, а пізніше їх місцями прослідкував і М. Ф. Біляшівський.

Приблизно посередині валу з напільної сторони було поглиблення, яке М. Ф. Біляшівський прийняв за в'їзд у місто. Розкопками останніх років ця думка підтвердилась. Дійсно у цьому місці знаходився в'їзд у дитинець. Над міськими воротами містилась дерев'яна воротня вежа.

На цьому місці було знайдено залишки зрубної будівлі у вигляді шматків товстих колод, які лежали купою ніби підрублені. Діаметр цих колод близько 40 см вказував на їх належність до якоїсь масивної будови. Цікаво відмітити, що тут не знайдено ніяких предметів побутового характеру, навіть жодного уламка посуду. Разом з тим біля цієї будови лежав шматочок листової міді, яка, можливо, використовувалася для об-

Рис. 4. Пластинка з воїнами.

кладок міських воріт, та недалеко виявлено залізний ромбовидний наконечник стріли, характерний для часів Київської Русі, який мав проте досить великі розміри (довжина з черенком 14,7 см, з них лезо 8,4 см). Відсутність побутових предметів та знахідка зброї є ще одним доказом, що перед нами будівля не господарчого, а якогось іншого характеру. Цілком ймовірно, що це була воротня вежа, що властиво для системи укріплень ранніх древньоруських міст². Про вигляд цієї вежі та кріпосних стін Родня дає деяке уявлення знайдена на Княжій горі мідна пластина³ (рис. 4), на якій золотою інкрустацією на чорному фоні зображена триповерхова вежа, частина кріпосної стіни та біля неї захисники міста — воїни з списами і щитами в руках. Позаду стін видні річка та корабель, який прибуває до міста. Б. О. Рибаків за технікою виконання відносить цю пластину до IX—X ст.⁴

¹ Б. А. Раппопорт, Древнерусские крепости, М., 1965, стр. 27, 34.

² Там же, стр. 35.

³ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1892, — «Киевская старина», К., 1893, № 41, стр. 146.

⁴ Б. А. Рыбаков, Ремесло Древней Руси, стр. 324—326.

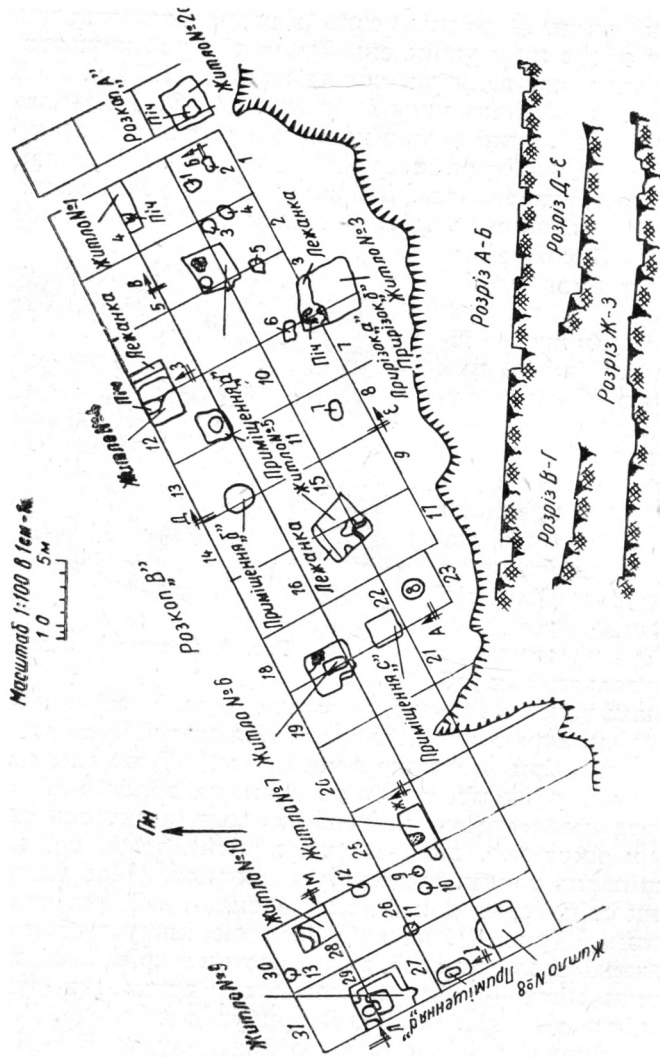

Рис. 5. План розкопок посада Родня.

Посад Родня займав всю територію Княжої гори за дитинцем. Площа його, що збереглась до цього часу, дорівнює приблизно 2,5 га, а раніше була значно більшою. Посад з напільної сторони укріплено валами і ровами. Розкопками останніх років вдалося виявити залишки цих укріплень. Там, де Княжа гора переходила у поле, знаходились земляні укріплення, які захищали посад від можливого нападу на місто. Ці укріплення мали значно менші розміри, ніж укріплення дитинця, проте склалися з двох рядів валів і ровів. Перший ряд укріплень (внутрішній) являв собою вал шириною тепер 3,5 м, висотою 1,5 м та рів глибиною 1,5 м. У насипі валу видно шари землі, накидані з рову. Причому зверху валу видно материковий ґрунт, який попав туди з глибини рову. Другий ряд укріплень (зовнішній) мав вал шириною 4 м, висотою 1,2 м та рів глибиною 1,2 м. Поскілки ці вали не мали всередині дерев'яних чи інших конструкцій, то вони з часом дуже осунулися і не можуть, безумовно, дати правильного уявлення про їх первинний вигляд. Але важливо те, що їх було виявлено, і можна говорити про укріплення в Родні не тільки дитинця, але і посаду.

Значно важче встановити планування Родня. Хаотичні розкопки Княжої гори в дореволюційний період, коли основною метою їх були знахідки пам'яток, а не дослідження влаштування древнього міста, порушений рельєф гори у пізніші часи дуже ускладнюють вирішення питання про планування міста. Його можна уявити лише в загальних рисах. Місто було густо забудоване, поскілки його площа лімітувалася укріпленнями. У забудові його уже спостерігалася певна система. Так, від міських воріт дитинця йшла до мису Княжої гори головна вулиця Родня, для якої було, очевидно, використано природний бугор у центрі гори, про який мова йшла вище. Під час розкопок вдалося частково прослідкувати залишки цієї вулиці. Ширина її дорівнювала 4 м. Вона являла собою ґрунтову дорогу, добре уторовану, з міцною кам'янистою основою. Можливо, що обочини її були викладені великим камінням, що збереглося на одній її ділянці. Виходячи з розмірів та центрального положення, ця вулиця була, напевно, головною магістраллю міста. Від неї відходили бічні вулиці, які йшли в бік схилів Княжої гори. Якщо головна вулиця перетинала місто вздовж, то бічні упоперек. Одна з таких бічних вулиць відкрита нещодавно. Розміри її у два рази менші порівняно з головною, ширина її дорівнювала 2 м.

Вздовж головної і бічних вулиць на дитинці Родня розмішувались житла та будови різного призначення. На посаді спостерігається трохи інше планування. Там житла розташовувалися рядами вздовж схилів Княжої гори (рис. 5). Враховуючи особливості рельєфу гори, так, очевидно, було зручніше.

Отже, навіть на тих скупих матеріалах, які у нас є, можна сказати, що і у ранній час древньоруські міста не забудовувались стихійно, а мали певну систему, в якій враховувалися рельєф, господарчі, стратегічні та інші фактори.

II

ЖИТЛА, ГОСПОДАРЧІ ТА ІНШІ БУДОВИ

Характеристика наземних та напівземлянкових жител, їх влаштування та реконструкції. Виробничі і господарчі будови. Питання про інші будови Родня. Реконструкція загального вигляду міста в XII—XIII ст.

На Княжій горі виявлено багато різноманітних будівель, в основному жител. Крім них, відкриті різні за призначенням і використанням виробничі, господарчі та інші будови. Кожна будівля являє значний інтерес для вивчення Родня та його реконструкції. Тому слід розглянути їх детально.

Житла Родня, як свідчать матеріали розкопок, різні за видом та розміром. Одні з них — наземні будови, інші — напівземлянкові. Порушеність культурного шару на Княжій горі, на що вказувалось вище, не дає можливості визначити їх певні хронологічні рамки. Весь матеріал у житлах переплутаний і відноситься до IX—XIII ст.

Наземні житла Родня гірше збереглися і менше досліджені, тому важко говорити про співвідношення наземних і напівземлянкових жител у цьому місті. В дореволюційний період на Княжій горі було відкрито близько 40 стародавніх жител, на які вказував М. Ф. Біляшівський. На жаль, методика розкопок тих років не дозволила дослідити їх влаштування та конструкцію. М. Ф. Біляшівський описує їх лише у загальних рисах. Він вказує, що від них збереглися тільки долівки штучного походження шириною 5 м та глинобитні черені від печей. Черені мали 1,5 м довжини і 1 м ширини. Вужча частина їх закінчувалась півколом. Товщина череня дорівнювала 15—20 см. Над черенем подекуди збереглися глиняні склепіння печей товщиною 10 см¹. Поскільки М. Ф. Біляшівський не вказував

¹ Н. Б е л я ш е в с к и й, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 104.

на те, що ці житла заглиблені, слід вважати їх наземними. Крім того, їх розташування у центрі міста, вздовж головної вулиці, також підтверджує таке припущення. До того ж і інші древньоруські міста за часів Київської Русі були забудовані наземними будівлями. За тими скупими даними, що залишив дослідник, дуже важко відновити зовнішній вигляд цих жител. Біляшівський вважав, що стіни цих жител глинобитні, в основу яких вплетена лоза. На підтвердження цієї думки він говорить про знахідки залишків глини з відбитками лози. Можливо це й так, а можливо залишки глини з відбитками лози були не від стін жител, а від склепіння печей, які мали тоді здебільшого таку конструкцію і добре відомі нам як з розкопок на Княжій горі, так і з інших древньоруських міст, зокрема Києва. Більш ймовірно, що стіни наземних жител Родня були складені з дерева, а зверху обмазані глиною. Це підтверджується знахідками на Княжій горі, особливо на дитинці міста, обгорілих плах дерева і великої кількості цвяхів та костилів, якими закріплювалися дерев'яні балки.

Напівземлянкові житла Родня нам відомі краще, оскільки вони були повністю досліджені розкопками Київського університету. Їх відкрито 24, всі вони різного ступеня збереженості. Від них залишилися нижні частини, вирізані у материковому ґрунті. Здебільшого вони прямокутної і лише інколи квадратної форми. Розміри їх різні. Менші серед них мають: $3,15 \times 2,10$ м і $3,20 \times 2,90$ м; середні — $3,40 \times 3,20$ м і $3,90 \times 3,65$ м; великі — $4,50 \times 3,80$ м і $5,5 \times 5,5$ м. Заглиблені напівземлянкові житла у середньому на 1,25 м (хоч є коливання від 1 до 1,5 м) від сучасної поверхні і на 0,60—0,80 м від древньої поверхні. Орієнтовані житла в основному з північного сходу на південний захід і з північного заходу на південний схід (додаток 2). Така орієнтація була, очевидно, найбільш зручною у даній місцевості.

У всіх житлах виявлені печі, які зустрічаються двох видів: кам'янки та глинобитні. Кам'янки знайдені лише у кількох житлах і відносяться, мабуть, до найбільш раннього часу існування міста. Вони дійшли до нас у вигляді розвалин, і тому важко говорити про їх форми і розміри. Можна лише припустити, що вони були округлої форми, приблизно 1 м у діаметрі. Глинобитні печі збереглися краще, хоч і не скрізь однаково. Їх ставили здебільшого у кутках жител, а іноді напроти входу або біля нього. Форма їх кругла, розміри порівняно великі: діаметр від 1,50 до 1,75 м. Їх ставили на материковому останці висотою 20—30 см від долівки, який потім обкладали камінням, утворюючи його міцні стінки. Черинь печі густо змазували глиною і випалювали, завдяки чому він набував великої міцності. У всіх відкритих печах найкраще зберігся їх черинь. Склепіння печей було сплетене з лози і густо обмазане глиною. Від нього залишились ямки від кілків біля країв череня, відбитки лози на залишках склепіння та самі залишки склепіння, товщина яких доходила до 15—20 см. Висота склепіння печей невідома, бо ніде воно не збереглося повністю, але можна думати, що воно

було до 1 м, бо у деяких житлах, де залишалась приблизно половина його, висота від череня досягала 0,65 м.

Біля печей під стінами у багатьох житлах виявлені лежанки чи лави, вирізані з материкового ґрунту. Розміри їх приблизно такі: довжина 2—2,50 м, ширина — до 1 м, висота від долівки 0,40—0,50 м. Долівка в житлах здебільшого глинобитна. При розкопках прослідковувалися сліди глиняної обмазки, якою була вкрита колісь підлога.

Наземні частини жител ніде не збереглися. Лише інколи у стінах прослідковувалися залишки обгорілого дерева, що лежало паралельними рядами і вказувало на місця покладених впоперек плах. Це дає підставу вважати, що в заглиблення для жител вставлялися зруби. Можливо, що стіни зрубів обмазувалися глиною, поскільки така техніка уже давно відома у цих місцях, зокрема на Канівському поселенні полян¹. Подібна конструкція жител характерна і для древнього Києва².

Вхід у житла мав вигляд трьох-чотирьох ґрунтових східців, які не скрізь збереглися. Східців було небагато тому, що житла не дуже заглиблювались у землю і основною своєю частиною здіймалися над поверхнею її. Над східцями були, очевидно, піддашки, що захищали їх від дощу.

Житла мали двосхилі дахи, складені з дерев'яних балок, покритих зверху солом'ю чи землею. Такий дах виявлений при розкопках одного з жител, яке згоріло, і балки даху впали на підлогу. На подібне влаштування дахів вказують і східні автори X ст. Ібн Даства писав: «Холод в їх країні буває такий великий, що кожний з них викопує в землі щось подібне до льоху, до якого прироблюють дерев'яний гостроверхий дах, що нагадує дах християнської церкви, і на дах кладуть землю»³.

Інвентар жител складався з кераміки, яка здебільшого була у дуже фрагментованому стані, деяких знарядь праці — сокир, кіс, лемешів, ножикив, а також побутових предметів і прикрас — пряжок, замків, точильних брусків, прясел, хрестиків, намистин, браслетів та інших предметів, які датуються IX—XIII ст.

Напівземлянкові житла були відкриті на дитинці і на посаді Родня. Хоча у загальних рисах вони однакові, проте є і деякі відмінності, на які слід вказати. Отже, зупинимось окремо на характеристиці жител посада та дитинця.

Житла посада в основному менших розмірів, ніж дитинця. На посаді переважають житла вказаних вище малих і середніх розмірів (рис. 6). Вони заглиблені значно менше у материк, ніж на дитинці. Ці фактори вказують, що житла на посаді робились недбало, без особливої уваги і ретельності. Інвентар у них набагато бідніший, ніж у жит-

¹ Г. Г. Мезенцева, Канівське поселення полян, стор. 25.

² М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, М.—Л., 1958, стр. 286—288, 350.

³ А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, СПб., 1870, стр. 266—267.

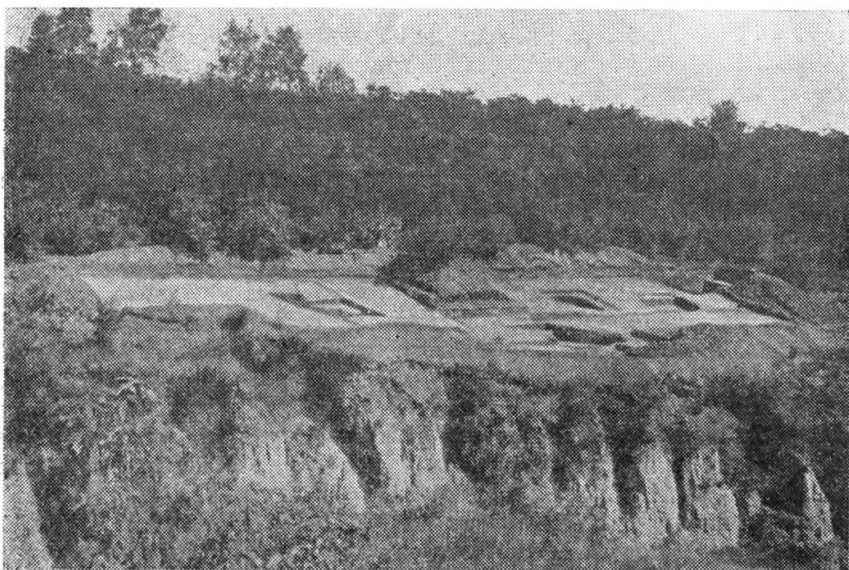

Рис. 6. Загальний вигляд розкопок посада.

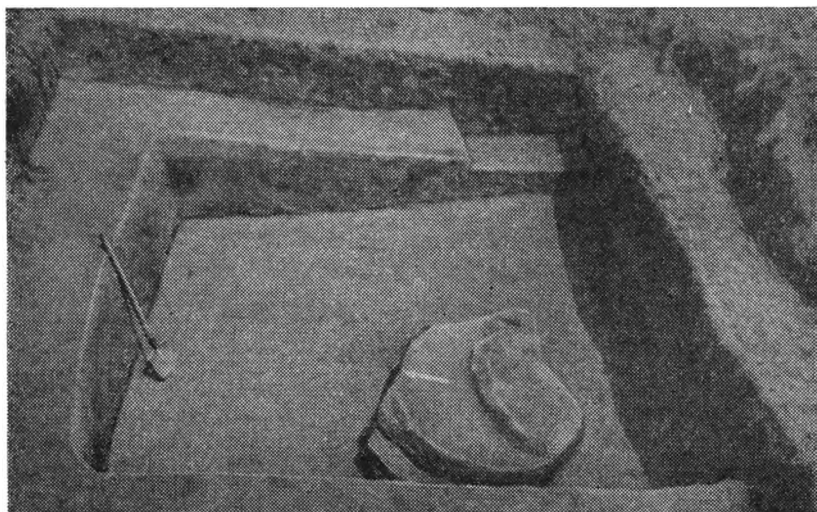

Рис. 7. Житло № 2.

лах дитинця, як за кількістю, так і за якістю і значущістю предметів. Розглянемо житла посада, які краще збереглися.

Житло № 2 (рис. 7) являло собою напівземлянку прямокутної форми невеликих розмірів: $3,45 \times 3,15$ м, глибиною 1,20 м від сучасної поверхні. Орієнтовано воно було вздовж Княжої гори з північного сходу на південний захід. Вхід до житла знаходився у східній частині у вигляді ґрунтових східців. Напроти входу — велика глинобитна піч грушовидної форми, округла, довжиною 1,30 м, шириною 1,20 м, з витягнутими челюстями шириною 0,70 м. Вона стояла на підставці з матеріку висотою 15 см. Добре зберігся черинь печі. Житло мало наземну дерев'яну частину, яка згоріла під час пожежі і завалила все житло. Виявлений потужний шар вугілля, попелу та обгорілого дерева.

У житлі біля печі знайдено чотири горщики. Один з них цілий, невеликий за розмірами, висота його 10 см, діаметр вінчика 10 см, діаметр дна 7,5 см. Зроблений він на ручному гончарному крузі. На денці його добре видно обідок по краю. Інші три горщики знайдені в уламках, але їх вдалося реставрувати. Вони значно більші за вищеописаний. Ці горщики також зроблені на ручному гончарному крузі. На плечиках їх видно нігтьовий поглиблений орнамент. На денцях є клейма, але вони неясні. За формами та орнаментациєю така кераміка має багато аналогій серед кераміки з Києва, Чернігова, Райковецького городища, Воїня, Городська, Колодяжина та інших дrevньоруських міст. Вона датується X—XI ст.¹ Крім посуду, у житлі знайдено уламки жорен, кам'яне грузило та деякі залізні предмети. Серед останніх є і залізний наконечник стріли листовидної форми, черенковий, довжина його 7,5 см

Житло № 2а (рис. 8) прямокутної форми, невелике за розміром — $3,14 \times 2,80$ м. Орієнтоване воно з північного сходу на південний захід. У південно-східній частині його знаходився вхід, а в північному кутку — піч. Це житло відрізнялось від інших наявністю у ньому печі-кам'янки. На жаль, вона погано збереглася. Піч викладена з великих валунів, але від неї залишилася лише купа каміння з попелом та вугіллям. Вона мала округлу або овальну форму. Довжина її тепер 1,10 м, ширина — 1 м. У північно-західному кутку житла, недалеко від печі, відкрита кругла, діаметром 1,05 м і глибиною 1,09 м яма, можливо, для продуктів чи зерна. В ній виявлені уламки кераміки XI—XIII ст., кістки тварин та два залізних наконечники стріл. Взагалі це житло дало значну кількість знахідок: цілий залізний серп, добре вигнутої розвиненої форми, характерної для серпів XII—XIII ст., залізний, досить масивний леміш від плуга, два залізних ножі, три залізних цвяхи, уламки скляних браслетів, багато кераміки X—XIII ст. (табл. XXVIII, 3, 4).

Житло № 3 (рис. 9) розташоване біля самого схилу Княжої гори,

¹ М. К. Каргер, *Древний Киев*, т. I, табл. LXX, LXXI; В. К. Гончаров, *Райковецкое городище*, К., 1950, табл. XXV; В. Й. Довженко, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, *Древньоруське місто Воїнь*, К., 1966, табл. VIII.

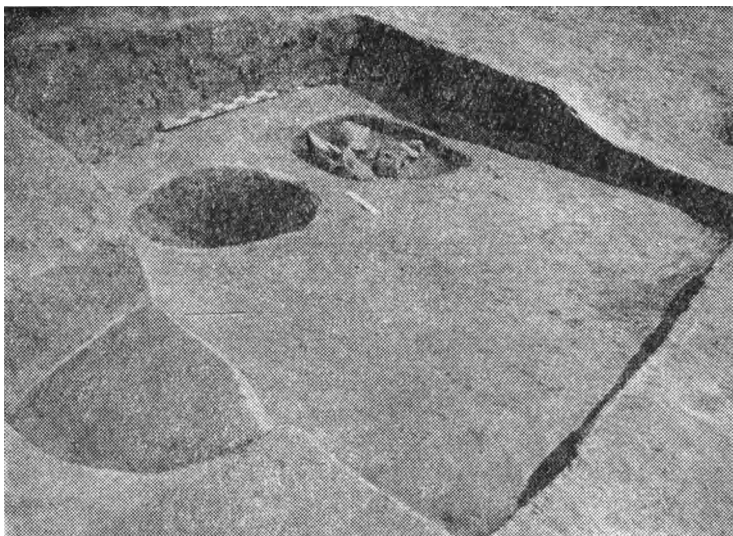

Рис. 8. Житло 2а.

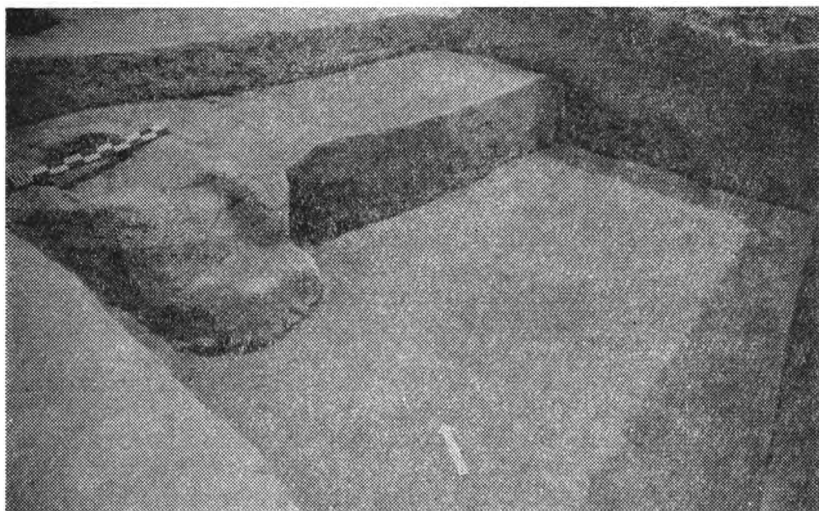

Рис. 9. Житло № 3.

нижче житла № 2а. Орієнтоване воно з північного заходу на південний схід. За розмірами воно більше за вищеописане, площа його $4,50 \times 3,80$ м, глибина — 1,25 м від сучасної поверхні. У північно-західному кутку житла виявлена велика глинобитна піч, яка стоїть на досить високій (0,30 м) материковій підставці. Піч круглої форми, діаметром 1,15 м, з видовженими челюстями (довжина їх 0,35 м, ширина — 0,45 м). Добре зберігся черинь печі, а навколо нього — залишки основи глинобитного склепіння печі.

У північній частині житла знаходилась лежанка, вирізана з материка, яка підходила до самої печі. Довжина її 2,40 м, ширина — 0,95 м, висота від підлоги — 0,50 м. Це житло, як і вищеописане, згоріло під

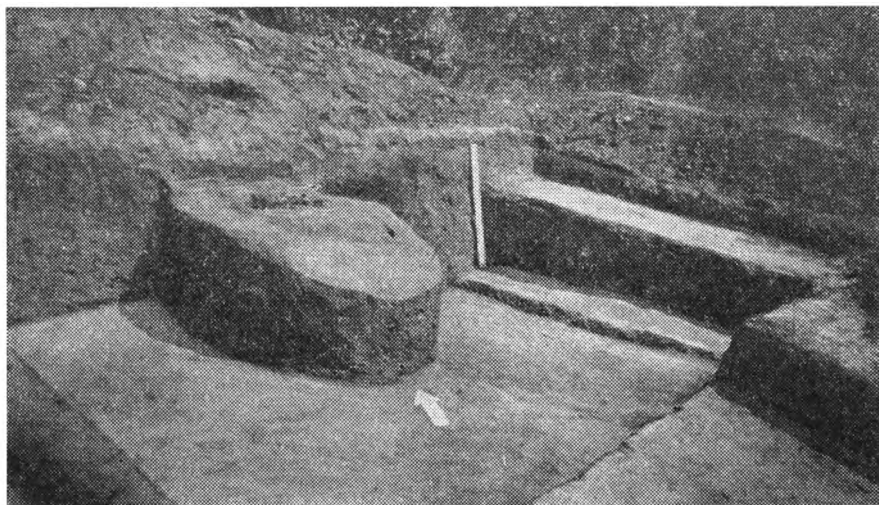

Рис. 10. Житло № 4.

час якоїсь великої пожежі. На глибині 0,78 м спостерігався досить значний шар попелу і вугілля, у якому багато шматків обгорілого дерева, очевидно, від наземної частини цього житла або його даху.

У житлі знайдено значний інвентар. Основну частину його становила кружальна кераміка X—XIII ст. Причому на долівці знайдено уламки такого ж кружального посуду, як і в інших місцях житла. Один горщик відкрито цілим, він стояв на печі денцем догори, як ставлять горщики для просушки. За формами та розмірами (висота його 13 см, діаметр вінчика — 11 см) він відноситься до типу невеликих горщиків з однією ручкою, які часто зустрічалися на Княжій горі. З залізних предметів у житлі знайдено досить велику косу (довжина її 42,5 см, ширина — 4,5 см), уламок серпа та кілька залізних цвяхів; — уламки скляних браслетів та багато кісток тварин (табл. XVI, 7; XXVIII, 6).

Житло № 4 (рис. 10) прямокутне, напівземлянкове, орієнтоване з

північного сходу на південний захід. Контури його прослідковувалися не досить чітко, бо воно частково знаходилось не на рівній площі, а на схилі Княжої гори. Довжина його 4,40 м, ширина — 2,80 м, заглиблено на 1,35 м від сучасної поверхні. У північно-західній стороні житла знаходилась велика глинобитна піч, яка дійшла до нас дуже зруйнованою — у залишках печини та обгорілого дерева. Перед піччю було заглиблення. У східній частині житла виявлена лава з материка, яка тягнулась вздовж стінки житла. Довжина її 2,80 м, ширина — близько 1 м. У західній частині житла, недалеко від печі, була невеличка округла ямка, заповнена зерном проса. Поруч знаходилися фрагментовані керамічні жорна, на яких, очевидно, перетирали ці зерна. Жорна звичайної круглої форми. Одне з них має трохи вигнуту середню частину, яка, напевно, стерлася від його довгого вживання. Знайдено уламки і від верхнього круга жорна. Воно значно тонше за нижній круг. Діаметр його 0,47 м, товщина — 4,5—3,5 см. Діаметр нижнього жорна дорівнює 0,50 м, діаметр отвору — 10,5 см, товщина цього жорна 7 см. Аналогічні жорна відомі з багатьох міст та городищ, зокрема з Києва¹.

Житло загинуло також, очевидно, під час пожежі. Північно-західну його частину перекривав досить потужний шар попелу, тут же зустрічались і шматки обгорілого дерева.

У житлі виявлено багато різноманітних знахідок. Більшість їх становили уламки кераміки. Це — вінчики, стінки та денця різних посудин, найчастіше кухонних горщиків. Вінчики горщиків добре відігнуті назовні. Край їх загнутий всередину. Вони датуються X—XI ст. Знайдено і залізні предмети. Серед них — невеликий ніжик, дуже спрацьований, залізна скоба звичайної форми невеликих розмірів, великий кований цвях з широкою круглою голівкою. На долівці житла знайдено, крім описаної вище кераміки, уламок амфори та кілька фрагментів скляних браслетів. Браслети гладкі і виті. Кольори їх різні — фіолетові, зелені та жовті. Вони ідентичні скляним браслетам з Києва, Новгород, Райковецького городища та інших міст. У житлі виявлено багато кісток тварин та риб.

Житло № 5 (рис. 11, 12) знаходилося трохи нижче від житла № 4, в 10 м від нього. Воно також прямокутне, напівземлянкове, але орієнтоване інакше — з північного заходу на південний схід. Довжина його 3,90 м, ширина — 3,65 м, глибина — 1,30 м від сучасної поверхні. Весь південний кут житла займала велика глинобитна піч круглої форми. Діаметр її становив 1,35 м. Залишився тільки її черинь. Біля печі невелика овальна виїмка довжиною 0,80 м. У західній частині житла, недалеко від печі, стояв досить великий камінь округлої форми з поглибленням посередині, який використовувався в якихось господарських справах.

¹ М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, стр. 473, рис. 135.

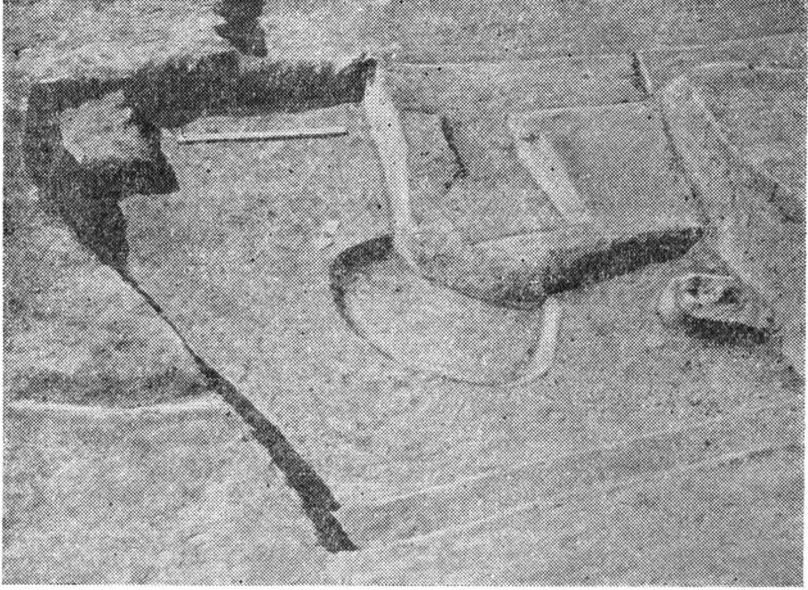

Рис. 11. Житло № 5.

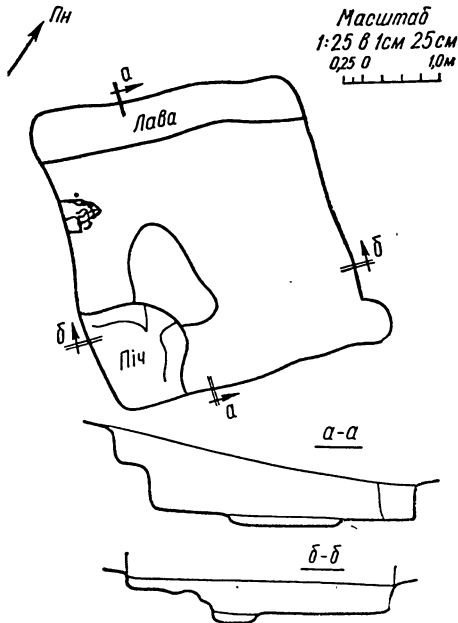

Рис. 12. План житла № 5.

Біля північної сторони житла відкрито лаву, яка йшла вздовж стіни. Довжина її 3 м, ширина — 0,40 м, висота від підлоги — 0,45 м.

Вхід у це житло знаходився у південно-східному кутку, у вигляді ґрунтових східців. І в цьому житлі виявлено залишки зотлілого дерева, глиняного посуду, залізні і скляні вироби та кістки тварин, горщики кухонні з одним вушком, подібні до знайдених в інших житлах, ніж значних розмірів, що порівняно добре зберігся; довжина його 15 см, у нього широке лезо (2 см). Тут же знайдено і залізну скобу. Серед кісток, виявлених у цьому житлі, зустрічалися і людські — нижня щелепа людини з зубами, що добре збереглися.

Житло № 6 (рис. 13) орієнтоване з північного заходу на південний схід. Довжина його 3,45 м, ширина — 3,2 м, глибина — 1 м від сучасної поверхні. У північному кутку його знаходилася піч-кам'янка. Вона не збереглася, являє собою розвал досить великих каменів, довжина якого 1,8 м, ширина — 1,6 м. У центральній частині житла була виїмка прямокутної форми довжиною 2,25 м, шириною 1,10 м, яка тягнулася до самої печі. Вхід у житло був у південному кутку, напевно, у вигляді ґрунтових східців.

У житлі знайдено уламки кухонних горщиків, зроблених на крузі, деякі з них оздоблені лінійним поглибленим орнаментом. Біля печі виявлено фрагментовані керамічні жорна. На долівці знайдено цяхи, уламки скляних браслетів та кістки тварин і риб. Серед кісток виявлено і астрагали.

Житло № 7 (рис. 14) знаходилось на південний захід від вищеописаного житла. Воно напівземлянкове, прямокутної видовженої форми. Довжина його 3,15, ширина — 2,10, глибина — 1,15 м. Орієнтоване житло з північного сходу на південний захід. Прослідковуються сліди входу з північно-східної сторони: довжина його 1 м, ширина — 0,80 м.

Недалеко від входу, біля південної стінки житла, були залишки печі — печина та вугілля. Коло печі виявлено велике, майже ціле жорно. Діаметр його 0,45 м, діаметр отвору — 7,5 см, товщина — 4,5–6 см (табл. XXIV).

Знахідок у цьому житлі небагато. Крім жорна, тут виявлено уламки кераміки XII–XIII ст., заготівку для прясла, кам'яний брусок та кістки тварин.

Житло № 8 (рис. 15) майже квадратне: довжина його 3,20, ширина — 2,90, глибина — 1,25 м від сучасної поверхні. Орієнтоване воно з північного сходу на південний захід. У західному кутку житла виявлені залишки глинобитної печі, від якої збереглися шматки печини і багато вугілля. Діаметр печі 1 м. Долівка у житлі з материкового ґрунту.

Інвентар цього житла невеликий. У ньому виявлено фрагментований горщик та уламки кількох інших, подібних до посуду з вищеописаних жител. Знайдені також точильні кам'яні бруски та кістки тварин.

Житло № 9 (рис. 16) прямокутне. Довжина його 4,35, ширина — 3,10

Рис. 13. Житло № 6.

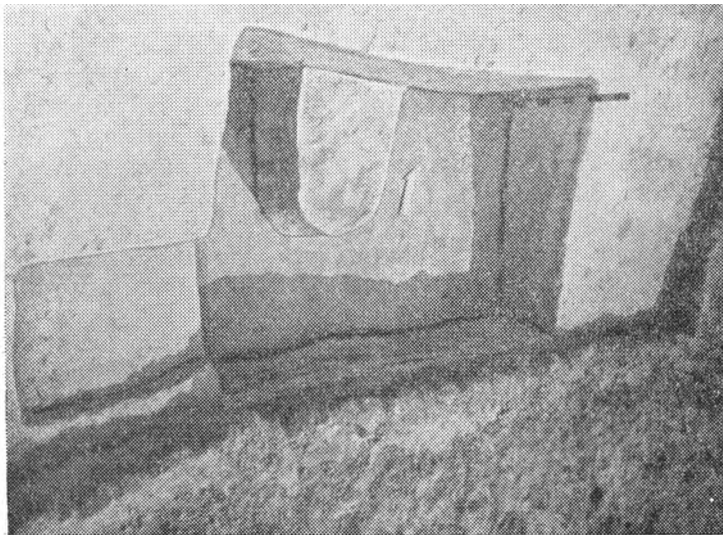

Рис. 14. Житло № 7.

глибина — 1,50 м. Орієнтоване воно з північного заходу на південний схід. Житло загинуло під час сильної пожежі. В середині житла — перемішане з попелом вугілля, шматки обгорілих балок, які впали з даху.

У південному кутку знаходився вхід. Зберігся вузький прохід довжиною 0,9, шириною 0,85 м. Напроти входу — у північно-західній стороні — містилась глинобитна пічка. Від неї залишилася частина череня. Діаметр її 1,5 м. Біля печі виїмка овальної форми довжиною 1,8, шириною 1,45 м. У житлі під стінами з трьох сторін розміщувались лави, вирізані з материкового ґрунту. Лави № 1 (з південно-східної сторони)

Рис. 15.
Житло № 8.

мала довжину 2,2, ширину 0,45, висоту від долівки 0,3 м Лави № 2 (з північно-східної сторони) довжиною 3,3 м, шириною 0,5 м, висотою від долівки 0,3 м. Лави № 3 (з північно-західної сторони) мала довжину 1,6, ширину 0,6, висоту від долівки 0,3 м. Долівка у житлі — з материкового ґрунту, обмазаного глиною.

Завдяки тому, що житло загинуло раптово, під час пожежі, у ньому зберігся великий і цікавий інвентар. Біля печі виявлено кілька горщиків, роздавлених дахом, що впав на них. Деякі з них вдалось реставрувати, наприклад, широкогорлий горщик середніх розмірів, висотою 20 см, діаметр вінчика — 14,5 см, діаметр дна — 9 см, зроблений він на гончарному крузі (табл. XVI).

Крім посуду, у житлі знаходилося багато різноманітних залізних виробів, серед них сокира. За формою вона типова для часу Київської Русі: має розширене лезо, яке звужується біля рукоятки. Довжина її 19 см, ширина леза 11—7,2 см. Точно таку ж сокиру знайдено у Києві

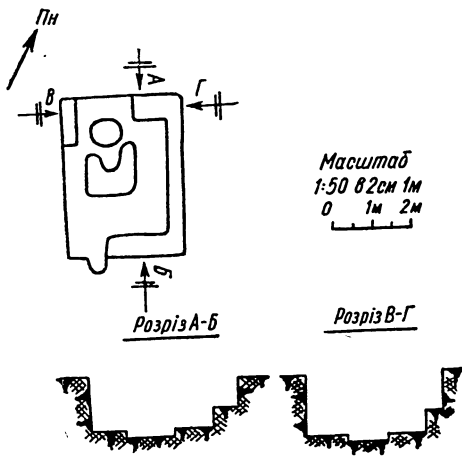
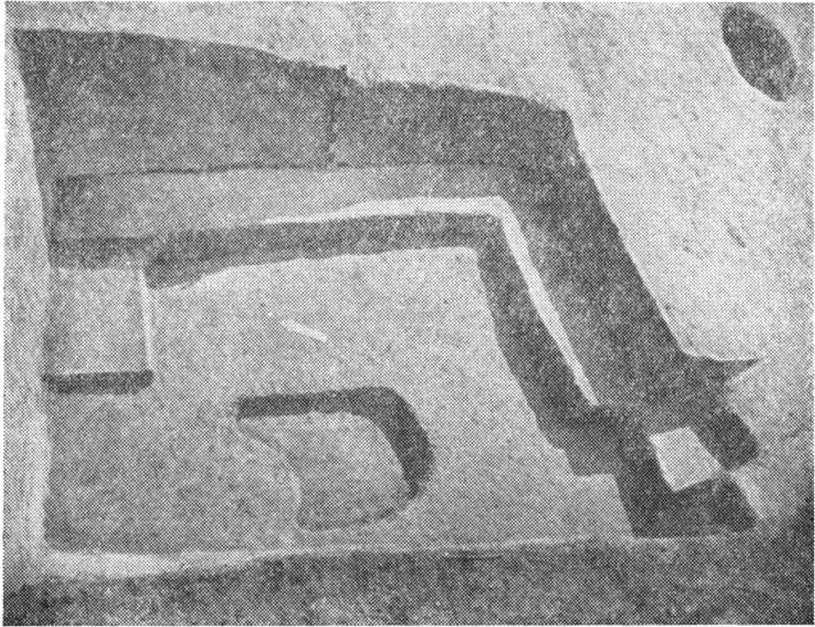

Рис. 16. Житло № 9.

на території Михайлівського монастиря у житлі VIII¹. Поряд з сокирою виявлено долото. Форма його теж характерна для цих інструментів часу Київської Русі. Це прямий залізний чотиригранний стержень, який має зверху круглу головку, а знизу загострення. Висота його 21,5 см (табл. I, 1). На лаві № 3 виявлено 10 тонких залізних дужок, очевидно, від діжки чи відра. Вони являють собою досить тонкі пластинки шириною 1,2 см, які трохи вигнуті, що вказує на те, що ними було оббито щось круглої форми. На жаль, дерев'яна частина цього предмета не збереглася. Знайдено і ряд дрібних залізних предметів побутового призначення — кільце від вуздечки, цвяхи тощо. Крім того, виявлена частина мідної пластини, яка служила обкладкою якогось дерев'яного предмета, бо лежала поруч з залишками перетрухлого дерева. Можливо, це була якась скринька, оббита міддю. У житлі виявлені уламки скляних браслетів темно-синього кольору, подібних до тих, які знаходили на Княжій горі і раніше.

Недалеко від печі виявлено залишки людського черепа невеликих розмірів, очевидно дитини, яка загинула у житлі, можливо під час пожежі.

Увесь інвентар як керамічний, так і залізний має багато аналогій серед матеріалів з древньоруських міст X—XIII ст. Києва, Чернігова, Воїня та ін.²

Житло № 10 (рис. 17) прямокутне, але не дуже видовжене, невелике. Довжина його 3 м, ширина — 2,85, глибина — 1,25 м від сучасної поверхні. Орієнтоване воно з північного заходу на південний схід. У західному кутку житла знайдені залишки глинобитної печі. Довжина її 1 м, ширина — 0,70 м, перед пічкою була виїмка довжиною 0,95, шириною 1,25 м. Від печі до північного кутка тягнулась лава, вирізана з материкового ґрунту. Довжина її 1 м, ширина — 0,5, висота від долівки — 0,5 м. Вхід у житло простежити не вдалося. Долівка з материка.

У житлі знайдено посуд, уламки жорен, шматки печини та кістки тварин. З цих знахідок найбільший інтерес викликає глечик. Він відрізняється досить великими розмірами і своєрідною формою — вузьке горло і опуклий великий тулуб, висота його 27,5 см, діаметр вінчика 14, діаметр дна 12 см. Вінчик у глечика прямий, край його в одному місці відігнутий у вигляді носика для зручності виливання з нього рідини. Весь вінчик і горло глечика прикрашені нарізним лінійним орнаментом у багато рядків, на плечиках — заглиблений нігтьовий орнамент. Глек зроблений на гончарному крузі. Уламки від подібних глечиків зустрічались і в інших місцях Княжої гори. Аналогічний глек з носиком був

¹ М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, стр. 31, рис. 19.

² М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, стр. 31, рис. 19; М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, табл. XI (2), XVI (15); В. К. Гончаров, Райковецкое городище, табл. XXVI, рис. 18; В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, табл. II, IV.

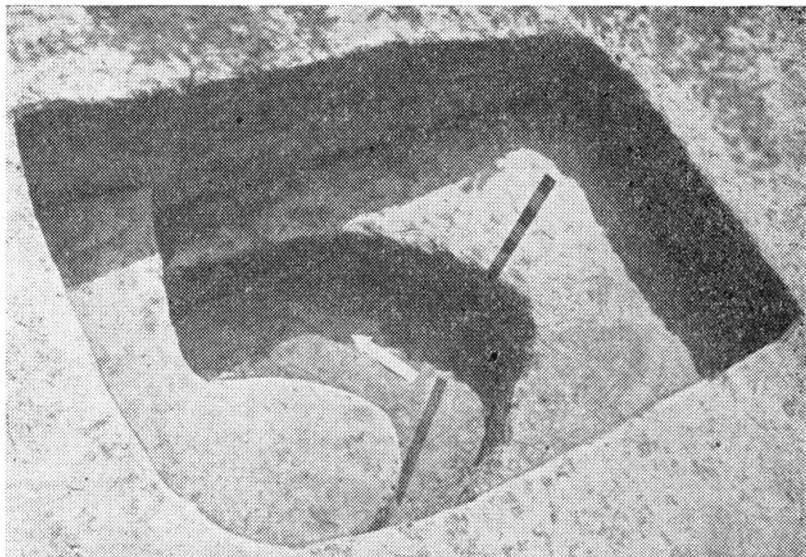

Рис. 17. Житло № 10.

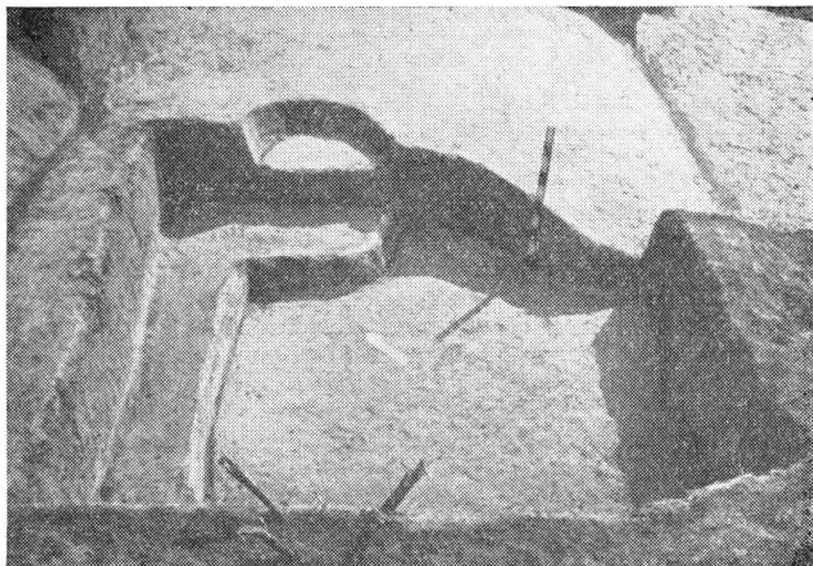

Рис. 18. Житло № 11.

знайдений і при розкопках Києва на території Михайлівського монастиря в житлі VIII¹.

Житло № 11 (рис. 18) прямокутне. Довжина його 3,4, ширина — 3,2, глибина — 1,35 м. Орієнтоване воно з південного заходу на північний схід. У західному кутку є залишки глинобитної печі довжиною 1,3, шириною 0,75 м.

З північно-західної сторони під стінкою з материкового ґрунту вирізана лава, довжина її 3,3, ширина — 0,4, висота від долівки — 0,35 м. У північному кутку житла знаходився вхід довжиною 0,65, шириною 1 м.

Це житло, як житло № 9, носить сліди пожежі. В ньому багато вугілля, попелу та шматків печини.

Інвентар житла складався з уламків посуду, жорен та кісток тварин. Крім того, тут виявлено шматок залізного шлаку та обгорілі зерна проса. Кераміка з цього житла зроблена на гончарному крузі і близька до посуду з вищеописаних жител № 9—10. Крім того, тут знайдено ручку глечика-корчажки.

За розміром житла на дитинці Родня більші, ніж на посаді. Переважають в основному житла розміром 4,5×3,5 м, але є й більші — 4×4 м, 5,5×5,5 м. Вони заглиблені у материк майже на 1,5 м від сучасної поверхні. Правда, культурний шар на дитинці потужніший, ніж на посаді. Від древньої поверхні житла дитинця заглиблені в основному на 0,7—0,8 м. У житлах дитинця значно більші печі, які досягають у діаметрі до 1,8 м. Відрізняються ці житла і своїм інвентарем, який тут більш багатий і різноманітний. Крім посуду, у цих житлах часто зустрічалися ремісничі інструменти, прикраси, культові предмети, причому деякі з них навіть з срібла та позолочені. Саме на дитинці знайдені всі дорожні знахідки: золоті та срібні сережки, кільця, браслети, підвіски, хрести, персні, намисто тощо. Це свідчить про те, що тут жила більш заможна частина населення Родня.

Зупинимось на житлах дитинця.

Житло № 15 (рис. 19) знаходилося недалеко від міського валу в південно-східній частині Княжої гори. Воно прямокутне, досить велике, довжина його 4,1, ширина — 3,2, глибина — 2 м від сучасної поверхні і 0,75 м від древньої. Орієнтоване воно з північного заходу на південний схід. У південному кутку знаходилась піч-кам'янка, від якої збереглося багато крупного валунного каміння. Діаметр розвалу печі 1,3 м.

Особливістю цього житла є те, що в його стінах збереглися залишки дерев'яних балок, якими воно було викладене зсередини. Товщина стін з балками 0,35—0,4 м. Аналогічне влаштування стін бачимо у житлі № 17 на Канівському поселенні². Житло згоріло під час пожежі, в ньому багато вугілля і попелу. Балки в стінах обвуглені.

¹ М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, стр. 22, рис. 8.

² Г. Г. Мезенцева, Канівське поселення полян, стор. 44.

При розчистці цього житла знайдено великий і різноманітний інвентар. Значну частину його становив посуд. Багато було уламків кружальних кухонних горщиків, аналогічних тим, які виявлені на Княжій горі в минулі роки і характерні для кераміки древньоруських міст X—XI ст. Вінчики горщиків добре вигнуті назовні, а краї загнуті всередину. На плечиках лінійний, хвилястий, або нігтьовий орнамент. На денцях є запливні обідки, а інколи рельєфні клейма. За формами горщики широкогорлі, присядкуваті, з опукаим тулубом, з однією ручкою (табл. XIX).

Крім посуду, у житлі багато залізних предметів. Серед них два замки звичайної для Київської Русі трубчатої форми, кресала овальної форми довжиною 7, шириною 2 см, клямка, обідки від дїжки чи відра, два костилі та 12 цвяхів з круглою голівкою. Тут же знайдено бронзову невеличку пряжку прямокутної форми з рельєфним орнаментом по краю та на язичку. Довжина пряжки 3, ширина 2,5 см. На долівці цього житла поряд з вищеописаною керамікою знайдено уламки мідної чашечки та фрагменти скляних браслетів X—XI ст. Інвентар цього житла дає підстави датувати його X—XI ст.

Житло № 16 (рис. 20) знаходилося в 6 м від житла № 15, на південь від нього, в тій же південно-східній частині Княжної гори. Житло прямокутне, довжина його 3,7, ширина — 3,1 м, напівземлянкове, глибина його 1,5 м від сучасної поверхні. Орієнтоване воно з північного заходу на південний схід. В його південному кутку знаходилась глинобитна піч круглої форми. Від неї добре зберігся чернь, поверхня якої гладко змазана глиною і дуже випалена. Діаметр череня печі 1,3 м. Піч мала основу, вирізану з материкового ґрунту. Висота основи печі від підлоги 0,2 м. Склепіння печі не збереглося, але на краях череня прослідковується смуга завтовшки 0,1 м, яка служила основою склепіння і мала ямки від кілків каркаса склепіння.

Верхня частина цього житла, як і інших, не збереглася, але від неї дійшло багато обгорілого дерева. Житло заповнене темним м'яким ґрунтом. Інвентар його досить великий і різноманітний. На протилежність іншим житлам, тут, крім кераміки, виявлено багато залізних, бронзових і кам'яних виробів. Кераміка за своїм характером така ж, як і в інших житлах, — кружальна, тонкостінна, горщики широкогорлі, опуклі, присядкуваті, з добре відігнутим вінчиком, одноручні, невеликих і середніх розмірів. Серед них є і глечики з носиком для лиття. Із залізних предметів знайдені замки, клямки, скоба, шила, наконечник стріли, вушко і обідки від відер, костилі та цвяхи. Замки циліндричної форми, характерної для замків Київської Русі, і різняться між собою лише розмірами. Є серед них досить великі — висотою 8,5 см, і значно менші. Наконечник стріли своєрідний, загострений з двох боків, видовжений, у розрізі круглий, довжина його 4,5 см. Крім залізних предметів, у житлі виявлені срібні, бронзові та кам'яні вироби. Особливий інтерес становлять енкалпїони. Один з них викуваний з срібла. Він рів-

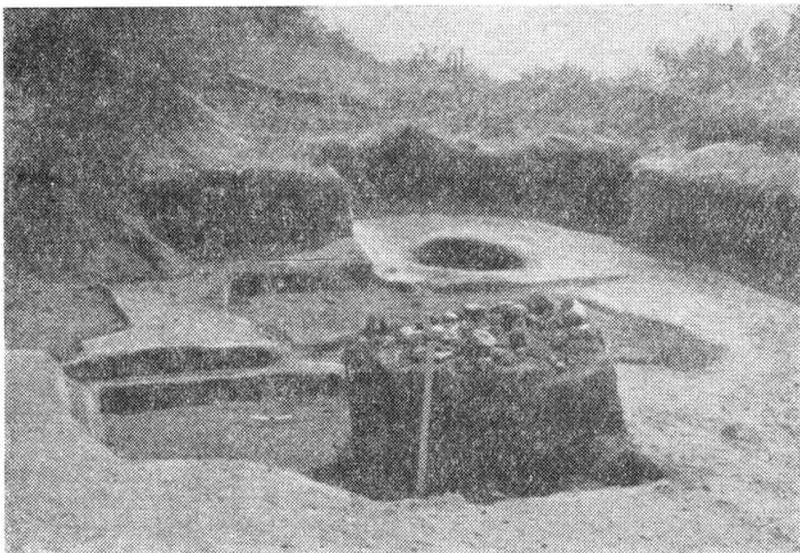

Рис. 19. Житло № 15.

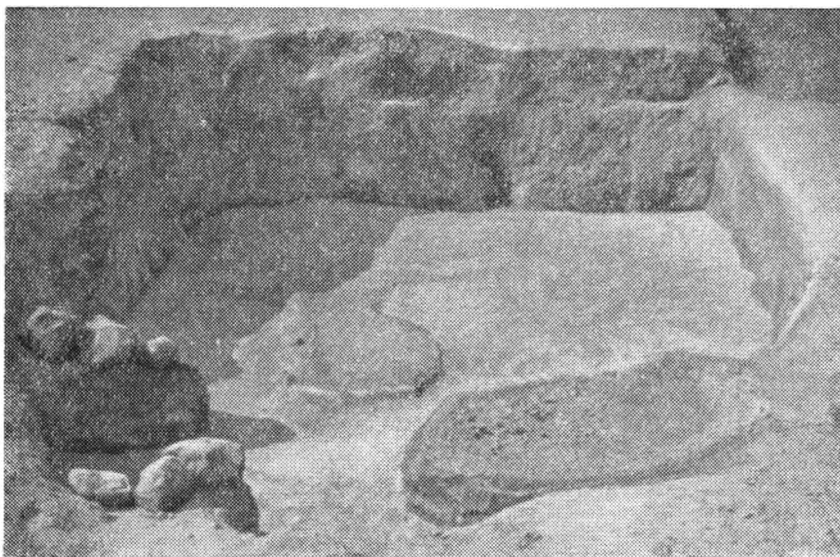

Рис. 20. Житло № 16.

ноконечний і має у висоту і в ширину 7 см. На лицевій стороні його зображення, виконане черню. Майстерно виконаний хрест, зроблений з тонкого листового срібла. Тут же знайдено невеличке колючко з срібного дроту, можливо, від сережки. Другий енкалпійон бронзовий, литий, порівняно невеликих розмірів: висота його 8, ширина — 4 см. Збереглася лише одна його половинка. На ній черню зображено хрест. Як відомо, чернь використовувалася для срібних предметів, але тут ми бачимо її і на бронзі. За формами енкалпійон цілком аналогічний енкалпійонам з древнього Києва, Чернігова, Райковецького городища та інших древньоруських міст, де вони датуються XI—XII ст.¹

Рис. 21. Житло № 17.

З бронзових предметів виявлено браслет. Він зроблений куванням у вигляді не дуже широкої смуги, краї якої прикрашені карбованим орнаментом.

З кам'яних виробів у житлі знайдено невеличкий натільний хрест з світлого сланцю, висотою 5, шириною 2,5 см. Особливістю його є те, що він шестиконечний. Знайдена ще янтарна намистина овальної форми з огранкою, довжиною 1,2 см, та точильні бруски звичайної прямокутної форми.

Надзвичайно цікавою і порівняно рідкою знахідкою у цьому житлі виявилася фрагментована дерев'яна чашечка, виточена на токарному станку. На жаль, вона попала в пожежу, і тому від неї до нас дійшов лише невеликий фрагмент. Подібний дерев'яний посуд, зроблений на токарному верстаті, знайдено при розкопках Києва та Райковецького городища.

Житло № 17 (рис. 21) дуже близько розташоване біля житла № 16. Воно прямокутне, витягнутої форми. Довжина його 4,1, ширина — 2,6, глибина — 1,55 м від сучасної поверхні і 0,8 м від древньої поверхні. Орієнтоване воно з північного заходу на південний схід. У північному

¹ М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, стр. 27; рис. 3; В. К. Гончаров, Райковецкое городище, табл. XXII, рис. 1, 3.

кутку його знаходилась досить велика глинобитна піч круглої форми. Від неї зберігся черинь, зроблений на материковій підставці, густо обмазаний глиною і добре випалений, і частково завал склепіння печі. Діаметр череня 1,2, висота від долівки 0,5 м.

У житлі під стінами вирізані з материкового ґрунту лави. Лава № 1 тягнулась вздовж південної стіни. Довжина її 1,7, ширина — 0,5 м. Лава № 2 йшла вздовж західної стіни. Довжина її 2, ширина — 1 м. Поруч з пічкою, у північній стороні, був вхід до житла у вигляді ґрунтових східців, довжина його 1,1, ширина — 1,05 м.

При розчистці цього житла виявлено значний матеріал. Кераміка представлена тонкостінними кружальними горщиками, характерними для посуду древньоруських міст XI—XIII ст. Поряд з горщиками знайдені уламки невеликих кухлів і жорен. З залізних предметів у житлі виявлено шило у вигляді загостреного стержня довжиною 8 см, невеликий за розміром, звичайної форми ніж, фрагментоване кільце, очевидно, від вуздечки, та кільця цвяхів. Серед інших знахідок кришталева круглої форми намистина, діаметр її 0,8 см, уламки скляних браслетів, а також шматочки мідного посуду.

Житло № 18 одне із найбільших відкритих на Княжій горі, розмір його 5,5×5,5 м. Воно знаходилося у південно-східній частині Княжої гори і виходило на головну вулицю міста. Житло квадратної, проте не дуже правильної форми. Орієнтоване воно з північного заходу на південний схід. З південно-східної сторони у житло вів вхід довжиною 1,5 м, шириною 1 м у вигляді спуску, де були, очевидно, ґрунтові східці. Наліво від входу, у південному кутку житла, була глинобитна піч овальної форми, довжина її 1,5, ширина — 1,1 м.

При розкопках цього житла зустрічалися великі уламки обгорілого дерева і вугілля, очевидно, від дерев'яної конструкції цього житла або стелі чи стін, які згоріли під час пожежі.

Основний інвентар житла — уламки кухонних горщиків, глечиків із звуженим горлом і носиком, низеньких кухлів та інших посудин, зокрема амфор та корчаг. Поряд з кружальною керамікою в житлі знайдено ліпний посуд — вінчики і стінки горщиків, уламок ліпного блюда, характерні для VIII—IX ст. Виявлені також куски жорен, кістяний виріб у вигляді кружечка та досить багато залізних предметів — замок, рибальський гачок, цвяхи тощо. Тут же знайдений шиферний натільний хрестик, зроблений дуже дбайливо, довжина й ширина його 2, товщина — 0,5 см.

Унікальна знахідка цього житла — свинцевий предмет у вигляді товстого кружечка, діаметр якого 5, товщина — 0,8 см. На лицевій стороні його є випукле зображення трикутника і трьох крапок на його сторонах. Зворотна сторона недбало заглажена. Очевидно, це була вагова гиря. Тут же знайдено свинцеву трубку, яка служила як вантажик для рибальських сіток. Такі знахідки з Княжої гори відомі ще з дореволюційних розкопок. Керамічні, залізні та інші знахідки житла № 18 ма-

ють багато аналогій серед знахідок таких древньоруських міст, як Київ, Чернігів, Ізяслав, Воїн та інші, і датуються XI—XIII ст. Винятком є лише уламки вказаного вище ліпного посуду, який характерний для VIII—IX ст. Шиферні хрестики, подібні до знайденого, відомі з древнього Києва і датуються XI ст.

Житло № 19 (рис. 22) знаходилося недалеко від міського валу. Орієнтовано воно, як і більшість жител міста Родня, з північного сходу

Рис. 22. Житло № 19.

на південний захід. Форма житла прямокутна, але не дуже видовжена, розміри середні: довжина — 4,2, ширина — 4 м. Воно напівземлянкове, влаштування його подібне до інших жител Княжої гори. Глибина його 1,5 м від сучасної поверхні та 0,7 м від древньої.

У південному кутку житла знаходилась велика кругла піч. Збереглася вона краще, ніж інші відомі нам печі з Княжої гори, можливо тому, що вона була прикидана зверху сміттям. Піч стояла на кам'яній (піщаник) основі квадратної форми, розмірами 1,50×1,50, висотою 0,1 м від долівки. На цій основі зроблено черинь печі з густо змазаної та сильно випаленої глини. Над

черенем зведено склепіння сферичної форми. Діаметр череня печі 1,5 м. Склепіння збереглося на висоту 0,65 м. Товщина його 0,15—0,1 м. Воно добре випалене і має заглажену зовнішню поверхню. Догори склепіння звужується. На жаль, верхня частина його не збереглася.

Біля печі вздовж південно-західної сторони житла виявлена лежанка. Довжина її 3, ширина — 0,5—0,7 м. Як і в інших житлах, вирізана вона з материкового ґрунту.

Про інвентар цього житла говорити неможливо, оскільки воно було перекрите сміттевою ямою № 1, в якій знаходились найрізноманітніші знахідки, що датуються X—XIII ст. Виділити з цих знахідок речі саме з житла не вдалося. Можна лише припустити, що оскільки яма була влаштована тут, то житло відносилось до більш раннього часу, десь до X або початку XI ст. Проте вона могла бути влаштована тут і в XIII ст., під час татарської навали.

Житло № 20 (рис. 23) виявлене на південному сході від житла № 18, в двох метрах від нього, через бічну вуличку, яка йшла від головної вулиці на південний схил Княжої гори. Воно майже квадратної форми, довжина його 4, ширина — 3,7, глибина — 1,3 м від сучасної поверхні, орієнтоване воно з північного сходу на південний захід.

У південно-західній частині житла знаходилась велика глинобитна піч, від якої добре збереглися черинь та основа від склепіння. Діаметр печі 1,4 м. Піч містилась на невисокому материковому останці круглої форми, який густо обмазаний глиною і добре випалений. По краях череня здіймалося товсте склепіння (0,1—0,15 м), від якого збереглася лише нижня частина.

Під час розкопок житла зустрічалось багато печини та вугілля, що залишились від пожежі. Знахідок у житлі виявлено мало; можливо через те, що все було винесено з житла під час якоїсь небезпеки. У житлі знайдено уламки горщиків X—XII ст., стінки амфор, залізний рибальський гачок та цвяхи (табл. XXIII).

Житло № 21 (рис. 24) квадратної форми, розміром 4×4 м. Орієнтоване воно з північного сходу на південний захід. Глибина житла від сучасної поверхні 1,1 м, від древньої — 0,5 м. У південно-західній стороні житла прослідковувався вхід до нього у вигляді двох ґрунтових східців, що спускалися у житло. Довжина входу 1,6, ширина — 0,8 м, висота східців 0,2 м.

Наліво від входу, з північно-західної сторони житла, вздовж стінки була лежанка, вирізана з материкового ґрунту, довжина її 2,2, ширина — 0,6, висота від долівки — 0,25 м. Вздовж лежанки була виїмка, довжина якої 2,2, ширина — 0,5 м. Біля лежанки у північному кутку житла знаходилась велика глинобитна піч, яка стояла майже напроти входу. Пічка була круглої форми, значних розмірів, діаметр її 1,4 м. Вона стояла на порівняно високій материковій основі. Висота печі від долівки до череня 0,45 м. Вона дійшла до нас у дуже фрагментованому стані: не збереглося її склепіння, дуже побито черинь, з якого залишилися окремі шматки. Навколо череня залишилася основа від склепіння, і в ній прослідковувалися ямки від кілків каркасу склепіння.

У верхніх шарах житла знайдено залізний наконечник стріли, кілька фрагментованих залізних замків циліндричної форми, шматочки листової міді, можливо від казанця чи іншого посуду, а також уламки кераміки та скляних браслетів. У самому житлі знахідок небагато. У виїмці зустрічалися уламки посуду X—XIII ст., кістки тварин та деякі залізни фрагментовані предмети. На долівці в житлі знайдено кілька вінчиків, стінок і денце горщиків X—XII ст., два уламки стінок амфор, шиферне прясло, залізне кільце, костиль та рибальський гачок. Крім того, скрізь розкидані шматки печини обгорілого проса, а також виявлена людська щелепа. Кераміка, шиферне прясло, залізні предмети — все за аналогіями з древніх Києва, Чернігова, Райковецького городища та інших древніх міст — датується в межах XI—XIII ст.

Житло № 22 (рис. 25) прямокутної, трохи видовженої форми, витягнуте з північного сходу на південний захід. Довжина його 4,5, ширина — 3,2 м. Глибина від сучасної поверхні 1,5, від древньої 0,3 м. З південно-східної сторони житла майже в кутку його знаходився вхід. Від нього збереглися ґрунтові східці, довжиною 0,6, шириною 0,7 м.

Рис. 23. Житло № 20.

Рис. 24. Житло № 21.

Зліва від входу, вздовж південно-східної сторони житла, була лежанка № 1, вирізана з материкового ґрунту; довжина її 2,8, ширина — 0,6, висота від долівки — 0,3 м. Вбік від неї, вздовж південно-західної сторони, знаходилась лежанка № 2, трохи більша за лежанку № 1; довжина її 3,2, ширина — 0,7, висота від долівки — 0,3 м.

Біля лежанки № 2, у південному кутку житла, — велика глинобитна піч круглої форми. Діаметр її 1,4, висота материкового останця від долівки до череня — 0,45 м, тобто вона ідентична печі житла № 21. Влаштування її таке: на материковому останці зроблено добре випалений черинь, над яким зведено з плетеної лози каркас та обмазано глиною склепіння печі. На жаль, і в цьому житлі піч була дуже поруйнована і її верхня частина — майже-весь склепіння — лежало на підлозі посередині житла, у вигляді купи печини.

Між лежанкою № 1 і піччю у підлозі виявлена невелика кругла яма, заповнена сірим насипним ґрунтом. Діаметр її 0,6, глибина — 1,3 м. Ніяких знахідок у ній не виявлено. Вирита вона у материковому лесовому ґрунті. Форма її циліндрична. Очевидно, це була зернова яма.

Інвентар і цього житла був невеликим. Основну частину його склали уламки посуду — вінчики горщиків з відігнутим назовні тонким краєм, характерні для XI—XII ст., стінки і ручки амфор. Крім того, виявлено уламок жорна, а з залізних предметів — пряжку звичайної прямокутної форми та уламки обідків у вигляді тонких смуг, які набивали на дерев'яні відра. Зустрічалися шматочки міді від якогось посуду та багато печини, кісток тварин та вугілля. Місцями простежувалось вугілля вздовж стін житла, яке являло собою, мабуть, залишки дерев'яного зрубу, встановленого колись у це житло.

Житло № 23 (рис. 26) розташоване близько від міського валу. Орієнтоване воно з північного сходу на південний захід. Форма його прямокутна, але не зовсім витримана в західній частині. Довжина житла 4,5, ширина — 3,4, глибина від сучасної поверхні — 1,5 м, а від древньої — 0,5 м. Житло дуже погано збереглося і навіть контури його виявити неможливо. У західній частині житла знаходилась піч, від якої зберігся лише черинь. Він мав овальну форму розміром 1,5×1,3 м. Більше нічого від печі не збереглося. Отже, по цих залишках можна лише встановити її місцезнаходження. За піччю, з південно-західної сторони житла, з материкового ґрунту вирізана лежанка. Довжина її 2,5, ширина — 0,6 м.

У південному кутку житла знаходився вхід до нього. Він мав вигляд ґрунтових східців розмірами 0,6×0,6 м. Від входу починалася виїмка довжиною 2,2 м, шириною 1,2 м. Місцями в південно-західній стороні житла спостерігалися залишки перетрухлого дерева.

Про інвентар цього житла говорити неможливо. Поскільки і це житло знайдене поруч з ямою, всі знахідки тут перемішані. В усякому разі вони належать до X—XIII ст. і пізніших серед них нема.

Житло № 24 (рис. 27) виявлене недалеко від житла № 21, на пів-

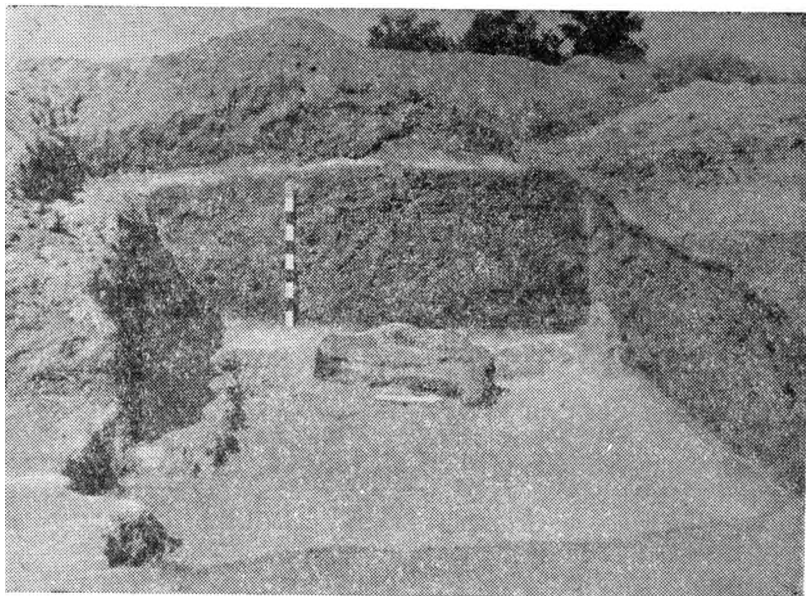

Рис. 25. Житло № 22.

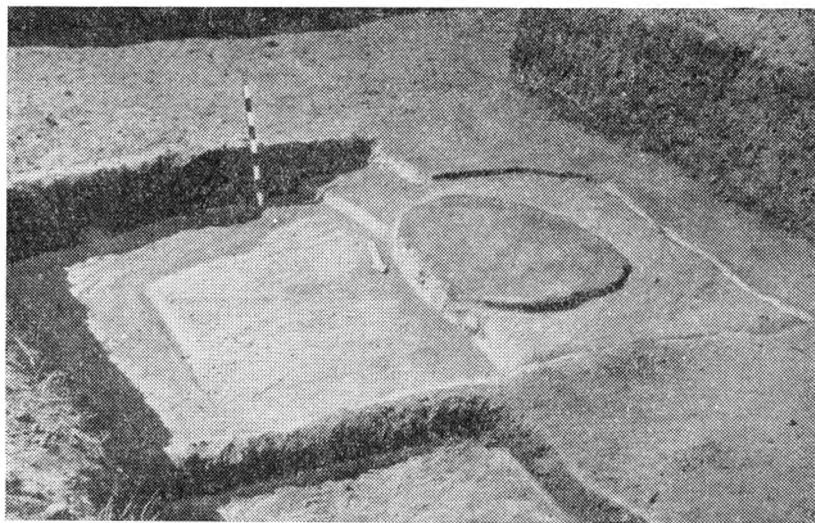

Рис. 26. Житло № 23.

денному сході від нього. За розмірами та орієнтацією воно повторює житло № 21. Форма його квадратна, розміри 4×4 м, орієнтоване воно з північного сходу на південний захід, заглиблене на 1,1 м від сучасної поверхні і на 0,4 м від древньої. Проте влаштування цього житла значно відрізнялося від влаштування житла № 21. Так, піч тут знаходилась

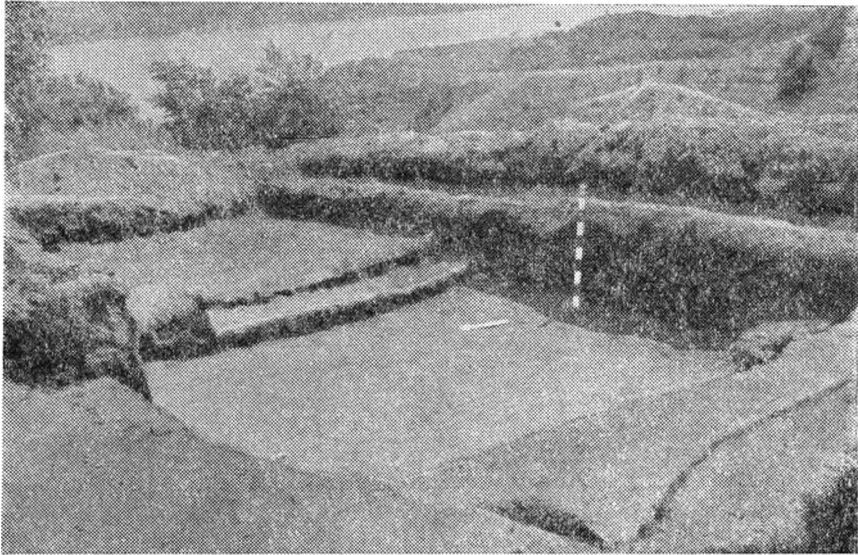

Рис. 27. Житло № 24.

не у північному, а у південно-західному кутку. Вона дійшла до нас у вигляді розвалу, який являв собою шматки печини від склепіння. Діаметр розвалу 1,1 м, висота від підлоги — 0,25 м. Піч настільки поруйнована, що не збереглося навіть череня, залишилися від нього лише шматки.

З південно-східної сторони житла з материкового ґрунту вирізана лежанка. Довжина її 2,7, ширина — 0,6, висота від долівки — 0,2 м. Вхід у житло не прослідковувався.

При розкопках цього житла зустрічалось дуже багато обгорілого дерева, вугілля, перемішаної з попелом землі. Це свідчило про велику пожежу, під час якої загинуло житло. Очевидно, тому у ньому мало що збереглося, бо було винесене з нього. До нас дійшла лише незначна частина інвентаря, серед якого є уламки посуду XI—XIII ст., залізне кільце, уламки мідного посуду, жорен, залізного серпа, шматочки скляних браслетів, кам'яний точильний брусок. Багато зустрічалось кісток тварин та риб. Всі знахідки за аналогіями датують і це житло, як і вищеописані, XI—XIII ст.

Розгляд напівземлянкових жител Родня дає можливість зробити ряд висновків. По-перше, ці житла (як посада, так і дитинця) за своїм влаштуванням, конструкцією (форма, розмір, піч, лежанка, стіни тощо) мають багато спільного з житлами Канівського поселення, що ще раз вказує на те, що традиції будівництва, вироблені на Канівському поселенні, були перенесені на Княжу гору (рис. 28). По-друге, житла Род-

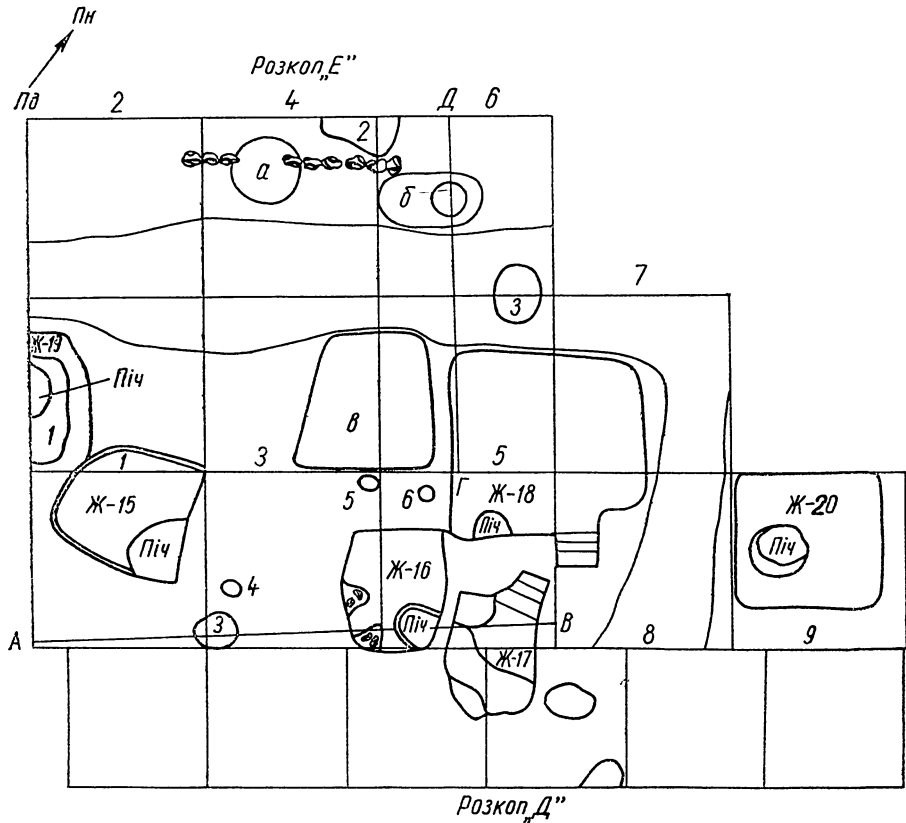

Рис. 28. Плани жител № 15—20.

ня у своїх загальних рисах мають багато аналогій серед напівземлянкових жител інших древньоруських міст, зокрема Києва, Чернігова, Воїня, Колодяжина та ін. Ці аналогії, а також знайдений у них інвентар дозволяють датувати їх IX—XIII ст.

Загальний вигляд напівземлянкових жител Родня можна уявити собі на прикладі реконструйованого житла № 22 (рис. 29). Орієнтоване з північного сходу на південний захід, тобто вздовж Княжої гори, як і

більшість жител на ній, воно виходило фасадною стороною до головної магістралі міста. Основна частина його здіймалася над поверхнею (адже заглиблене воно було лише на 0,3 м від дров'яної поверхні) і своїм зовнішнім виглядом воно мало чим відрізнялося від наземних жител Родня. Це була досить висока прямокутна будова з двосхилим дахом, вкритим соломою чи присипаним землею. Стіни її обмазані глиною, можливо побілені, бо ця традиція на Україні має глибоку давнину. В середині житло досить просторе. Площа його становила близько 15 м². Зліва від входу під двома стінами були лави, вирізані з материкового ґрунту, а між ними у кутку — кругла піч. Такий приблизно вигляд мали і інші напівземлянкові житла Родня.

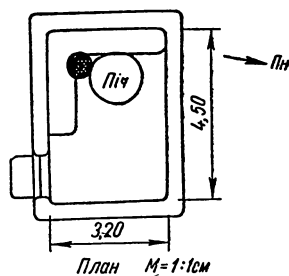
Біля усіх жител на Княжій горі містились різні будови та ями, які мали виробничий чи господарчий характер і разом з житлами утворювали певний господарчий комплекс, який включав у себе подвір'я, сади, городи і був огорожений парканом чи тинном. Таких будов у Родні було досить багато. Вони ще раз свідчать про різногалузеве та розвинене господарство жителів цього міста.

Господарчі будови, як і житла, збереглися неповністю: залишилися в основному лише їх нижні частини, вирізані у материковому ґрунті. На наявність господарчих будов на Княжій горі вказував ще М. Ф. Біляшівський, хоч він і не описав їх.

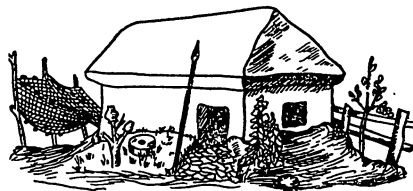
Розкопками Київського університету виявлено вісім приміщень (додаток 3). Їх розміри, форми та конструкції відповідали призначенню. Більшість відкритих будов як на посаді, так і на дитинці Родня являли собою господарчі приміщення — сараї чи льохи для збереження сільськогосподарського інвентаря, побутових речей тощо. Здебільшого вони мали прямокутну або овальну форму. Розміри їх у середньому 2,3×2 м, глибина від 0,7 до 1,3 м. У деяких приміщеннях зустрічалися ями, зроблені у долівці, очевидно, для збереження якихось продуктів. Як правило, такі приміщення розташовувалися недалеко від житла, певно, для зручності користування. Орієнтовані ці приміщення були в основному так, як житла, до яких

Внутрішній вигляд

План М₁=1:1см

Загальний вигляд

Рис. 29. Реконструкція житла № 22.

вони відносилися. Інвентар приміщень — господарсько-побутового характеру. Знахідки датувалися тим же періодом, що і в житлах, — IX—XIII ст. Зупинимось на характеристиці деяких приміщень.

Приміщення «а» (рис. 30) виявлене на посаді біля житла № 4, на віддалі 1,5 м від нього. Воно прямокутної форми, розміром 2,45×2 м, заглиблене на 0,9 м. Орієнтоване воно, як і житло, з північного сходу на південний захід. У південній частині знаходилася кругла невелика яма, заповнена камінням. На підлозі виявлено уламки посуду. Серед них денця ліпних горщиків, характерних для IX ст., а також стінки і вінчики кружального кухонного посуду X—XI ст. Тут же знайдено фрагментований кухоль, оздоблений нігтьовим орнаментом. Висота його 6, діаметр вінчика 10,5, діаметр дна 6 см (табл. XVI, 8). Подібні кухлі були дуже поширені у древньоруських містах. Зокрема, багато їх знайдено у Києві¹. Датуються вони X—XII ст. Крім посуду, у приміщенні виявлено уламки жорен та багато кісток тварин і риб.

Приміщення «б» (рис. 31) знаходилось теж на посаді, на віддалі 6 м від житла № 4. Воно овальне за формою і досить велике і глибоке. Довжина його 2,3, ширина — 2,1 м, глибина — 1,2 м. У цьому приміщенні знайдено багато різноманітних побутових предметів. Серед них найбільший інтерес становлять залізні вироби. Так, тут знайдено ключ від навісного циліндричного замка. Він являє собою досить довгий стержень, верхній кінець якого закінчується петелькою, а нижній закруглений. Висота його 10 см. Виявлено і своєрідний залізний виріб, подібний до тих, які часто знаходять при розкопках древньоруських міст і які визначаються як деревозалізні шипи, хоч в останній час висловлена була думка, що це стародавні підкови. Виріб має вигляд залізної смуги, із зовнішньої сторони — загострений шип. Висота його 5 см, ширина між кінцями 4,5 см. Багато було і залізних цвяхів. Кераміка, як і у житлі № 4 і в приміщенні «а», — кружальна, тонкостінна, датується X—XII ст.

Приміщення «с» виявлено на посаді, недалеко від житла № 6, у 2 м від нього. Воно прямокутне, досить велике, але порівняно неглибоке. Довжина його 2,4, ширина — 2,25, глибина — 0,7 м. Орієнтоване воно, як і житло № 6, з північного заходу на південний схід. Як виявилось, це приміщення було заповнене м'яким ґрунтом. Знахідок у ньому дуже мало: кілька уламків кераміки XI—XIII ст., а також шматків жорен і небагато кісток тварин.

Подібні за розмірами та влаштуванням господарчі приміщення поруч з житлами відкриті у багатьох древньоруських містах, зокрема на посаді Воїня².

Приміщення «д» (рис. 32) знаходилось на посаді, у 3-х м від житла № 9, на південний схід від нього і, очевидно, відносилося до цього жит-

¹ М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, табл. LXXIII.

² В. І. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, стор. 60.

Рис. 30.
Приміщення
«а» (на посаді).

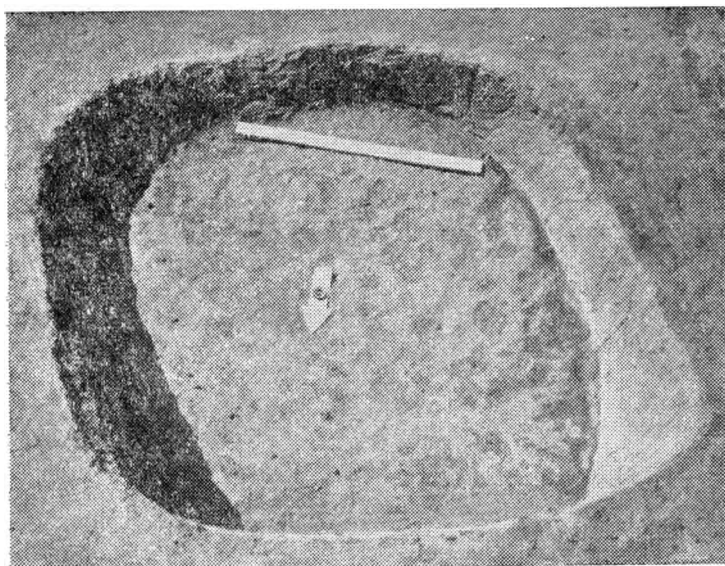

Рис. 31.
Приміщення
«б» (на посаді).

ла. Воно прямокутної форми, один кінець його закруглений. Довжина приміщення 2,1, ширина — 1,7, глибина — 1,3 м. Орієнтоване воно з північного заходу на південний схід. У закругленій частині приміщення є круга глибока яма, діаметром 1, глибиною 1,6 м. У приміщенні знайдено багато уламків кераміки X—XII ст., два кам'яних точильних бруски, уламок залізного замка циліндричної форми та багато кісток тварин.

Аналогічне за влаштуванням приміщення виявлене на Канівському поселенні¹.

Розглянемо кілька приміщень дитинця Родня.

Приміщення «а» (рис. 33) знаходилося у північно-західній стороні дитинця, недалеко від головної вулиці міста. Воно овальної форми, витягнуте із заходу на схід: довжина його 2,3, ширина — 1,8, глибина — 1,05 м. При його розчистці зустрічались вінчики і денця горщиків X—XII ст., уламок жорен, шматки вугілля, багато кісток тварин і риб (табл. XVIII).

Приміщення «б» (рис. 34) виявлене на дитинці, недалеко від приміщення «а». Воно теж овальної, але ще більш видовженої форми. Довжина його 2,8, ширина — 1,5, глибина — 1,05 м. Орієнтоване воно із заходу на схід. У східній частині приміщення була яма круглої форми діаметром 1,1, глибиною 1,2 м.

У приміщенні знайдено уламки вінчиків кухлів, глечиків з прямим звуженим горлом та інших кружальних горщиків X—XII ст., шматки шиферу. Останні невеликі, але один з них мав заглажену поверхню і, можливо, належить до якоїсь шиферної плити. За останні роки розкопок на Княжій горі це перші знахідки шиферу. Із залізних предметів біля приміщення знайдено замок та цвяхи.

Деякі приміщення Родня були, очевидно, виробничими і використовувались як майстерні. Вони досить великих розмірів, значно більших, ніж господарчі, майже не мали знахідок побутового чи господарського характеру, і у них не було печей, тому їх не можна віднести до жител. Вони виявлені на дитинці. З них можна вказати на такі.

Приміщення «в» виходило на головну вулицю міста. Знаходилося недалеко від житла № 18 і, можливо, було якимсь підсобним. Воно великих розмірів, набагато більше, ніж інші приміщення. Довжина його 3,7, ширина — 3,5 м. Орієнтоване воно з північного заходу на південний схід. Форма його прямокутна, але не досить правильна.

У приміщенні виявлена кераміка X—XII ст., наприклад, верхня частина кухлика та кілька цвяхів.

Приміщення «г» виявлене недалеко від приміщення «б». Воно теж виходило на головну вулицю міста. Форма його прямокутна, дуже видовжена. Довжина 4,5, ширина 2,2, глибина 1,3 м. Орієнтоване воно з північного сходу на південний захід. При розчистці цього приміщення виявлено темний ґрунт, перемішаний з камінням. Знахідок у ньому ма-

¹ Г. Г. Мезенцева, Канівське поселення полян, стор. 57, рис. 28, г.

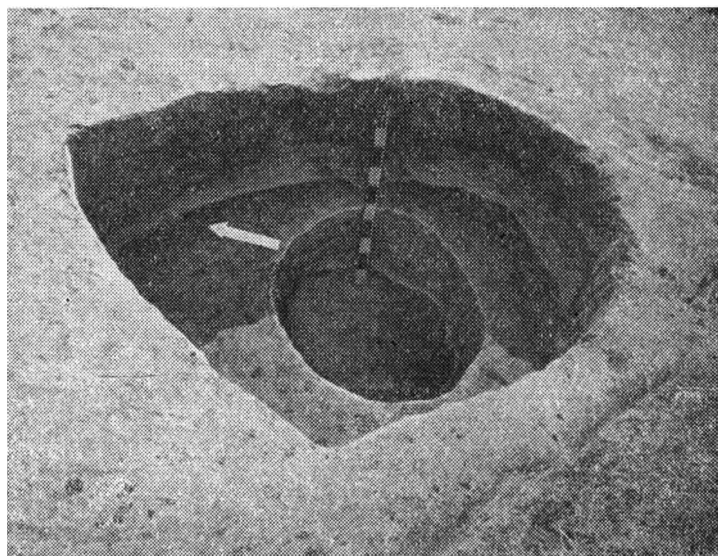

Рис. 32.
Приміщення
«д» (на посаді).

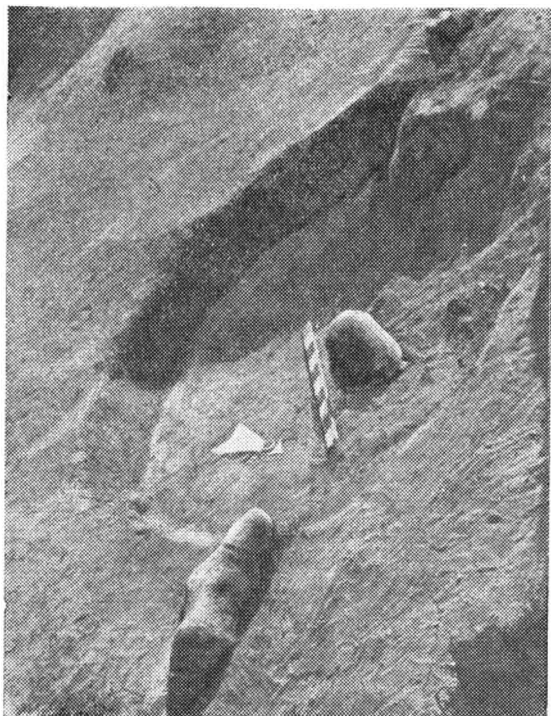

Рис. 33.
Приміщення
«а» (на дитинці).

ло. Зрідка траплялися уламки вінчиків та стінок горщиків часу Київської Русі. До цікавих знахідок відноситься дерев'яний виріб у вигляді кульки, прикрашеної нарізним геометричним орнаментом. Вона могла бути прикрасою рукоятки ножа або ручкою до якогось ящика чи шкатулки. Вона побувала у

пожежі і вся обвуглена, але важлива і в такому вигляді, бо дерев'яні вироби на Княжій горі майже не збереглися. Серед інших знахідок були шматки залізного шлаку, залізнi цвяхи, свинцева пластинка та уламки скляних браслетів (табл. XXVII, 4—17).

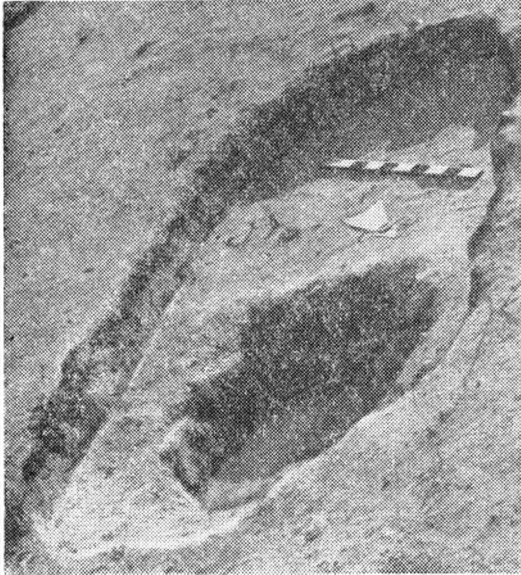

Рис. 34. Приміщення «б» (на дитинці).

Поряд з господарчими і виробничими будовами на Княжій горі виявлено 29 ям різного призначення, які знаходились майже в однаковій кількості, як на посаді (14), так і на дитинці (15) (додаток 4). Ці ями групувалися біля жител та приміщень. Форми і розміри їх різні. Переважали ями круглої і овальної форми, проте зустрічалися прямокутні і нерівних контурів.

Круглих ям виявлено 14. Малі мали діаметр 0,5—0,8 м, середні — 0,9—1,1 м, великі — 1,2—1,5 м. Форми їх циліндричні або грушовидні — розширені донизу. Заповнення цих ям зверху було гумусним, а нижче сірим, чи темно-жовтим насипним ґрунтом. Ніяких знахідок у них, як правило, не було. Форма ям, розміри, відсутність знахідок дають підстави думати, що це зернові ями. Як відомо, такі ями виявлені у всіх древньоруських містах та поселеннях. Цікаво відмітити, що на дитинці зернових ям більше, ніж на посаді.

Овальних ям виявлено 10. Їх розміри значно більші, ніж круглих ям. У середньому 1,25×1 м; 1,6×1,3 м. Заповнення їх характеризується темним ґрунтом з камінням, вугіллям (очевидно, від їх дахів) та значною кількістю знахідок посуду, побутових предметів та кісток тварин і риб. Серед посуду є уламки ліпних горщиків IX ст. та кружальних X—XII ст. Із побутових предметів частою знахідкою у цих ямах були замки циліндричної форми, характерної для замків Київської Русі. Інвентар овальних ям свідчить, що вони використовувалися як підсобні господарчі приміщення — сараї чи льохи для збереження продуктів.

Прямокутних ям виявлено тільки дві. Одна з них була на посаді і мала розміри 1,3×0,8 м, а друга, трохи більша, на дитинці — 1,6×0,95 м. В обох цих ямах ґрунт був сміттевий, у них багато каміння, кісток, шлаків, уламків посуду та окремих залізних предметів.

Ями Княжої гори за видом, формою і розміром повністю повторюють ями Канівського поселення полян¹, лише інвентар їх датується іншим часом.

Серед відкритих у Родні ям особливе місце займає яма № 15 (1), яка знаходилась на дитинці, недалеко від в'їзду у місто, біля міського валу. Вона велика за розмірами і без певної форми. Приблизно її розміри можна визначити 4×2,5 м, глибина 2 м. У ній виявилась величезна кількість кісток, посуду та інших знахідок. Очевидно, це було міське звалище. Яма виявлена у вигляді темної продовгуватої плями на глибині 1,5 м від сучасної поверхні. При розчистці її знайдено велику кількість людських кісток — черепи, щелепи, кістки рук, ніг, таза, хребтів і інших, розкиданих у безладді, що виключало думку про поховання. Яма закидана людськими кістками, які лежали у ній певним шаром. Нижче нього був шар кісток тварин, кількість яких набагато перевершувала кількість людських. Всього в цій ямі виявлено 1922 людські кістки, які належали 66 чол., та 8279 кісток, які належали близько 250 особинам тварин, птахів та риб².

Нижче кісток тварин йшов сміттевий ґрунт з великою кількістю битого посуду. Серед нього траплялися уламки ліпних горщиків VIII—IX ст., аналогічних посуду з Канівського поселення полян. Але його було небагато. По відношенню до всієї кількості керамічних знахідок ями він становив 1—2%. Основна маса знахідок — гончарна кераміка X—XIII ст. Вона представлена тисячами фрагментів найрізноманітнішого посуду: горщиків, глечиків, кухлей, корчаг, амфор тощо. Серед знахідок з ями кістяні та залізні наконечники стріл, цвяхи, клямки, замки, ножики та інші побутові предмети. Все знайдене в цій ямі датується за аналогіями IX—XIII ст. (табл. XVII, XXI—XXIII).

Для того щоб зробити спробу дати реконструкцію Родня, необхідно сказати і про інші будови, які, безумовно, були в місті, хоч археологічно вони нам мало відомі.

Згідно з літописними даними, у Родні знаходився князівський палац, куди приїхав київський князь Ярополк, тікаючи від князя Володимиря, і в якому він прожив весь період облоги Родня.

Де міг бути князівський палац? Є підстави думати, що він стояв на мисовій частині Княжої гори, на найбільш відному місці — саме так будувалися князівські палаці і в інших древньоруських містах. Цю думку підтверджують і деякі археологічні матеріали. Так, Д. Я. Само-

¹ Г. Г. Мезенцев, Канівське поселення полян, стор. 57—61.

² Дослідження кісткового матеріалу з ями проведено науковим працівником Інституту зоології АН УРСР В. Свистуном.

квасов, описуючи свої розкопки на Княжій горі в 1876 р., коли він перший з дослідників копав її мисову частину, вказував, що на краю схилу Княжої гори, біля дерев'яних кріпосних стін Родня, з внутрішньої сторони до стін примикали три зрубних будови. Д. Я. Самоквасов не описав їх, а лише вказав, що саме тут знайдені коштовні срібні і золоті прикраси¹. На жаль, поспішність розкопок (які провадилися лише протягом двох днів) не дозволила тоді детально дослідити ці зрубні будови та зафіксувати їх на планах, малюнках або фото. Пізніше відбувся зсув цього схилу Княжої гори і, таким чином, ці будови назавжди втрачені. На Княжій горі знайдено навіть золоту корону—ще один доказ перебування там князя. Вона не збереглася, бо зразу ж була розпродана шматками. Тільки частину її вдалося придбати В. Б. Антоновичу² для Київського університетського музею.

Ще одна будова, про яку слід сказати,— це церква. У Родні, як і в кожному древньоруському місті, була церква. Знаходилась вона, очевидно, як і у інших містах, біля князівського палацу, бо у феодальні часи князь і церква були нерозривно пов'язані. Ф. Енгельс писав, що церква була санкцією існуючого феодального ладу³. З археологічних матеріалів, які підтверджують існування церкви у Родні, можна вказати на знайдені під час розкопок фрагменти панікадила⁴, яке використовувалося лише в церквах. За розмірами та формами це панікадило майже не відрізнялося від панікадила київських церков⁵. Крім того, на Княжій горі знайдено велику кількість інших церковних предметів — бронзові лампади, підсвічники, хрести, іконки, мідні дзвони, а також церковний посуд. Поскілки не виявлено цегли, церква у Родні, очевидно, була дерев'яна. Вона повністю згоріла під час великої пожежі, коли загинуло і все місто (табл. IV, VII, IX).

На основі проведених досліджень можна уявити приблизно загальний вигляд міста Родня в XII—XIII ст.— у період його найбільшого розвитку (рис. 35). Місто займало всю площу Княжої гори. Дитинець Княжої гори був оточений з усіх боків високим земляним валом, на якому містились дерев'яні кріпосні стіни. Від берега Дніпра до міста вела дорога, яка поступово піднімалась з Княжого яру вгору по східному схилу Княжої гори⁶ до в'їзду у дитинець. В'їзд був укріплений великою дерев'яною ворітною вежею. Від міських воріт починалась головна вулиця Родня, яка перетинала все місто до мису Княжої гори, де знаходився князівський двір, стояв палац і церква. На головну вулицю виходили будинки городян, оточені дворами та садками. Від головної

¹ Д. Я. Самоквасов, Могилы Русской земли, стр. 263.

² Сборник снимков с предметов древности, находящихся в Киеве в частных руках, вып. I, К., 1890, стр. 12.

³ Ф. Энгельс, Крестьянская война, Партиздат, 1932, стр. 32.

⁴ Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского, К., 1898.

⁵ М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, стр. 382, рис. 84, стр. 383, рис. 85.

⁶ Ця дорога зберігалася майже до кінця минулого століття і була єдиною для підйому на Княжу гору, лише останній зсув остаточно її зруйнував.

Рис. 35. Реконструкція Родня.

вулиці відходили бічні вулиці, на які також виходили житла та господарчі приміщення.

За дитинцем знаходився посад Родня, укріплений земляними валами лише з напільної сторони. По центру посада також проходила основна вулиця. Від неї по обидва боки розміщувалися двори городян з їх житлами і різними підсобними приміщеннями.

Отже, Родень був добре укріпленим і вдало спланованим та забудованим древньоруським містом, яке не поступалось іншим містам Древньої Русі свого часу.

III

ГОСПОДАРСТВО РОДНЯ

Розвиток ремесла. Металообробка. Гончарство. Деревообробка. Кісткорізне ремесло, камнерізне, склоробне тощо. Сільськогосподарські заняття жителів міста. Торгівля.

Тисячі різноманітних знахідок з Княжої гори свідчать про багатогранне життя Родня та його високу культуру. Талановиті майстри міста зуміли створити такі досконалі знаряддя праці, зброю, тонке мереживо з металу, які не поступаються кращим виробам з древнього Києва і досі вражають майстерністю свого виконання. Не випадково іноземці називали Русь у числі перших країн за розвитком ремесла¹. Значну роль у цьому відіграв і Родень.

Основне місце у господарстві Родня займало ремесло. У ньому широкого розвитку набули майже всі провідні види ремесла, які існували тоді в Київській Русі, а саме: ковальське, ливарне, ювелірне, гончарне, кісткорізне, деревообробне, камнерізне, склоробне, ткацьке, шевське та ін. Зупинимось на характеристиці основних із них. З усіх видів ремесел у Родні найбільше була розвинена металообробка, яка включала обробку заліза, міді, бронзи, олова, срібла, золота та інших металів.

Високо розвинене було залізоробне і ковальське ремесла. Адже тоді вже дуже зріс попит на залізні вироби. Із заліза робили основні знаряддя праці, інструменти, зброю, побутові предмети і навіть прикраси.

Поки що нема певних даних про виплавку заліза на Княжій горі, але при розкопках часто траплялися шматки залізних шлаків, криці та заготівок. Відомо, що на всій цій території поширені залізні

---

¹ Д. А. Рыбаков, Ремесло Древней Руси, стр. 780.

болотні руди¹. На жаль, виявити кузні на Княжій горі, і навіть у Києві, хоч, безперечно, вони там були, не вдалося. Проте на Княжій горі знайдено багато ковальських інструментів, які яскраво свідчать про існування тут кузень.

Асортимент ковальського інструментарію на Княжій горі зберігся краще, ніж в інших древньоруських містах. Це — ковадла, кліщі, щипці, молоти, сікачі, різці, напилки тощо (додаток № 9). Всього знайдено 5 різних за формою залізних ковадел. Вони становлять особливий інтерес, поскільки знахідок ковадел дуже мало. Два з них великі, а три менші. Висота одного з великих ковадел 25 см, довжина робочої поверхні — 18 см, ширина — 11 см. Форма ковадла пірамідальна. Робоча частина його має два роги. Вага цього ковадла 13 кг. Друге ковадло, подібне до цього за формою, теж двороге, тільки нижче — висота його 19 см². Менші ковадла мали форму чотиригранної усіченої піраміди. Нижня сторона одного з них квадратна, розміри її 5×5 см, верхня також квадратна, розмірами 3×3 см, висота його 6 см. Друге ковадло подібної форми, але по краях воно трохи вигнуте і закруглене, а розміри більші; верхня частина 5×5 см, нижня — 10×10 см, висота 13,5 см. Такі невеликі ковадла використовувалися для дрібних ювелірно-слюсарських робіт. Невелике коваделко знайдено у древньому Колодяжині³. Ковалі Родня широко користувалися кліщами та щипцями різних розмірів для виймання заліза з горна, для повертання виробів на ковадлі та інших робіт. Знайдено кілька великих ковальських кліщів, довжиною 30—35 см, і маленьких щипців, довжиною 6 см. Форма їх звичайна, відома до наших днів. Багато інструментів за формою і розмірами близькі до сучасних. Це пояснюється тим, що форми, винайдені у далекій давнині, виявилися настільки зручними, що вже не змінювалися пізніше.

Використовували ковалі Родня і молотки різних видів та форм у залежності від того, що виготовлялося. Їх знайдено на Княжій горі дуже багато. Це — кувалди чотирикутної форми з круглим отвором для ручки посередені або трохи далі від центра. Один такий молот важив понад 1,5 кг. Довжина його 12,5 см, розмір бойків 4,5 і 5 см. Знахідки молотів-кувалд дуже рідкісні. Крім Княжої гори, вони відомі ще з Воїня і Колодяжина⁴. Були у Родні молоти і трохи менші за розмірами. Так, один мав довжину 11, ширину — 2, а товщину — 1,5 см. Знайдено також сікач, який мав вигляд вузького молотка із загостреним кінцем з одного боку. Довжина його 15,5, ширина — 2,5, товщина — 1,5 см. На Княжій горі знайдено багато молотків-ручників, які відрізнялися від молотків

¹ В. Г. Бондарчук, Геологія України, К., 1959, стор. 393.

² Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1892 г.— «Киевская старина», К., 1893, стр. 145; Б. А. Колчин, Мастерство древнерусских кузнецов,— По следам древних культур, вып. 2, 1953, стр. 163.

³ Р. О. Юра, Древний Колодяжин,— АП УССР, т. XII, К., 1962, рис 29 (5).

⁴ В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, стор. 73.

значно меншими розмірами і вагою. М. Біляшівський навіть не вказує їх кількості, лише зазначає, що їх багато. На Княжій горі виявлено також напилники різних форм і розмірів. Так, М. Біляшівський знайшов три плоских напилники довжиною 14—17 см і один півкруглий довжиною 24 см¹.

Ковалі Родня виготовляли найрізноманітніші вироби, які умовно можна поділити на такі групи: сільськогосподарські знаряддя праці, інструменти для ремісників, зброя, побутові предмети, культові предмети і прикраси. По кількості знахідок найбільшою виявилася перша група. У Родні виготовляли усі відомі тоді види сільськогосподарських знарядь праці — наральники, лемеші та чересла плугів, кирки, лопати, сапки, сокири, серпи, коси, рибальські гачки тощо. За формою, розміром, якістю виконання вони подібні до сільськогосподарських знарядь, які вироблялися у древньому Києві, Райковецькому городищі, Воїні та інших древньоруських містах². Про них мова буде у розділі «Сільське господарство». Багато інструментів виготовляли ковалі для дереворобів — теслярів, столярів, а також для кісткорізів, каменерізів, шевців тощо. Знайдено велику кількість залізних доліт, тесел, стругів стамесок, буравчиків, шил і навіть таких рідкісних знахідок, як пилок.

Велику групу ковальських виробів Родня становила зброя, яка виготовлялася здебільшого із заліза. Ковалі Родня створили багато наконечників списів, дротиків, стріл, мечів, шабель, булав, шоломів та інших видів зброї, розміри та форми якої відповідали вимогам того часу і відзначалися високою якістю, витримавши випробування у багатьох запеклих боях з ворогами. Зброя Родня була широко відома у свій час. Вона дає уявлення про древньоруську зброю і про військову справу Київської Русі (табл. ХХІХ).

Не менша за кількістю знайдених предметів і група побутових залізних виробів з Княжої гори. Як свідчать знахідки, ковалі Родня з неменшим успіхом виготовляли безліч різних речей побуту: замків, ножики, ножиць, відер, кресал, цвяхів, пряжок, підків та інших предметів. Серед них особливий інтерес становлять замки. На Княжій горі їх відкрито багато. Лише під час розкопок 1891 р. їх знайдено близько 100³. Пізніше ця колекція значно поповнилась. Замки різні за формами та призначенням, більшість із них — зовнішні підвісні. Вони зроблені у вигляді циліндрів з високою дужкою. Довжина їх від 4 до 12 см. Деякі з них мали оздоблення у вигляді напаяних вертикальних або горизонтальних смужок. Такі циліндричні замки характерні для всіх древньоруських міст. Вони знайдені у Києві, Чернігові, Райковецькому городищі, Воїні, Колодяжині, Новгороді, Городському городищі та

¹ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 35.

² М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, стр. 127, рис. 91; В. К. Гончаров, Райковецкое городище, табл. IV—VII; В. И. Довженко, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, табл. 2.

³ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 18.

інших містах. Найбільшого поширення вони набувають у XII—XIII ст. Крім того, з Княжої гори відомі невеликі підвісні замки кубічної форми. Висота одного з дужкою 5,5, ширина — 3,5 см, другий трохи менший (табл. II) ¹.

Поряд з замками на Княжій горі знайдено понад 150 ключів. Вони зроблені із залізних стержнів з різними візерунками на одному кінці і з колючкою для підвішування на другому. Висота їх від 6 до 12 см. Кінці ключів мають вигляд овалу чи кружечка з отворами посередині ², квадрата з двома виступами на кінцях, кола з вирізаним посередині хрестом. Такі ключі відомі не тільки з Княжої гори, але і з Києва та інших місць ³.

Крім замків, на Княжій горі знайдено багато дужок, клямок, кілець та інших частин замків, а також близько 100 ножикив. Останні в основному невеликі за розміром — від 7 до 16 см, але зустрічаються і досить великі — 28—31 см. Майже всі вони вузькі, сточені, що вказує на їх часте вживання. Вони мали дерев'яні або кістяні ручки у вигляді пластинок чи круглі, куди вставлялися подовжені стержні ножів. На одній такій круглій кістяній ручці вирізана літера «Т». Довжина цього ножа 12,8, довжина ж ручки — 8 см ⁴. Ножі невеликих розмірів були поширені ще у VII—VIII ст. У часи Київської Русі були поширені ножі різних розмірів (табл. I, 4, II, 14—16).

Цікавою і рідкою знахідкою з Княжої гори є залізна бритва, виявлена при розкопках М. Ф. Біляшівським ⁵. Довжина її 10,5, довжина лева 5 см.

Досить багато знайдено на Княжій горі і ножиць. Форма їх звичайна, близька до сучасної. Варіанти зустрічаються лише у формі ручок, які загнуті до стержня або завернуті всередину у вигляді завитка. Розміри їх різні, частіше довжина їх 15—19 см, є й зовсім маленькі. (табл. I, 7).

Ковалі Родня виготовляли із заліза і різні види посуду. Так, знайдена залізна сковорідка з ручкою чотирикутної форми, розмір її 13×10 см, висота — 2,5 см. Виявлені також різні дужки, які вказують на виробництво у Родні казанів і відер. Зустрічалися при розкопках на Княжій горі і залізні обручі, які використовувались для діжок, а також різні залізні пластинки, що виготовлялися у значній кількості для обкладок скринь.

Знайдено на Княжій горі і кілька залізних кресал калачикової та овальної форми. Одне з калачикових кресал виготовлене із заліза ви-

¹ Каталог українских древностей коллекции В. В. Тарновского, № 1269, стр. 31.

² Зберігається в Ермітажі (фонди № 820/20).

³ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 106, табл. 8, стр. 28; Державний історичний музей в Москві. Зібрання М. Ф. Біляшівського, № 79 718.

⁴ Каталог українских древностей коллекции В. В. Тарновского, № 922, стр. 19.

⁵ Там же, № 938, стр. 20.

сокої якості, можливо, сталі, воно мало довжину 7 см, ширину 3 см. Такі кресала знайдені у Києві, Чернігові, Новгороді та інших древньоруських містах. Повну аналогію зустрічаємо, зокрема, у Воїні¹. Як відомо, калачикові кресала вважалися найбільш ранніми і зустрічалися на поселеннях другої половини I тисячоліття, зокрема на Канівському.

У великій кількості виготовляли ковалі Родня цвяхи та костилі. Цвяхи були круглі або чотиригранні, маленькі і дуже великі, до 20 см у висоту. Голівки у них широкі, округлені чи продовгуваті, здебільшого нерівної форми. Так, один з цвяхів мав велику круглу голівку діаметром 2 см, в той час як висота цвяха 4 см. Костилі мали звичайну форму і різні розміри. Останнім часом знайдено кілька маленьких костилів висотою до 4 см.

У Родні із заліза у великій кількості виготовлялися пряжки. Зустрічаються пряжки овальні, продовгуваті, круглі та ін. Вони зроблені з товстого дроту або з плоскої залізної смуги. Довжина їх 4,5–5 см, ширина 2–4,5 см².

Багато вироблялося у Родні різних підків. Одні з них невеликі, у вигляді дужки з шипами, діаметром 8,5–9 см. Інші великі — для коней, діаметром 12 см, у вигляді закругленої пластинки з отворами. Взагалі на Княжій горі знайдено багато різних предметів кінського убору — залізні вудила, пута тощо.

Ще однією групою залізних предметів, які виготовлялися в Родні, є прикраси та хрести. Залізних прикрас знайдено небагато. Найцікавіші з них підвіски. Їх відкрито кілька. Одна з таких підвісок зроблена у вигляді півмісяця із спущеними донизу кінцями³. Вона дуже схожа за формою на золоті і мідні півмісяці, знайдені поряд з нею. Друга залізна підвіска з Княжої гори такої ж форми, до того ж орнаментована вона штампованими крапками.

Залізні хрести здебільшого значних розмірів. Очевидно, їх прикріплювали у житлах або культових приміщеннях. Всі вони мають ознаки їх кріплення. Деякі з цих хрестів дуже прості, у вигляді двох смужок, скріплених навхрест. Деякі складніші: вони закінчуються на кінцях кружками (можливо, наслідували енкалпіонам, які здебільшого закінчувалися закругленнями на кінцях, на яких зображувались святі) або мають кілька перехресть. Так, один з хрестів мав три перехрестя, верхній кінець якого закінчувався завитками, а нижній — стержнем, який напевно кудись втикався. Висота цього хреста 37, ширина — 7—

¹ М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, табл. 9; Б. А. Колчин, Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого, — МИА СССР, № 65, М., 1959, стр. 101, рис. 84; В. И. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, табл. XIV, рис. 14.

² Чернігівський історичний музей № $\frac{5-50}{5}$, $\frac{5-99}{5}$; Державний історичний музей в Москві, з розкопок М. Біляшівського, № 27, 730.

³ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 29.

5 см. Зустрічалися і малі залізні хрести висотою 5—8 см. Один з них вирізаний із залізної пластини, мав широкі і рівні кінці, на краях яких було по два отвори від цвяхів, за допомогою яких він прикріплювався.

Багато аналогій усім видам залізних виробів з Княжої гори зустрічаємо серед залізних предметів з Києва, Чернігова, Воїня, Райковецького городища, Колодяжина, Новгород, Пскова та інших древньоруських міст¹. Залізні вироби з Княжої гори свідчать, що ковалі Родня були досвідченими і висококваліфікованими майстрами своєї справи.

Великого розвитку набуло у Родні ливарне та ювелірне ремесло. Підтвердженням цього є численність та різноманітність бронзових, срібних і золотих знахідок з Княжої гори, які відносяться до кращих зразків ювелірного мистецтва Київської Русі. Особливо яскраво це підтверджують 12 скарбів, знайдених на Княжій горі². По кількості ювелірних знахідок Б. О. Рибаків ставив Княжу гору на третє місце після Києва та Чернігова³. Ювеліри Родня були справжніми митцями своєї справи, вони могли успішно змагатися з кращими майстрами свого часу — ремісниками Києва та Чернігова.

Ювеліри Родня створили багато першокласних пам'яток, які і досі прикрашають Ермітаж, Московський, Київський, Чернігівський та інші музеї нашої країни. Багато з них тонкістю і високою художністю виконання виходять за межі ремісничих виробів, по праву вважаються пам'ятками мистецтва. Про походження мистецтва від ремесла говорив ще Максим Горький. Він писав, що засновниками мистецтва були гончарі, ковалі, ткалі, каменотеси, теслярі, різьбярі по дереву та кості, муляри, шевці та інші ремісники, майстерно виконані вироби яких заповнюють музеї⁴.

Для своїх виробів майстри Родня використовували різні метали: мідь, бронзу, олово, срібло, золото та їх сплави, дорогоцінне каміння та емалі. Вони виготовляли мідний посуд, дзеркала, сережки, браслети, гривни, підвіски, пряжки, персні, гудзики, фібули, бойові гирі, булави, умбони щитів, наконечники кинджалів, дзвони, лампади, хрести і безліч інших предметів. Для цього вони користувалися складною і різноманітною технікою металообробки: куванням, гравіруванням, тисненням, штампуванням, литвом у спеціальних формах з наступною обробкою виробів, волочінням дроту, сканню, філігранню, зерню, а також черню і емаллями.

Безперечно, на Княжій горі існувало багато відповідних майстерень. На це вказують Б. О. Рибаків, Г. Ф. Корзухіна та інші відомі

¹ М. К. Каргер, Древний Киев, т. I; Б. А. Рыбаков, Ремесло Древней Руси; В. И. Довженко, В. К. Гончаров, Райковецкое городище; Р. О. Юра, Древний Колодяжин, — АП УРСР, т. 12, К., 1962; Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957; Материалы и исследования по археологии СССР, М.—Л., 1956, № 55, 1959, № 65.

² Г. Ф. Корзухина, Русские клады IX—XIII вв., М.—Л., 1954, № 113—124.

³ Б. А. Рыбаков, Ремесло Древней Руси, стр. 238.

⁴ «Наши достижения», 1935, № 5—6.

вчені¹. Деякі з цих майстерень, очевидно, спеціалізувались на виготовленні певних виробів, наприклад дзеркал.

На Княжій горі знайдено злитки металів у вигляді круглих або чотирикутних брусків — заготовки для ювелірних виробів. До заготовок відноситься також значна кількість мідного дроту. Виявлено і ряд бронзових штампів. Штampi зустрічались різні: прості, на яких вибиті геометричні у вигляді кругів з розетками візерунки або рослинні орнаменти, і складні — із зображенням тварин і птахів. На одному з таких штампів, як вказував М. Ф. Біляшівський, реалістично відтворена качка². Серед знахідок з Княжої гори є кілька ливарних форм, які являли собою ромб, кружечок або чотирикутник, вони мали поглиблення, в яких вирізані орнаменти або фантастичні звірі³. Такі формочки могли служити для виготовлення вискових кілець чи бляшок. На Княжій горі відкриті і деякі інструменти, наприклад мідні щипчики невеликих розмірів — довжиною 8 см, та маленький із залізною ручкою мідний молоток чотирикутної форми довжиною 3, шириною 1, товщиною 1,5 см. Виробниче призначення мали і виявлені при розкопках М. Ф. Біляшівського 5 мініатюрних посудин висотою від 3,5 до 3,8 см, діаметром 2,5—3,2 см, які частково були покриті жовтою глазур'ю⁴. У них, можливо, розводили фарби або виготовляли емаль. Про існування металообробки на Княжій горі свідчать також знахідки незакінчених і бракованих виробів, про які мова буде далі.

Розглянемо металеві вироби Родня, розбивши їх на групи за матеріалом, з якого вони виготовлені.

Багато побутових предметів, прикрас, речей церковного призначення і деяких видів зброї зроблено з міді і бронзи. Найцікавіші знахідки серед них — це дзеркала, яких знайдено на Княжій горі близько 20 екземплярів, тобто більше, ніж будь-де у Древній Русі.

Питання про дзеркала взагалі мало досліджене, незважаючи на те, що вони відомі з глибокої давнини. Проте історія їх виникнення, еволюція розвитку, характер і місце виробництва і досі залишаються не з'ясовані до кінця.

Найбільш ранні дзеркала нам відомі з Єгипту доби стародавнього царства, але особливого поширення вони набули у Греції, починаючи з VI ст. до нашої ери, та у Скіфії⁵. У найвіддаленіші часи дзеркалом була поверхня води, а пізніше — поверхня відполірованого металу, що знайшло відображення у грецьких міфах. Спочатку дзеркала асоціювались з душею людини і мали магічне значення. Лише пізніше їх

¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло Древней Руси, стр. 241—264; Г. Ф. Корзухина, Русские клады, стр. 71.

² Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 36.

³ Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского, № 1072, стр. 21, № 1565—1567.

⁴ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 20.

⁵ В. М. Скуднова, Скифские зеркала из архаического некрополя Ольвии, — Труды Государственного Эрмитажа, т. VII, Л., 1962.

стали використовувати як предмет жіночого туалету, хоч продовжували вірити у їх чаклунську силу, і ця віра залишилась як пережиток минулого майже до наших днів.

Із стародавніх дзеркал найближчими за формою до дзеркал Княжої гори є скіфські дзеркала у вигляді диска з вертикальним краєм та петлею у центрі. Дослідники скіфських дзеркал П. Рейнеке, Е. Міннс, А. А. Бобринський¹ вважали, що така форма дзеркал прийшла у Скіфію з Китаю через Сибір.

Дзеркала з Княжої гори являють собою металеві диски круглої форми з добре відполірованою лицевою поверхнею. Зворотня сторона їх здебільшого прикрашена смугами і має петельку у центрі для підвішування. За розмірами ці дзеркала поділяються на дві групи: великі, діаметром від 9 до 15 см, і малі, діаметром від 5 до 7 см. На зворотній стороні дзеркал є геометричний візерунок з рельєфних смуг, які перехрещуються у центрі і створюють форму хреста (табл. III, б). На деяких дзеркалах такий візерунок ускладнений подвоєними і потроєними лініями з крапками у кутках (табл. III, 1, 3, 5). На одному дзеркалі у кутку є рельєфний знак у вигляді літери «Т» (табл. III, 3). Може це знак майстра. Адже такі дзеркала, очевидно, виготовлялися у Родні. Про це свідчить браковане дзеркало, знайдене на Княжій горі, яке переховується у Чернігівському історичному музеї (табл. III, 10).

За технікою виконання дзеркала з Княжої гори литі з металів. Поверхня одних з них має коричневато-жовтий колір, а інших — світло-сірий, який нагадує срібло. Зовнішній вигляд дзеркал навів першого дослідника Княжої гори М. Ф. Біляшівського на думку, що вони зроблені із сплаву міді та олова або з срібла². Але такий висновок, не перевірений відповідними аналізами, виявився неточним. Спектральний аналіз дзеркала з Княжої гори, яке переховується у Чернігівському історичному музеї (інвентарний № $\frac{5-18}{5}$), показав, що основні компоненти у складі цього дзеркала — мідь, олово та свинець, незначні домішки — магній, кальцій, залізо, нікель, срібло, цинк та інші метали (додаток № 5). Спектральний аналіз іншого дзеркала з Княжої гори, яке переховується у Київському історичному музеї, показав, що воно зроблене з міді. Основна домішка у його складі — олово і незначні домішки — магній, срібло та свинець³.

Отже, дзеркала з Княжої гори бронзові або мідні, а не срібні, як вважав М. Ф. Біляшівський, поскільки срібла у їх складі дуже мало.

¹ Reineke, Über einige Beziehungen der Alterthümer Chinas zu denen der skythisch sibirischen Völkerkreises. Zeitschrift für Ethnologie, XXIX Berlin, 1897, S. 141, 157; E. Minns, Scythians and Greeks, Cambridge, 1913, S. 66; А. А. Бобринский, Смела, т. III, стр. 71.

² Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., К., стр. 30.

³ Користуюсь випадком висловити ширю подяку керівнику Спектральної лабораторії Інституту геологічних наук АН УРСР О. А. Кузьській, яка провела дослідження складу металевих та гончарних знахідок з Княжої гори, а також виконавцю аналізів Н. Дубицькій.

Надзвичайно цікаве питання про походження древньоруських дзеркал. Як вже відзначалося, за формою вони наближаються до скіфських, від яких, очевидно, йде їх початок. Пізніше бронзові дзеркала подібної форми зустрічаються у сарматських похованнях на широкій території — Південному Приураллі, Нижньому Поволжі, Кубані, Україні, Танаїсі і датуються від II ст. до нашої ери до I ст. нашої ери¹.

Сарматські дзеркала великих розмірів (діаметром від 9 до 15 см), подібні до дзеркал з Княжої гори, знайдені при розкопках курганів біля хутора Попова Ростовської області². Невеликі сарматські дзеркала (діаметром від 3 до 6 см) виявлені у Молдавії у Боканському могильнику II—III ст.³. Подібні дзеркала відомі також з Скалистинського могильника Південно-західного Криму, який датується VI—VII ст. Такі ж дзеркала сарматського типу поширені на Кавказі і в Салтові майже до X ст. Знайдені вони і в Саркелі⁴. Зустрічаються бронзові дзеркала у похованнях печенігів та половців⁵.

Цілком ймовірно, що на Княжій горі дзеркала виготовляли для кочівників, бо в древньоруських містах та поселеннях їх дуже мало. Проте деякі з них уже відомі. Так, аналогічні дзеркала виявив В. Хвойко у Київській області (Київський історичний музей, № 325, № 2189). Вони невеликі — діаметром 6,5 см, з рельєфними перехресними смугами на зворотній стороні. Таке ж за формами і розмірами дзеркало знайдене у 1956 р. у Чернігові при розкопках на дитинці (Чернігівський історичний музей) і на Райковецькому городищі⁶. Подібне дзеркало було серед прикрас Мартинівського скарбу з Канівського повіту, відкритого в 1886 р.⁷ Аналогічне дзеркало виявлено у с. Звенигороді у жіночому похованні № 17 (Львівський історичний музей). Подібні за формами дзеркала відомі також і в кочівницьких комплексах XIII—XIV ст. З таких можна назвати дзеркала з Державного історичного музею у Москві (№ 15/13—Дон, розкопки Ястребова; № 26/556—ст. Казанська, розкопки Веселовського), з Київського історичного музею (№ в-2987—Васильківський район), з Дніпропетровського історичного музею (№ 1908/749—з розкопок біля Нікополя; № 2446 — з о. Хортиці).

Отже, дзеркала, починаючи свою історію від скіфських, продовжу-

¹ О. В. Обельченко, Бронзовые зеркала Лявандакского могильника—КСИА АН СССР, М., 1962, № 91.

² А. Д. Столяр, Раскопки курганов у хут. Попова в 1950—1951 гг.—МИА СССР, М., 1962, № 62.

³ Г. В. Федоров, Население Прутско-Днестровского междуречья,—МИА СССР, М., 1960, № 89, стр. 86.

⁴ М. И. Артомонов, Саркел — Белая Вежа,—МИА СССР, М.—Л., 1958, рис. 16.

⁵ С. А. Плетнева, Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях,—МИА СССР, М.—Л., 1958, № 62, стр. 170, 176.

⁶ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, стр. 111, 112, табл. XX, рис. 6.

⁷ А. С. Гуцин, Памятники художественного ремесла Древней Руси X—XII вв. Л., 1936, стр. 36, 37, рис. 6.

ють її у сарматів, салтовців, стародавніх слов'ян і кочівників, зберігаючись майже до XV ст., тобто до того часу, коли на зміну їм приходять венеціанські.

На протязі своєї багатовікової історії дзеркала зберігають магічно-ритуальне значення, про що свідчать їх знахідки здебільшого у похованнях. Цим, можливо, і пояснюється не дуже велика поширеність їх у Древній Русі. Рідкі знахідки їх можуть бути пояснені також їх коштовністю, про що свідчить наявність їх у скарбах з дорогоцінними речами, наприклад у Мартинівському.

Велика кількість дзеркал з Княжої гори свідчить про їх виробництво у Родні та високий рівень ремесла і торгівлі, що стимулювали їх розвиток. Більшість дзеркал з Княжої гори переходять у Чернігівському та Київському історичних музеях, деякі є і в Державному історичному музеї в Москві¹. Виходячи з комплексів знахідок, їх можна датувати X—XII ст.

З інших мідних і бронзових предметів з Княжої гори привертає до себе увагу невеликий замочок своєрідної продовгуватої форми з прямокутною дужкою, яка прикрашена зверху фігуркою тварини, можливо ведмедя². Цей замок, очевидно, від якоїсь красивої шкатулки, бо зроблений він своєрідно і художньо. На протилежність залізним, бронзові замки були, мабуть, внутрішніми. Крім них, збереглися обкладки замків та колечки до них. Одна з таких художньо виконаних обкладок має вигляд півкола з трьома виступами. Вона позолочена і прикрашена тонким карбованим візерунком. Висота і ширина її 4 см³.

Значний інтерес становить і мідний посуд, відкритий на Княжій горі. У Родні виготовляли різноманітні види металевого посуду: казанки, миски, відра тощо. Вони зроблені здебільшого з листової міді засобом кування та клепання. Крім цілих предметів, при розкопках зустрічались сотні уламків листової міді з заклепками. Відра і казанки робилися з пластин міді, які настільки міцно скріплювалися, що в казанцях, знайдених при розкопках, можна було навіть варити їжу⁴. Миски були, очевидно, досить великі. Одна з них мала діаметр 24 см, а висоту 11 см⁵. Під час останніх розкопок на Княжій горі знайдено мідне блюдо також значних розмірів. Від нього збереглося лише дно (діаметр його 22 см) і частково стінки.

---

¹ Д. Я. Самоквасов, Основания хронологической классификации, Варшава, 1892; стр. 84; Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г.; Державний історичний музей у Москві. Зібрання П. С. Уварової, оп. 1066, № 57 765.

² Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 225, табл. VIII, стр. 31.

³ Каталог українських древностей колекції В. В. Тарновського, № 1222, стр. 23.

⁴ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1892 г.— «Киевская старина», вып. 41, К., 1893, стр. 145.

⁵ Г. Г. Мезенцева, Знахідки з розкопок древньоруського міста Родня за останні роки.— Вісник Київського університету, № 8, серія історії та права, вип. I, К., 1967, стр. 61, рис. 3.

У 1891 р. М. Ф. Біляшівський при розкопках знайшов своєрідну за формою бронзову дарохранительницю¹. Вона зроблена у вигляді човна з покриттям. Остання має дві довгі виступаючі ручки, які закінчуються змієними голівками. Покришка складається з двох частин, скріплених посередині на шарнірах, і відкривається лише наполовину — одна частина відкидається на другу. Вся поверхня цієї знахідки вкрита красивим карбованим орнаментом геометричного і рослинного характеру. На нижній частині — денці — у центрі зображено коло, від якого на чотири боки навхрест відходять широкі смуги, оздоблені насічками. По боках посудини є смуга з хвилястим орнаментом у два ряди та зображення його з трьома листочками. На верхній частині — покритті — є два гнізда для овальних каменів, які прикрашали її колісь, навколо яких досить складний карбований візерунок із завитків та рослинного орнаменту з гілок та листочків. По самому краю покриття проходить штампований орнамент у вигляді кубиків. На верхній покритті залишилось багато заглиблень. Можливо, вона була прикрашена ще емаллю, яка з часом повипадала (табл. IV, 5).

Знайдено на Княжій горі бронзові чашечки невеликих вагів, діаметр їх 4,5—5 см. На краях вони мають отвори для підвішування. Нещодавно виявлена бронзова чашечка вагів, у центрі якої викарбовано князівський знак Рюриковичів, а на краях тонкий карбований орнамент (табл. V, 16)². Близький за технікою виконання знак Всеволода Ярославича є на мідній матриці для тиснення срібних вискових кілець³. Знак на ваговій чашечці, очевидно, вказував на їх належність певній особі князівської адміністрації Всеволода Ярославича, яка займалася справами скарбів, поскільки такі ваги могли використовуватися лише для зважування золота. Підтвердженням думки про розвішування на таких вагах золота чи срібла є знахідки маленьких важків на Княжій горі. Одні з таких бронзових важків мали вигляд циліндрика, на верхньому боці якого є 4 крапки, напевно їх вага. Другі важки зроблені у вигляді квадратної плити довжиною 3,5, висотою 2 см. Такого ж розміру були ще одні важки, але зроблені вони у вигляді циліндра⁴. Аналогічні важки відомі з Києва, Новгорода та інших древньоруських міст.

У значній кількості виготовлялися у Родні мідні гудзики та бубонці (табл. V, 1). Вони різні за формою і розміром. Бубонці використовувалися напевно як гудзики і як прикраси. Вони ковані і литі, невеликих

¹ Каталог українських древностей коллекции В. В. Гарновского, № 1328, стр. 24.

² Г. Г. Мезенцева, Знахідки з розкопок древньоруського міста Родня за останні роки.— Вісник Київського університету, № 8, серія історії та права, вип. I, К., 1967, стор. 63, рис. 5.

³ Б. А. Рыбаков, Ремесло.— История культуры Древней Руси, М.—Л., 1948, стр. 171, рис. 112 (1).

⁴ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. И. Ханенко, № 261—266, табл. XV; Н. Беляшевский, Княжа гора,— «Киевская старина», т. XXXI, К., 1896, стр. 502; Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 38.

розмірів (діаметр їх 1,5 см), кулястої або грушовидної форми. Деякі з них прикрашені нарізним штампованим орнаментом. Подібні відоми з Києва, Чернігова, Воїня та інших міст. Вони були дуже поширені на Русі в другій половині X ст. і на початку XI ст.¹. Деякі гудзики мали звичайну круглу форму, а на зворотній стороні — петельку. На одному з гудзиків була рельєфно зображена квітка, діаметр його 2,5 см. Знайдено гудзик, середина якого прикрашена концентричними колами, діаметр його 3 см. Своєрідним був гудзик у вигляді півкола з прямокутним вухком і литий гудзик у вигляді гриба дуже маленьких розмірів, діаметром 0,4 см, і значно більших розмірів, діаметром 2,5 см. Високою художністю виконання відзначається гудзик у вигляді кола, він прикрашений тонким штампованим орнаментом, що зображує сонце, а по краях кружечки².

Однією із найбільш ранніх знахідок на Княжій горі є бронзова фібула. Вона лита, досить масивна, хоч і невелика — висота її 5 см. Фібула має вигляд антроповидної пластинки. На її щитку прорізано два прямокутних і два круглих отвори (табл. V, 17)³. Вона нагадує фібули V—VII ст., відомі з Придніпров'я⁴. Подібна за формою фібула, знайдена у с. Михайлівці Васильківського району Київської області, перебувала у зібранні Ханенків⁵. Вона мала на щитку вже більш ускладнений геометричний орнамент, який нагадував стилізоване зображення людини, і була оздоблена виймчастою емаллю. Очевидно, ця фібула є дальшим розвитком того типу фібули, який знайдено на Княжій горі.

З розкопок на Княжій горі відомі також і бронзові булавки, призначення яких таке ж, як і фібул. Вони мають вигляд загостреного стержня, у верхній частині якого є вухко або якесь фігурне закінчення — грибовидна голівка чи рукоятка меча. Висота їх від 12 до 14 см. Одна з булавок, знайдених на Княжій горі у 1894 р., мала оздоблення у формі двох кінських голівок. Висота її 6,5 см⁶. Бронзові булавки з фігурними голівками відомі з Києва, Новгорода, Прибалтики, Воїня. Вони датуються X—XI ст.⁷. Одна з булавок була раніше неправильно

¹ В. А. М а л ь м, М. В. Ф е х н е р, Привески-бубенчики,— Очерки истории русской деревни X—XIII вв., М., 1967, стр. 134.

² Чернігівський історичний музей, № $\frac{5-30}{5}$, Державний історичний музей у Москві. Зібрання П. С. Уварової, оп. 1066, № 57 765.

³ Чернігівський історичний музей, № $\frac{5-44}{5}$.

⁴ Б. А. Р ы б а к о в, Прикладное искусство и скульптура.— История культуры Древней Руси, т. 2, М.—Л., 1951, стр. 398, рис. 192.

⁵ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 195.

⁶ Державний історичний музей в Москві. Зібрання П. С. Уварової; И. А. Х о й н о в с к и й, Краткие археологические сведения о предках славян и Руси, вып. 1, К., 1897, № 640.

⁷ В. И. Д о в ж е н о к, В. К. Г о н ч а р о в, Р. О. Ю р а, Древньюрское місто Воїнь, стор. 90.

визначена як цвях¹. Верхній кінець її мав фігурний щиток (табл. V, 7).

Були знайдені на Княжій горі і бронзові стилі у вигляді високого круглого стержня, один кінець якого добре загострений для писання на бересті чи інших матеріалах. Довжина стилів з Княжої гори близько 10 см. Майже такі ж розміри мали стилі з Воїня. Відомі і кістяні стилі (табл. XXVI, 20—23). Знахідки стилів вказують на наявність грамотності у Родні. Цікаві у цьому відношенні й інші знахідки — бронзові застібки книг. Одна з них лита, ретельно виготовлена, складається з двох частин: прямокутної і овальної. Аналогічну їй зустрічаємо у Воїні². Друга мала трохи іншу форму.

У Родні виготовлялося багато бронзових пряжок для поясів. Їх знайдено близько 30. Вони зустрічаються різних форм: круглі, прямокутні і ліроподібні. Частіше траплялися прості — прямокутні, але були і художньо оформлені. Зокрема, знайдено ліроподібну пряжку, на краях якої рельєфний орнамент. Такі пряжки були поширені у Києві, Чернігові, Новгороді, Воїні та інших містах. Слід відзначити, що круглі і ліроподібні пряжки були ще в глибоку давнину. Вони добре відомі на поселеннях другої половини I тисячоліття, зокрема, на Канівському поселенні полян, Ново-Троїцькому городищі та ін. Отже, датуються вони VIII—IX ст.

Серед предметів побуту на Княжій горі зустрічалися мідні пластинки різних форм. Можливо, вони були оковками для ларців і скринь. Деякі з них мали орнаменти та інші зображення. На одній бронзовій пластинці викарбовано дві людські голови з розпущеним волоссям³.

Зовсім унікальною пам'яткою Родня є уже згадана вище мідна пластинка (рис. 4). Вона тонка, кована, неправильної чотирикутної форми, бо не збереглася повністю. На ній золотою інкрустацією зображена зубчата кріпосна стіна з триповерховою гостроверхою вежею, під якою стоять три воїни із закругленими щитами і довгими списами. Обличчя у воїнів широкі, поголені. Волосся пострижене вкружок. Можливо, що це зображені дружинники або охоронці міста. На другому плані видно річку і високий загнутий ніс корабля, який ніби припливає до міста. Ця пластинка знайдена М. Ф. Біляшівським на Княжій горі при розкопках у 1892 р. і тоді ж описана ним у звіті про ці розкопки. Потім вона була видана у каталозі колекції В. В. Тарновського⁴. Трохи пізніше її описав ще раз В. І. Ханенко. До речі, він вважав її одним з найстародавніших виробів місцевих майстрів⁵. Поскільки пластинка дуже інтересна, то її неодноразово видавали і радянські вчені. Тільки,

¹ Каталог українських древностей коллекции В. В. Тарновского, № 1152.

² В. И. Д о в ж е н о к, В. К. Г о н ч а р о в, Р. О. Ю р а, Древньюрское место Воинь, табл. V, рис. 1, 2; табл. XVI, рис. 10.

³ Археологическая летопись южной России (АЛЮР), К., 1899, т. I, стр. 177.

⁴ Н. Б е л я ш е в с к и й, Раскопки на Княжей горе в 1892 г., — «Киевская старина», вып. 41, К., 1893, стр. 146; Каталог українських древностей коллекции В. В. Тарновского, № 1180.

⁵ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, стр. 33.

на жаль, була допущена помилка і її чомусь приписали Києву¹. Б. О. Рибаків у статті «Ремесло» детально зупинився на техніці її виконання. На цю пластинку був нанесений малюнок різцем, і в її заглиблення вкладено золотий дріт. Потім такі пластинки покривали чорню для кращого виявлення золотих контурів на темному фоні. У роботі «Ремесло Древней Руси» Б. О. Рибаків описав її ще раз, вказавши на зміст зображень і призначення пластинки. Датується ця пам'ятка як рання (техніку позолоти Б. О. Рибаків відносить до IX—X ст.).

Поскільки пластинка знайдена на Княжій горі, цілком вірогідно, що зображення на ній пов'язані з Роднем. Вона цікава тим, що дає уявлення про вид укріплень тих часів і зображення жителів міста — воїнів, їх вигляд та озброєння. Пластинка з Княжої гори є видатною пам'яткою древньоруського ювелірного мистецтва.

У Родні знайдені й інші мідні пластини, які, очевидно, прикрашали двері багатих будинків. Одна з пластин, також чотирикутної форми, мала штампований рослинний орнамент, заповнений жовтою емаллю².

Серед мідних і бронзових виробів Родня багато прикрас. Їх виготовляли у великій кількості. Ними щедро прикрашали чоло, виски, вуха, шию, груди, кисті та пальці рук. Вони були найрізноманітніших видів і форм. З найбільш поширених серед них можна назвати вискові кільця, колти, сережки, гривни, підвіски, лунниці, змійовики, амулети, браслети, персні та каблучки.

Улюбленою жіночою прикрасою у Родні, як і в інших древньоруських містах, були вискові кільця. Носили їх на висках. Деякі вчені вважають, що їх підвішували до головного убору на низках з колодочок³. Інші твердять, що їх підвішували на спеціальних ланцюжках. Можливо, що їх одягали поверх убруса (головного покривала), як це зображено на фресках XIII ст. у Болгарії⁴. Найпростіші з них мають вигляд кілець. Таких знайдено дуже багато як бронзових, так і срібних. Вони зроблені з круглого у розрізі дроту. Здебільшого кінці їх спаяні. Діаметр таких кілець від 2 до 3,5 см, але частіше вони мали у діаметрі 2,5 см. Деякі з них позолочені. Подібні відомі з Києва, Воїня⁵ та інших древньоруських міст.

Крім круглих, на Княжій горі знайдені вискові кільця із сплющеного дроту, а також у вигляді восьмигранника та спіральні⁶. Подібні

¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло Древней Руси, стр. 326; М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, табл. I, XII, рис. 1.

² Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского, № 1661, стр. 31.

³ Б. А. Рыбаков, Ремесло Древней Руси, стр. 316—317.

⁴ Г. Ф. Корзухина, Русские клады IX—XIII вв., стр. 53—54.

⁵ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, вып. V, стр. 45, № 974; В. И. Довженко, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, стор. 91.

⁶ Чернігівський історичний музей, ф. № $\frac{5-34}{5}$; Державний історичний музей у Москві. Колекція С. Ф. Уварової, оп. 1066, № 57 765.

вискові кільця з дроту зустрічались у слов'янських племен ще задовго до утворення Київської Русі. Отже, їх можна вважати одними з найбільш ранніх прикрас Родня.

Поряд з такими на Княжій горі виявлено кілька калачикових вискових кілець або колтів, які мають рельєфні і емальові оздоблення і характеризуються високою майстерністю. Один з них невеликих розмірів — діаметром 2,5 см. На одній стороні його зображено якогось звіра, а на другій — рослинний орнамент — аканф¹. Другий бронзовий колт з Княжої гори оздоблений виїмчастою емаллю. Б. А. Рибаків датував його IX—X ст. (хоч помилково вважав його знахідкою з Києва), але Г. Ф. Корзухіна відносить його до XII—XIII ст.²

Багато знайдено на Княжій горі сережок, адже сережки носили тоді не тільки жінки, але й чоловіки. Відомо, що одну сережку носив Святослав (розповідь Льва Диякона про зустріч Святослава з візантійським імператором Іоанном Цимисхієм). Звичай носити сережку довго тримався на Русі. Ще в XIV ст. великий князь Іван Іванович заповів своїм синам-Дмитрію і Івану мати, крім зброї та інших речей, ще по «серге с жемчугом»³.

Поскільки значна частина сережок дійшла до нас у фрагментованому стані (у зв'язку з своєю тонкістю і хрупкістю), то окремі їх деталі не були правильно зрозумілі і видані за інші види прикрас. Так, М. Ф. Біляшівський, описуючи знайдені півкільця, називає їх прикрасами пов'язок⁴. Таких півкілець зустрічалось досить багато. Виготовлені вони з дроту, іноді з подвійного, іноді порожнисті всередині, діаметр їх 2—2,5 см. Можна було б робити різні припущення щодо їх призначення, якби не вдалося знайти півкільця, у яких є отвори для прикріплення дужки, і срібну сережку такої ж конструкції, що збереглася повністю. Отже, ці півкільця відносились до сережок. Це один з найпростіших видів сережок, з якого виникли інші види, зокрема, такі поширені як сережки з намистинами. Так, на Княжій горі знайдена сережка з бронзового дроту, на який надіто дві скляні намистини зеленого і чорного кольору. Але при розкопках частіше траплялися сережки з бронзовими, ажурними намистинами. Вони мають багато аналогій серед сережок з інших древньоруських міст⁵.

З дроту у Родні виготовляли не тільки вискові кільця і сережки, а й гривни — дуже поширені у часи Київської Русі прикраси на шию. На Княжій горі знайдено кілька уламків від бронзових шийних гри-

¹ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 349, стр. 34, табл. 28.

² Г. Ф. Корзухина, Русские клады IX—XIII вв., стр. 74.

³ Собрание государственных грамот и договоров, т. I, М., 1813, стр. 40—43.

⁴ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 27.

⁵ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко; Р. И. Выезжев, Раскопки «Малого городища», летописного Городеска, — Краткие сообщения Института археологии (КСИА), вып. 10, К., 1960.

вен¹. Форми їх звичайні для того часу — рівні смуги скрученого або сплетеного дроту. На жаль, вони не збереглися повністю, проте знайдені срібні, аналогічні їм за формою. Гривни дуже дорога прикраса і знахідки їх траплялися не так часто, як сережок.

Надзвичайно поширені були у Родні підвіски, які носили на шиї та грудях. Серед підвісок часто траплялися лунниці (табл. V, 3). Це прикраси у вигляді півмісяця, кінці якого повернуто вниз. Зверху лунниця мала петельку для підвішування. Бронзові лунниці з Родня здебільшого невеликі, висота їх 1,5 см, але зустрічаються і більші — 2,5—3 см. Деякі з них гладкі, деякі узорні з виступами по боках, з язичком посередині, з отворами тощо². Серед них є литі, прикрашені зерню, і ковані, оздоблені карбованим орнаментом. З останніх особливо цікава фігура на лунниця, вся поверхня якої покрита тонким сітчатим карбованим орнаментом. Лунниці широко відомі у слав'ян уже в VII—VIII ст.³. Зокрема, лунниця з зерню виявлена на Канівському поселенні полян⁴. Ще більшого поширення лунниці набули у часи Київської Русі. Їх знахідки відомі з Києва, Чернігова, Пліснеська, Райковецького городища, Городська та інших древньоруських міст. Подібна бронзова лунниця була знайдена і у Воїні⁵.

У Родні виявлено і кілька мідних позолочених підвісок — дукачів. Вони мають вигляд тонких овальних пластинок діаметром 2,5—3,5 см, верхній кінець яких загнутий у трубочку для одягання на мотузку.

Деякі підвіски були круглої форми, ажурні. У середині однієї з них вирізані ромбики, вони розміщені рядками. Кругла бронзова підвіска, але з іншим візерунком, знайдена у Воїні⁶.

До особливих підвісок слід віднести і змійовики. Вони литі, круглі, діаметром від 4 до 8 см, з рельєфними зображеннями і написами. На одній стороні зображені християнські святі, а на другій — змій, від чого їм і дана назва змійовиків. По краях цих підвісок на обох сторонах є написи. Очевидно, змійовики були призначені для оберігання від хвороб чи небезпек і відігравали роль амулетів. Вони свідчили про те, що були сильні ще впливи язичеської релігії, тому на них поєднувалися християнські зображення із зображеннями змія. У Родні знайдені три змійовики. Всі вони бронзові, литі, масивні. Один з них досить великий, діаметром близько 8 см. Він не зберігся повністю, бо дуже постраждав від вогню. На лицевій стороні його рельєфно зображений

¹ Каталог українських древностей коллекции В. Г. Тарновского.

² Н. Б е л я ш е в с к и й, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., табл. № 5; Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 392, табл. 17.

³ Нариси стародавньої історії УРСР, К., 1957, стор. 375.

⁴ Г. Г. Мезенцева, Канівське поселення полян, стор. 100, рис. 55 (8).

⁵ В. Й. Д о в ж е н о к, В. К. Г о н ч а р о в, Р. О. Ю р а, Древньоруське місто Воїнь, табл. V (рис. 20).

⁶ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 367, табл. XVII; В. Й. Д о в ж е н о к, В. К. Г о н ч а р о в, Р. О. Ю р а, Древньоруське місто Воїнь, табл. VI, рис. 22.

архангел Михаїл. Біля його фігури збоку збереглися літери *ІЛО* від напису, який тут був. По краю обідка залишився напис *ГНОСА ГНОСА...* На зворотній стороні у центрі зображена голова, від якої розходяться змії. Тут залишилися частини напису... *СНАНЕКОСЪРКУ. МОР...* Змійовик позолочений¹. У Чернігові у 1821 р. знайдено аналогічний змійовик, але золотий із зображенням архангела Михаїла. На лицевій стороні його навколо Михаїла напис грецькою мовою такого змісту: «Свят, свят, свят Господь Саваоф, исполнь небо и земля». На зворотній стороні — зображення жіночої голови із зміями, а навколо руський напис: «Г(осподь) и помози рабу своєму Василию аминь», а на другому обідку грецький напис — заклинання проти хвороби. Як визначили дослідники, цей змійовик древньоруської роботи, він датується XI—XII ст.² Очевидно, до цього ж часу слід віднести і змійовик з Княжої гори.

Другий змійовик з Родня зберігся краще. Він також литий, тільки менших розмірів: діаметр його 5,5 см. На лицевій його стороні зображено дві фігури святих на весь зріст. Між ними внизу хрест з аканфами, зверху скорпіон, а по обідку напис: «*АГОС АГОС АГОС КССА... СО. РАНО, М. Г...*», на зворотній стороні голова із зміями³ (табл. IX, 22). Аналогічний цьому бронзовий змійовик знайдено у Білій Церкві. На лицевій його стороні ті ж самі зображення, які їх дослідник визначає, як зображення святих Іоанна та Миколи, а між ними хрест на Голгофі. По боках написано: «Свят, свят, свят. Господь Саваоф, исполнь небо и земля». На зворотній стороні змійовика людське обличчя, оточене 12-головим змієм. Датується ця знахідка XII—XIII ст.⁴

Третій змійовик з Родня цілий, але зображення на ньому дуже сумарні. На лицевій стороні видно три фігури на весь зріст. Очевидно, це сцена хрещення Христа, бо на знайденому подібному змійовику зображено у центрі Христа, праворуч — Іоанна хрестителя, ліворуч — ангела, який тримає одяг. Дослідник цього змійовика датує його XIII—XIV ст. Змійовики відомі також з Києва та інших древньоруських міст⁵.

Відомі з Родня і підвіски-амулету. Серед них особливо цікаві підвіски у вигляді мініатюрних кинджальчиків. Їх знайдено 5. Висота їх 2—3 см. Вони литі. Виготовлені надзвичайно майстерно, з усіма деталями, передають форму справжніх кинджалів. Посередині леза у них є отвір для підвішування. Подібні знахідки виявлені у Києві, зокрема

¹ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1892 г., стр. 144.

² И. Толстой и Н. Кондаков, Русские древности в памятниках искусства, т. V, СПб., 1897, стр. 162.

³ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1892 г., стр. 144.

⁴ Древности русские. Собрания Б. И. и В. Н. Ханенко, К., 1899, № 106, табл. IX.

⁵ Гольшев. Древняя науза или амулет с изображением крещения Господня XIII—XV вв., Владимирские губернские ведомости, 1877, № 4.

при розкопках Софійського собору, а також у Колодяжині і у с. Сахнівці¹.

Були виявлені підвіски і у вигляді маленьких сокир, причому вони передають різні форми сокир. Деякі з таких амулетів-сокирок художньо оздоблені геометричним красивим орнаментом. Аналогічні амулети-сокирки відомі і з Воїня².

Знайдено на Княжій горі бронзові прикраси поясних наборів — литі наконечники та бляшки. Форми наконечників поясів звичайні, у вигляді продовгуватої пластинки, яка закінчується загостреним кінцем. На них рельєфні, художньо виконані геометричні та рослинні орнаменти. Поширений був глазковий орнамент. Подібний бронзовий наконечник пояса, але з іншим орнаментом, знайдено у Воїні³. Бляшки виготовлялися у Родні найрізноманітніших форм. Так, знайдені круглі, ажурні бляшки з прорізним геометричним орнаментом та з емальовими візерунками, бляшки у вигляді розетки, але найбільш цікаві — це бляшки із зображенням птахів, комах та звірів. Кілька бляшок зроблено надзвичайно тонко, художньо, у вигляді мухи, бляшка у формі лева тощо⁴. Такі вироби з Княжої гори відзначаються своєрідністю, близьких аналогій їм не зустрічається, хоча взагалі бронзові наконечники та бляшки поясних уборів відомі у древніх слов'ян з глибокої давнини і зустрічаються у скарбах VII—VIII ст.

Досить багато виявлено на Княжій горі мідних і бронзових прикрас для рук — браслетів, перснів, каблучок.

Знайдено близько 20 екземплярів як цілих, так і фрагментованих браслетів. Вони ковані та литі. Їх можна поділити на такі групи: пластинчасті, дротяні, литі (табл. V, 5, 15). Пластинчасті мають вигляд вузької смуги (рівної або із звуженими кінцями), оздоблені карбованим візерунком — рисками, насічками, крапками. Подібні знайдені при розкопках Д. Я. Самоквасова, М. Ф. Біляшівського та в останні роки⁵. Браслети з дроту зроблені у вигляді сплетеної коси. Техніка їх виконання така ж, як і гривен. На кінці вони закінчуються петлею і приваблюють майстерністю і витонченістю. Литі браслети більш масивні. Часто вони наслідують тих, які зроблені з дроту. Це так звані ложновиті. Деякі з них відрізняються ретельністю виконання і не поступа-

¹ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., табл. 2, № 29; Р. О. Юра, Древний Колодяжин, — АП УРСР, т. 12, К., 1962, рис. 32 (8); Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 360—362, табл. XVII.

² В. И. Довженко, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньюоруське місто Воїнь, табл. 16, рис. 23.

³ Там же, табл. 16, рис. 6.

⁴ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 207, 224, стр. 31, табл. VI, XVIII.

⁵ Д. Я. Самоквасов, Основания хронологической классификации, Варшава, 1892, стр. 84; Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского, № 1651, 1652, стр. 31; Г. Г. Мезенцева, Знахідки з розкопок древньюоруського міста Родня за останні роки. — Вісник Київського університету, № 8, серія історії і права, вип. I, К., 1967, рис. 4 (ж).

ються справжнім витим¹. Подібні пластинчасті та виті бронзові браслети відомі з Києва, Воїня, Райковецького городища, Чернігова, Новгород та інших древньоруських міст, де датуються XI—XIII ст.

Каблучки мідні, здебільшого прості, зроблені з гладкого чи витого дроту (табл. VI, 24), а персні дуже різноманітні. Персні в основному ковані, тонкі, мають красиві щитки, багато оздоблені карбованим орнаментом чи черню. Найпростіші персні мають вигляд широкої гладкої смуги, кінці якої спаяні. Інколи на таких смугах зустрічається карбований орнамент у вигляді крапок, вздовж всього персня. Діаметр таких перснів 1,7—2 см, ширина смуги — 1—1,2 см². Більшість перснів з Княжої гори мають овальні щитки, на яких високохудожньо виконані рослинні і геометричні складні орнаменти та знаки, які, очевидно, мали певне символічне значення. Діаметри цих перснів 2,2 см, довжина щитка 1,7—2 см, ширина — 1,5 см³. Інколи на таких щитках вирізано розетку або півмісяць. Ряд перснів Родня мали чотирикутні ромбічні, шестикутні та інші фігурні щитки, на таких щитках зустрічаємо черневі зображення хрестів, рослинних орнаментів і складні карбовані візерунки⁴. Багато подібних бронзових перснів знайдено у Києві, с. Сахнівці та інших містах Придніпров'я і Древньої Русі. Вони датуються X—XIII ст. (табл. VI, 1, 10, 12).

Значну групу мідних та бронзових виробів з Княжої гори становлять предмети церковного характеру. Це підсвічники, панікадила, лампади, дзвони, хрести та ікони. Вони цікаві для нас не своїм призначенням, а майстерністю виконання. Прикладом насамперед є два чудові бронзові підсвічники, знайдені на Княжій горі і видані Б. І. Ханенком як кращі відомі нам вироби цього виду⁵. Один з цих підсвічників має надзвичайно своєрідну форму. Він зроблений з широкої смуги бронзи у вигляді круглого низького посуду на чотирьох високих ніжках. Підсвічник цікаво оздоблений: з боків його над ніжками здіймаються на довгих шиях голови звірів, повернуті на зовнішню сторону. Стінки підсвічника та шиї звірів прикрашені лінійним різьбленим орнаментом. У центрі підсвічника знаходиться шпиль для насаджування на нього свічки (табл. VII, 2). Другий підсвічник зроблений у вигляді красивої високої підставки, яка закінчується, як квітка, трьома пелюстками. На них укріплене коло з гострим стержнем посередині для свічок. Нижня частина підставки має вигляд спинок трьох черепах з різьбленим орнаментом завитками. Ніжки підставки досить масивні і в якійсь мірі імітують ноги черепах (табл. VII, 1). Обидва підсвічники

¹ Чернігівський історичний музей, ф. № $\frac{5-40}{5}$.

² Там же, ф. № $\frac{5-34}{5}$.

³ Там же, ф. № $\frac{5-42}{5}$.

⁴ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 424—426, 431.

⁵ Там же, стр. 31—32, табл. IX.

виконані дуже майстерно і не мають прямих аналогій. Підсвічники у вигляді високих підставок з шпилем для свічок, але спрощеної форми, були знайдені у Києві та у Сахнівці¹. У Родні виявлено і підсвічник у вигляді круглої мисочки діаметром 13 см на трьох масивних стовповидних ніжках. Усередині він оздоблений концентричними нарізними лініями, а в центрі його є отвір діаметром 1 см, в який, очевидно, вставлявся стержень (табл. IV, 4).

У Родні знайдено багато частин від бронзового литого панікадила, зокрема кружечків від підсвічників, всередині яких є круглі або квадратні отвори для стержнів. Діаметр цих кружечків від 5,5 до 10 см. Вони часто прикрашені концентричними карбованими лініями. Деякі з них менші, гірше виконані і не орнаментовані. Великі кружечки інколи оздоблені не тільки карбованими лініями, а й кольоровою емаллю. Знайдено і стержні цих підсвічників. Вони круглі або квадратні у розрізі. Мають вигляд загостреного шпиля висотою 10—12 см. Частина їх зігнута коліном і прикрашена з одного боку завитками². Подібні кружечки та стержні від панікадил знайдені були й у с. Сахнівці³. Виявлено й інші деталі панікадил: гачки, на яких вони підвішувалися до стелі, уламки від бічних та основних сторін і дна панікадила, вирізані складним красивим рослинним і геометричним орнаментом різні пластини та підвіски, останні круглої, ромбічної та іншої форми. Все виконано настільки високохудожньо, що нагадує тонке мереживо (табл. VIII)⁴. Більша частина уламків панікадил з Родня за характером малюнка наближається до панікадил, знайдених у Києві⁵, хоч у Родні були деякі і складніші за малюнком різьби. Такі панікадила Б. О. Рибаків датує XII ст.⁶

Крім панікадил, на Княжій горі знайдені і лампади. Повністю збереглася лише одна, інші фрагментовані (табл. IV, 2, 3). Вона являє собою невисоку широку мисочку (висота її 5 см, діаметр дна 4 см), оздоблену карбованим концентричним орнаментом. На те, що це посуд не побутового призначення, вказує її маленьке опукле денце, на якому вона не могла стояти. До того ж зверху у неї є отвори, в які вставлені колечка для її підвішування. Від другої точно такої лампади збереглася лише половина. Виявлені також бронзові гачки, підвіски зірчастої форми для цих лампад. Подібні лампади знайдені у Києві у

¹ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 237—239, 240—241.

² Н. Б е л я ш е в с к и й, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 20; Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского, № 1659. Зберігаються у Чернігівському історичному музеї, ф. $\frac{5-30}{5}$.

³ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, стр. 31, № 237.

⁴ Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского, № 1060. Зберігається у Чернігівському історичному музеї, ф. $\frac{5-30}{5}$.

⁵ М. К. К а р г е р, Древний Киев, т. I, стр. 382, 383, рис. 84, 85.

⁶ Б. А. Р ы б а к о в, Ремесло Древней Руси, стр. 258—260.

житлі художника, яке датується XIII ст., а частини подібних, зокрема, підвіски лампад, — у Воїні¹.

Надзвичайно багато знайдено на Княжій горі хрестів, зокрема бронзових. Вони виявлені шукачами скарбів під час розкопок Д. Я. Самоквасова, М. Ф. Біляшівського, а також у останні роки. М. Ф. Біляшівський вже тоді вказував, що їх знайдено кілька сотень², і дивувався з масовості виробництва цих релігійних предметів, яких у Родні знайдено більше, ніж в інших древньоруських містах. Група древньоруських хрестів не досліджена до наших днів, незважаючи на велику їх кількість. Є лише деякі роботи з цього питання описового характеру. Не ставлячи за мету дати повне дослідження хрестів з Княжої гори, що може стати темою окремої великої роботи, зупинимося лише на їх короткій характеристичі.

Хрести Родня дуже різноманітні за формами, сюжетами зображень, орнаментациєю та технікою виконання. Серед них можна умовно виділити такі групи: енколпіони, натільні хрести, великі хрести з розп'яттям (табл. IX).

Група енколпіонів найбільш поширена і різноманітна. Вони являють собою складні хрести з двох половинок, в яких зберігалися «святі» предмети. Проте більшість їх дійшла до нас не в повному вигляді, а лише в окремих половинках. Виготовлені енколпіони у ливарних формах, часто недбало, на них є рельєфні або карбовані з черню зображення. Вони чотирикінцеві, з трохи видовженим нижнім кінцем, рельєфні або плоскі, довжиною від 6 до 11 см, досить масивні.

На лицевій стороні рельєфних енколпіонів у центрі розп'яття Христа, а по боках його у медальйонах зроблено черню зображення Богоматері та Іоанна (табл. IX, 1, 2, 17). На їх зворотній стороні є зображення Богоматері з дітям, а по боках — Петра і Павла (табл. IX, 3, 4).

На закруглених кінцях таких енколпіонів є виступи для скріплення обох половинок, зверху петельки для підвішування їх на ланцюжку чи шнури. Г. Ф. Корзухіна відносить подібні енколпіони з рельєфним і черневим зображенням до II типу і датує їх другою половиною XII ст. Крім таких, на Княжій горі зустрічалися рельєфні енколпіони, подібні за сюжетами, на яких були зворотні написи, виконані на формі і тому неправильні на хрестах. Енколпіони із зворотніми написами Г. Ф. Корзухіна відносить до IV типу і датує кінцем XII—початком XIII ст., що підтверджується знахідкою подібного енколпіона у Києві у житлі художника³.

¹ М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, стр. 379, рис. 81; В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, табл. 16, рис. 15—16.

² Н. Беляшевский, Княжа гора,—«Киевская старина», К., 1890, вып. 31, стр. 499.

³ Г. Ф. Корзухина, О памятниках так называемого «корсунского дела» на Руси,— Византийский временник, т. XIV, 1958, стр. 133; Древности русские. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 41, 42, табл. II; А. М. Мединцева, О датировке некоторых типов энколпионов,— Археологический сборник, Изд-во Московского университета, 1961, стр. 64; М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, табл. XLIV.

Плоскі енколпіони характеризуються гладкою поверхнею, на якій карбуванням та черню зроблені зображення. Кінці їх не закруглені, як у рельєфних, а завжди прямі (табл. IX, 23—26). На лицевій стороні таких енколпіонів зображено розп'яття Христа, біля ніг його — голову Адама, над головою — хрест з ідіограмою Христа (табл. IX, 7, 12), на зворотній — хрест (чотирикінцевий або восьмикінцевий), від перехрестя якого відходять промені, на кінцях — ідіограми Христа чи святих (табл. IX, 23, 26). Плоскі енколпіони з черню і карбуванням Г. Ф. Корзухіна датує серединою та кінцем XII ст.

Знайдені на Княжій горі привізні енколпіони за формою близькі до плоских, тільки вони менші, тонші і мають трохи розширені кінці. Але їх небагато. Є серед них енколпіони так званого сірійського типу (табл. IX, 27), які, як вважає Г. Ф. Корзухіна, вироблялись у східних провінціях Візантії і відносяться до VI—XII ст. Є і візантійські енколпіони пізнього часу (табл. IX, 14).

Крім вищеописаних груп, на Княжій горі знайдено ряд своєрідних і дуже цікавих енколпіонів. Так, зокрема, плоский енколпіон багато орнаментований емаллями. Він зберігся у двох половинках¹. Вся його поверхня позолочена і густо вкрита геометричною орнаментикою у вигляді хрестиків і кружечків, заповнених кольоровими емаллями. Особливістю цього хреста є його оздоблення виїмчастою і перегородчастою емаллями. Кольори емалей досить інтенсивні: сині, темно-червоні та білі. На Княжій горі знайдено ще кілька енколпіонів, вкритих емаллями. М. Кондаков вказує на енколпіон з Родня, прикрашений жовтою емаллю².

Значний інтерес становить енколпіон з Княжої гори з колекції І. А. Хойновського, знайдений в 1889 р. На лицевій стороні його зображено розп'яття Христа і напис: «цар слави», на другій стороні на срібній пластинці — Богоматір з дитиною на руках. Особливістю цього енколпіона є його вушко для підвішування. Воно зроблене із золота і прикрашене емаллями білого, фіалкового та пурпурового кольорів. Висота його 11,8, ширина — 6,6 см. Він знайдений закритим. В середині його — залишки мошей, завернутих у стародавню парчу. Цей енколпіон Хойновський вважав одним з найстародавніших і кращих хрестів, знайдених тоді в Київській землі. Близький за характером зображень, але менших розмірів, енколпіон знайдено за Десятинною церквою в Києві. Він датується X ст.³

Цікаві також мініатюрні енколпіони, які часто наслідують форми великих, а іноді ускладнюють їх. Так, один з таких енколпіонів, висота якого 3; ширина — 1,7 см, мав ускладнену наче подвійну форму плос-

¹ Археологическая летопись Южной России, т. 2, 1900, № 3—4, стр. 29.

² Н. Кондаков, Русские клады, т. I, СПб., 1896, стр. 137.

³ И. А. Хойновский, Краткие археологические сведения о предках славян и Руси, стр. 181, табл. XI.

кого енколпіона. Він дуже ретельно виконаний. У центрі його зображений черню хрест з промінням¹.

На Княжій горі виявлено багато хрестів натільних. Всі вони характеризуються невеликими розмірами (від 2 до 4 см висотою), досить різноманітними формами і майстерністю виконання. Серед них частина являє собою литі бронзові рівноконечні хрестики із заглаженою поверхнею. У деяких з них розширений центр у вигляді кружечка або ромба. Такі хрести знайдені при розкопках Д. Я. Самоквасова².

Деякі дослідники висловили думку, що такі прості за формою хрестики найбільш ранні — вони появились ще на початку християнства³. Знайдені і хрестики, кінці яких оздоблені або виступами, або завитками, ніби символізують розквітлий хрест⁴ (табл. IX, 31). Зустрічаються натільні хрестики із закругленими кінцями і виступами, які наслідують форми енколпіонів. Один з натільних хрестиків був шестикінцевим, кінці його обкладені листовим золотом (табл. IX, 30). Були і натільні хрестики, прикрашені емалями.

До хрестиків XIII ст. відноситься видовжений хрест із прямими кінцями, всередині якого відтиснено такий же хрест, але менший, а також хрестик з широкою пластинкою посередині, в якому прорізано 4 круглі отвори⁵.

Останню групу мідних та бронзових хрестів з Княжої гори становлять великі хрести та розп'яття, які виконували, очевидно, роль ікон і прикріплювалися або до дощечок, або до дверей чи дахів жител⁶. Про таке їх призначення свідчать залишки в них цвяхів та відповідних дірочок. За формами та зображеннями вони подібні до енколпіонів. Проте знайдено і інші, які являли собою наскрізні литі розп'яття з певними композиціями. Так, на Княжій горі знайдено порівняно велике (висота 16, ширина 7,6 см) розп'яття, на якому зображені розп'ятий Христос, а по боках — Богоматір і Іоанн Богослов. Над головою Христа зображено ще один хрест, а внизу — висока підставка з двома отворами. За композицією вони подібні до рельєфних енколпіонів. Виконано все досить старанно — рельєфно та різьбою⁷. Як і енколпіони, цей хрест може бути датований другою половиною XII ст. Знайдено також хрест з розп'яттям меншого розміру (табл. IX, 11).

Крім хрестів, у Родні виготовлялися також мідні та бронзові іконки. Часто їх називали ще образками. Вони не дуже великих розмірів —

¹ Ермітаж, ф. № 1828/10.

² Державний історичний музей у Москві. Розкопки Д. Я. Самоквасова, № 76 990.

³ Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках, К., 1890, стр. 5.

⁴ Чернігівський історичний музей, ф. № $\frac{5-58}{5}$.

⁵ Древности русские. Кресты и образки. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, К., 1899, № 8380, стр. 17.

⁶ Н. Б е л я ш е в с к и й, Раскопки на Княжей горе в 1891 р., стр. 18.

⁷ Древности русские. Кресты и образки. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, стр. 12.

від 5 до 10 см у висоту. Зверху вони мають колечко для підвішування. Очевидно, їх носили, як і енкалпіони. Здебільшого такі образки складені з двох половинок, на яких є зображення. Форма їх прямокутна, верхній край загострений, що надає їм вигляду даху. Найбільш поширені зображення на іконах такі ж, як і на хрестах: розп'яття Христа або Богоматір з дитиною на руках (табл. IX, 15, 19, 21).

Найцікавішою серед них є іконка у вигляді кіотця. На ній зображено осяяне сонцем і місяцем розп'яття Христа, а також Богоматір та Іоанн¹.

На іншій іконі, яка добре збереглась, зображено Богоматір з сином на руках. Подібна, але менших розмірів знахідка, виявлена М. Ф. Біляшівським при розкопках 1892 р.² Аналогічні іконки відомі з Києва, Чернігова, Городська та інших древньоруських міст. За стилем виконання вони датуються кінцем XII — початком XIII ст.

Велику групу виробів ювелірного ремесла Родня становлять срібні і золоті предмети. Порівняно з іншими древньоруськими містами їх знайдено на Княжій горі багато. Тут виявлено 12 скарбів із золотими і срібними речами. По кількості скарбів Княжа гора займає після Києва друге місце. Велика кількість срібних і золотих предметів з Княжої гори, їх різноманітність і складна техніка виконання наводять на думку, що у Родні, як і в інших древньоруських містах, виділилися з ювелірів свої златоковалі, які спеціалізувалися на výroбах з кольорових металів.

Із срібла і золота у Родні виготовляли багато жіночих і чоловічих прикрас, предметів церковного призначення — лампади, підсвічники, іконки, хрести, деякі частини зброї, наприклад обклашки мечів, ножів, бляхи панцирів тощо, деякі побутові предмети — бляшки, гудзики, застібки та ін.

Основну масу срібних і золотих знахідок становлять прикраси. Вони привертають увагу ще й тому, що на них більше, ніж на інших пам'ятках, позначився соціальний стан населення та рівень розвитку техніки і культури на той час. Адже саме у ці вироби майстри вкладали всі свої знання, весь свій хист. Золоті і срібні предмети були в ті часи ознакою влади, багатства, до їх виконання ставилися найбільші вимоги. Ці метали завдяки своїм якостям давали ювелірам найкращі можливості для здійснення їх задумів. З кольорових металів у поєднанні з зерню, черню, емальми тощо створені найкращі ювелірні вироби, які вражають своєрідністю, тонкістю та високою художністю виконання.

Серед золотих знахідок з Княжої гори значний інтерес становлять прикраси голови, які різними дослідниками називалися по-різному:

¹ Древности русские. Кресты и образки. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 110, табл. IX.

² Сборник снимков с предметов древности, находящихся в Киеве в частных руках, № 7, табл. I; Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1892 г., — «Киевская старина», вып. 41, К., 1893, стр. 143.

діадемами (Б. І. Ханенко), накосниками (М. П. Кондаков), очолями (Г. Ф. Корзухіна)¹. Вони склалися з золотих опуклих півкілець або лоточків, які мали на кінцях вушка для нанизування їх на дрiт. Такою діадемою з Родня поповнив свою колекцію І. А. Хойновський. Вона має 19 золотих півкілець². Подібна золота діадема, але з 18 півкільцями, знайдена в с. Сахнівці, срібна — на березі р. Росави³. Деякі вчені (І. А. Хойновський, Б. І. Ханенко та ін.) вважають, що ці прикраси дуже ранні. Виникли вони у полян і поширені на Русі ще з VIII ст. Г. Ф. Корзухіна датує їх значно пізнішим часом — XI ст.

Безумовно, золоті діадеми як коштовні прикраси належали багатим верствам населення міста. Нещодавно висунута думка, що діадеми були вінцями корон древньоруських князів⁴.

Крім золотих діадем, на Княжій горі знайдені частини від срібних, які увійшли в науку під назвою «аграфи». Вони являють собою прикраси у вигляді трьох срібних кульок, нанизаних на дрiт, який закінчувався на кінцях петельками (табл. X). Їх іноді плутали з сережками так званого київського типу, проте в останніх не буває петельок на кінцях. До того ж аграфи часто знаходили не на кільці, як сережки, а на прямому дроті і по багато штук (8 і більше), що вказувало на їх якесь інше застосування. З приводу їх призначення було кілька думок. Так, Н. П. Кондаков вважав їх застібками і він перший дав їм назву аграфи, інші дослідники — частинами опліччя. Радянські вчені Б. О. Рибаків, Г. Ф. Корзухіна прийшли до висновку, що це частини головного убору — очоля⁵. Стародавня назва цієї прикраси нам невідома. Аграфи скріплювалися дротом і накладалися на валик. Очевидно, вони прикрашали край головного убору над самим чолом. Ці знахідки з Княжої гори відрізняються надзвичайною тонкістю виконання, кожна кулька прикрашена дуже тонким витим дротом — сканню. Срібні аграфи були знайдені у Києві при розкопках Десятинної церкви, у тайнику⁶.

Дуже багато виявлено на Княжій горі сережок і вискових кілець. Очевидно, ці види прикрас були поширені серед різних верств населення. Прості сережки виготовлялися в основному з гладкого срібного дроту. При розкопках М. Ф. Біляшівського в 1891 р. їх знайдено вже понад 70 штук. Більш цікавим видом були срібні та золоті сереж-

¹ Г. Ф. Корзухіна, Русские клады IX—XIII вв., стр. 60—61.

² И. А. Хойновский, Краткие археологические сведения о предках славян и Руси, огл. № 671, стр. 126.

³ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 1097, стр. 52—53.

⁴ П. П. Толочко, Про приналежність і функціональне призначення діадем і барм в Древній Русі, — Археологія, т. XV, К., 1963, стор. 164.

⁵ Г. Ф. Корзухіна, Русские клады IX—XIII вв., стр. 61—62.

⁶ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 960—967, стр. 45, табл. XXIV; М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, стр. 135, рис. 101.

ки так званого київського типу. Вони склалися з великого кільця з дроту, на яке нанизувалися кульки, а щоб вони не зсовувалися до купи, між ними накручували тонкий дріт. Діаметр кільця таких сережок 2—3,5 см, діаметр кульок від 0,7 до 1,5 см. Кульки здебільшого ажурні, гладенькі або оздоблені сканню чи зерню, зустрічалися й інші своєрідні сережки (табл. XI, 1—6). Так, у 1872 р. на Княжій горі знайдена пара золотих сережок у вигляді голубків¹.

Великий інтерес серед ювілейних прикрас Родня викликають вискові кільця та колти, багато з яких можна віднести до пам'яток древньоруського мистецтва. Найбільш ранні з них — це кільця з дроту, які робили як з міді, так і з срібла. Аналогічні трапляються ще в скарбах VI—VIII ст. Існували такі кільця майже до XIII ст. і були поширені не тільки на Русі, але й у Візантії і Західній Європі². Зустрічаються вони часто, очевидно, були поширені як прикраси серед рядового населення³. При розкопках М. Ф. Біляшівського знайдено багато (близько 200) срібних кілець. Як випадкові знахідки вони надходили з Княжої гори і пізніше. За формами вони однакові, різняться лише розмірами: малі, діаметром 1,5 см, середні, діаметром 2—25 см, великі, діаметром 3—5 см (табл. XII). Цікаві вискові кільця з дроту, які мали завиток на одному кінці. Подібні знайдені і в с. Сахнівці.

Вискових кілець з золотого дроту дійшло до нас мало, проте одне з них унікальне: на ньому нанизаний великий гострий зуб⁴, очевидно, це якийсь амулет (табл. XII, 12).

Поряд з висковими кільцями з дроту знайдені срібні та золоті кільця інших видів і форм. У Родні були поширені срібні колти у вигляді калачика, оздоблені черню, яка дуже добре контрастувала з сріблом і надавала особливого ефекту всьому виробу. М. Біляшівський за формою обідка поділив колти на три види: 1) з ажурним обідком, 2) з припаяними кульками, 3) рівні⁵. З двох боків колти оздоблені черню. Черневі зображення були геометричного та рослинного характеру. Високохудожній колт, орнаментований красивим плетінням на черневому фоні, зберігався у колекції Б. І. Ханенка. Діаметр його 3,5 см (табл. XIII, 8).

На деяких калачикових колтах зображено два птахи. Цей сюжет у різних варіантах досить часто повторюється на колтах з Княжої гори.

¹ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 921—931, стр. 44—45; И. А. Хойновский, Краткие археологические сведения о предках славян и Руси, стр. 126; Н. Кондаков, Русские клады, т. I, СПб., 1893, стр. 129, № 4199—4220; В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губернии, М., 1895, стр. 89.

² В. П. Левашова, Височные кольца. Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., — Труды ГИМ, вып. 43, М., 1967, стр. 7.

³ Г. Ф. Корзухин, Русские клады IX—XIII вв., стр. 63.

⁴ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, стр. 143, № 910, табл. XXV.

⁵ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 28.

На одному срібному колті на черневому фоні зображено двох птахів, повернутих головами один до одного, а між ними квітка. Колт виконано надзвичайно майстерно (табл. XIII, 7). Аналогічні зображення зустрічаються і на срібних колтах з Сахнівки¹.

Крім калачикових, у Родні виготовлялися й зірчасті колти. Один з них срібний, шестикінцевий, досить великий — висота 4,5 см. Уся поверхня його густо оздоблена дрібною зерню. Інші — семикінцеві, ще більші, висота їх 6 см, прикрашені вони сканню на кінцях і зерню у центральній закругленій частині². Знайдено на Княжій горі і золотий зірчастий колт, подібний до срібного, тільки цей п'ятикінцевий і менших розмірів, висота його 4 см. Оздоблено його сканню на кінцях і зерню в центрі, як і семикінцевий. Всі зірчасті колти відрізняються високою технікою виконання, вони є цінною пам'яткою ювелірного мистецтва (табл. XII). —

На Княжій горі знайдено також 5 срібних вискових кілець надзвичайно витонченої форми. Вони мають такий вигляд: на вискове кільце підвішена видовжена намистина, перехвачена поясками і багато оздоблена зерню, укладеною певними геометричними фігурами, ромбиками та трикутниками. Цю намистину можна назвати шедевром древньоруської техніки зерні. Висота такого кільця 7 см. Крім основної намистини, воно мало ще 3 невеликі ажурні — по боках кільця та всередині його (табл. XII, 6—10)³.

Найближчими аналогіями їм є вискові кільця з Копіївського скарбу. Датуються вони X ст.⁴. Подібне вискове кільце з такою ж гарною намистиною знайдено на Волині в скарбі з с. Борщівка Дубнівського повіту. Воно було видане І. Толстим і М. Кондаковим, які вказували на високу майстерність його виконання і багате оздоблення, називаючи «замечательным ручным мастерством»⁵.

З Княжої гори відомі ще інші дуже своєрідні вискові кільця: на кільце з дроту насаджена у центрі велика намистина біконічної форми (у вигляді двох з'єднаних основами конусів). Знайдено 4 срібних (табл. XII, 1—5) та одне золоте таке кільце. Золоте вискове кільце має таку ж форму, як і срібне, тільки менше за розмірами. Дослідники відносять ці кільця до так званого половецького типу. І. О. Хойновський вважав, що цей тип принесений сарматами в Крим (такі зустрічаються на Кавказі в похованнях осетин — потомків сармат), а потім попав і в Київську Русь до полян. Подібні срібні сережки знайдені в

¹ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 973а, табл. XXVIII.

² Там же, № 969—972, табл. XXVIII; № 918, 920, табл. XXVI.

³ Чернігівський історичний музей, ф. № 5—6.

⁴ Нариси стародавньої історії України, К., 1959, стор. 375—376.

⁵ И. Толстой и Н. Кондаков, Русские древности в памятниках искусства, т. V, СПб., 1897, стр. 64; А. С. Гущин, Памятники художественного ремесла Древней Руси IX—XIII вв., Л., 1936, стр. 64, табл. XI, рис. 5—10.

похованнях полян¹. Схожі вискові кільця, але більш ускладнених форм (з додатковими конусами на гранях) відомі з Києва, Чернігова, с. Павлівки Акерманського повіту, з Ставропільської і Подільської губерній. По аналогії з інвентарем, що їх супроводжує, ці знахідки датують X—XIII ст.²

Вершиною ювілеріного мистецтва можна вважати золоті колти, оздоблені емаллями. Їх знайдено на Княжій горі 6. Серед них є парні, які дають повне уявлення про вигляд цих прикрас у їх комплексі. За формою ці колти майже круглі, так званого калачикового типу, середніх розмірів, діаметром 3,5—4,5 см. Поверхня колтів з обох боків оздоблена. Характер оздоблення цих колтів дуже різноманітний. Улюблений сюжет — зображення птахів (голуба, орла тощо), переданих дуже тонко і символічно. Рослинні і геометричні орнаменти створювали витончені візерунки. На краях колтів були обідки з тонкого дроту, викладеного зубцями і кружечками, які надавали їм легкого ажурного вигляду. Всі зображення та орнаменти виконані різнокольоровими, перегородчастими емаллями.

Серед колтів Родня з орнаментальними сюжетами є парні колти з колекції Б. І. Ханенка. Одна сторона колта оздоблена у центрі зображення якоїсь пишної квітки. Посередині другої сторони красивий геометричний орнамент. Всі орнаменти зроблені у техніці перегородчастої емалі і виконані надзвичайно тонко, художньо, з великим смаком (табл. XIII, 5, 6).

Цікаві також два колти з Родня, де на одній стороні зображено профіль голуба, а на другій, у центрі, — розетку, навколо якої геометричні візерунки. Колти дуже гарні. Край їх прикрашає обідок із скані, оздоблений перлинами (табл. XIII, 3—4).

Справжнім шедевром емальового мистецтва Родня є золотий колт із зображенням на лицевій стороні геральдичного орла, а на зворотній — голуба. Орла зображено у фас, лише голова його повернута вправо. Він стоїть, широко розкрити свої великі крила. Голуба зображено у профіль з пишно розпущеним хвостом. Все це виконано у техніці перегородчастої емалі. Край такого колта прикрашає обідок з перлин³ (табл. XIII, 1, 2). Зображення геральдичного орла дуже поширене у мистецтві Київської Русі. Подібне за композицією зображення зустрічаємо на шиферній плиті з Софійського собору в Києві, яка знаходилась на хорах, над фресковим портретом родини Ярослава Мудрого. Орел здавна вважався символом князівської влади. Можливо, що і колти із зображенням орла відносилися до князівських прикрас.

¹ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 27, табл. 2; Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 915, табл. XXIV.

² И. А. Хайновский, Краткие археологические сведения о предках славян и Руси, стр. 126.

³ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 1001, 1002, 1003, 1004, 1000, табл. XXVIII.

У 1891 р. невеликий золотий колт, оздоблений перегородчастою емаллю, знайшов М. Ф. Біляшівський на Княжій горі при розкопках. Цей колт дуже постраждав від пожежі. Проте можна було розібрати, що на одній стороні його зображено птаха з розпущеними крилами, а на другій — якийсь орнамент. Аналогічні золоті колти з емальми відомі з Києва та інших древньоруських міст, але найближчі вони до київських, вони не поступаються останнім у майстерності¹.

В емальовому мистецтві Родня вражає різноманітність сюжетів, чіткість малюнка, яскравість фарб. Б. О. Рибаків і Г. Ф. Корзухіна вважають, що розквіт мистецтва перегородчастої емалі в Древній Русі припадає на XI—XII ст.². Очевидно, цим часом і слід датувати кращі емальові вироби Родня.

Не менше знайдено у Родні прикрас шиї і грудей, які виготовлялися не тільки з бронзи, а й срібла і золота. Причому останні більш різноманітні за формами і кращі за виконанням. Відомі з Княжої гори срібні і золоті гривни, ланцюжки та всілякі намиста з художньо виконаних металевих намистин і підвісок.

Найпростіші серед них срібні гривни. Вони, як і сережки, були і жіночими і чоловічими прикрасами. Срібних гривен відомо з Княжої гори значно більше, ніж бронзових. Особливо багато їх знайдено шукачами скарбів, а також під час розкопок Біляшівського³. Найбільш ранні гривни робилися з круглого чи гранчастого дроту. Застібалися вони спереду. Такі гривни характерні для VI—VIII ст., зустрічаються вони і в IX ст. З X ст. почали робити гривни виті, які застібалися ззаду, хоч форма застібки залишалася старою — петля в петлю або петля з гачком. Наприкінці XI ст. з'являються гривни, зроблені вже з кількох витих джгутів. Вони проіснували майже до татаро-монгольської навали⁴. Особливо поширені вони в кінці XII і на початку XIII ст. і були неодмінною приналежністю одягу феодалної верхівки⁵. У Родні знайдені гривни всіх цих видів: рівні, з скрученого дроту, і перевиті, останні переважають (табл. XIV, 3—5). Кілька з них добре збереглися і дають уявлення про їх загальний вигляд, а більшість дійшла до нас в уламках. Вони зроблені дуже ретельно з багатьох рядків дроту, сплеченого у тугу товсту косу. Майстерність такого плетіння ще раз свідчить про високий рівень ювелірного ремесла. Срібні гривни з Княжої гори експонуються у Київському та Чернігівському історичних музеях.

Крім гривен, у Родні виготовляли також ланцюжки, які відносяться до ранніх шийних прикрас, бо в XII—XIII ст. їх вже перестають но-

¹ М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, табл. LXVII, LXVIII.

² Б. А. Рыбаков, Ремесло Древней Руси, стр. 396; Г. Ф. Корзухина, Русские клады IX—XIII вв., стр. 173.

³ Н. Беляшевский, Княжа гора, — «Киевская старина», вып. XXXI, К., 1890, стр. 500; Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 28—29.

⁴ Г. Ф. Корзухина, Русские клады IX—XIII вв., стр. 63.

⁵ М. В. Фехнер, Шейные гривны. Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., — Труды ГИМ, вып. 43, М., 1967, стр. 56.

сити¹. Шийні ланцюжки робили з невеликих (діаметром 0,5—0,8 см) срібних або золотих спаяних кілець. Вони використовувалися і як самостійні прикраси, а також для підвішування на них хрестів та іконок. На Княжій горі знайдено довгий ланцюжок із срібних кілець, який можна було обкрутити навколо шиї кілька разів². Поряд з такими виявлені уламки багатьох срібних і золотих ланцюжків.

З Княжої гори відомі срібні і золоті так звані колодочки або циліндрики від намиста. Їх, очевидно, нанизували на нитки і носили на шиї як ланцюжки або намисто (табл. XIV). Так, зокрема, вони відкриті у деяких похованнях на шиї у жінок, наприклад, у похованні Анни (першої дружини Ярослава Мудрого) та у Ліпенських курганах Курської області³. Згідно з похованням Анни (вона померла у 1050 р.), такі колодочки можуть бути датовані XI ст. Їх робили з тонких видовжених пластинок, які оздоблювались рельєфним тисненням у вигляді смужок. Зворотна сторона колодочок рівна. Всередині вони порожністі. Здебільшого срібні колодочки були позолочені. Збоку кожної з них є по дві або три маленькі дірочки для нанизування. На Княжій горі знайдено одне намисто з 33 срібних колодочок, друге з 36 золотих. Висота кожної з колодочок 1,8, ширина — 0,5 см. На кінцевих колодочках знаходились ланцюжки для їх закріплення на шиї. Виконані вони дуже тонко, художньо: Подібні намиста — відомий вид прикрас у Древній Русі. Аналогічне золоте намисто з колодочок знайдено у с. Сахнівці. Колодочки від подібних намист виявлені у Києві, Чернігові та інших містах⁴.

До намист відносились знайдені нещодавно на Княжій горі срібні позолочені порожністі всередині півкульки, які поєднувалися колечками в один ряд. Прикрашене емаллями золоте намисто з аналогічних півкульок знайдено у Києві (табл. V, 12)⁵.

Цікавим і красивим було намисто з Княжої гори, яке складалося з овальних, ребристих срібних намистин і підвісок у вигляді стилізованих лілій. М. Кондаков називав підвіску такої форми — крин (дика червона лілія) і вважав цей мотив привнесеним до нас із східного мистецтва. Але дослідженнями радянських вчених, зокрема Б. О. Рибаківа, доведено, що крин здавна був місцевим і улюбленим мотивом прикладного мистецтва і мав поширення в інших країнах як древньо-

¹ Г. Ф. Корзухина, Русские клады IX—XIII вв., стр. 64.

² Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 622, стр. 42, табл. XV.

³ Г. Ф. Корзухина, Русские клады IX—XIII вв., стр. 52.

⁴ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 1091, 1092, стр. 52, табл. XXIV—XXV. XXIX; Г. Ф. Корзухина, Русские клады IX—XIII вв., стр. 52; И. Толстой и Н. Кондаков, Русские древности в памятниках искусства, стр. 116.

⁵ Г. Г. Мезенцева, Знахідки з розкопок древньоруського міста Родня за останні роки, — Вісник Київського університету, № 8, серія історії та права, вип. 1, К., 1967, стор. 65; М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, табл. LXII.

руський. Такі намиста з підвісками-кринами та великими ребристими намистинами виявили на Княжій горі Д. Я. Самоквасов і М. Ф. Біляшівський. Аналогічні намистини відомі з Києва, Курської і Смоленської областей¹. Фрагментовані намистини дозволили познайомитися з їх деталями. В середині такої намистини стержень, на який вона на низана. Намистина оздоблена рядками скані, а в центрі — трьома виступами з зерню. Прикрита вона трьома овальними пелюстками, вся поверхня яких усипана зерню. Пелюстки з'єднувалися зверху однією круглою шапочкою, оздобленою сканню. Середина намистини видна у проміжках між пелюстками. Висота такої намистини 4, ширина 2,5 см (табл. XIV, 6)². Подібні намистини відомі з Липовецького повіту Київської губернії, а також з Гніздовського скарбу 1866 р.³, де вони датуються X—XI ст. Знайдені подібні і в Копіївському скарбі поряд з вищеописаними висковими кільцями. Можливо, вони відносилися до одного ансамблю убору.

Крім таких, у Родні носили намиста зі срібних і золотих намистин різних форм — круглих, овальних, бочкоподібних тощо, які часто траплялися при розкопках Княжої гори. Часті також знахідки срібних і золотих намистин у вигляді лунниць, які за формою близькі до вищеописаних бронзових, але краще оздоблені, здебільшого зерню.

Дуже багато знайдено на Княжій горі срібних і золотих прикрас для рук: браслетів, перснів і каблучок.

Браслети, як і гривни, кували спочатку з рівної смуги (табл. V, 15). Такі характерні для IX ст., хоч відомі і в XI ст.⁴ Кілька таких виявлено під час розкопок М. Ф. Біляшівського. У колекції І. А. Хойновського знаходився цікавий браслет з Княжої гори, зроблений з широкої срібної смуги, оздобленої по краях і в центрі тонкою сканню. Виконаний він надзвичайно художньо⁵.

В XI ст. у Київській Русі почалося виготовлення витих браслетів, зроблених з дроту або засобом лиття (так звані ложновиті). У деякій мірі виті браслети нагадують гривни, хоч менші за них розмірами і мають свої особливості. Часто срібні литі браслети масивні і мають вигляд товстої смуги, перевитої тонкою. Таких витих браслетів багато знайдено на Княжій горі у 1888—1899 рр. шукачами скарбів⁶, а також і пізніше під час розкопок. З кінця XI ст. з'являються більш ускладнені

¹ Н. Кондаков, Русские клады, т. I, № 4231, 4187, 1181, табл. XV; Державний історичний музей у Києві, експозиція.

² М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, табл. LXIV; Чернігівський історичний музей, ф. № 5—13.

³ А. С. Гуцун, Памятники художественного ремесла Древней Руси X—XIII вв., Л., 1936, стр. 32, 33, 53, табл. II, рис. 1; Нариси стародавньої історії України, К., 1959, стор. 375—376.

⁴ Г. Ф. Корзухина, Русские клады IX—XIII вв., стр. 63.

⁵ И. А. Хойновский, Краткие археологические сведения о предках славян и Руси, стр. 126, № 694.

⁶ В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губернии, М., 1895, стр. 89.

виті браслети, кінці яких розширені та прикрашені візерунком з черні. Цей вид проіснував з XI до середини XIII ст.¹ Він представлений у Родні багатьма цікавими зразками, знайденими Д. Я. Самоквасовим і М. Ф. Біляшівським. Вони експонуються у Київському та Чернігівському історичних музеях. Кілька прекрасних срібних браслетів з Княжої гори зберігалося у колекції Б. І. Ханенка. Всі вони виті, з розширеними кінцями, на яких черню виконані різні орнаменти у вигляді завитків, кружечків тощо. Крім таких, у Родні вироблялися ще браслети, оздоблені дорогоцінним камінням. У одного з них у центрі був агат. Подібні срібні виті браслети відомі з Києва, Чернігова і Волинської області².

Ще більше, ніж браслетів, знайдено на Княжій горі срібних і золотих перснів та каблучок. Вони дуже різноманітні. Каблучки здебільшого мають вигляд кільця з рівного чи витого дроту. М. Біляшівський виявив дві золоті і одну срібну виту каблучку та одну срібну з дроту (табл. VI, 20, 21). Деякі каблучки прикрашені дорогоцінним камінням. Найбільший інтерес становлять персні з Княжої гори. Вони більші, ніж каблучки (діаметр їх від 1,8—2,2 см), масивні, зроблені з срібної чи золотої смуги, яка в центрі має щиток із зображенням. Щитки на перснях Родня надзвичайно різноманітні і красиві. Частіше зустрічаються щитки овальної, круглої, ромбічної, шестикутної, прямокутної та хрестовидної форми. На щитках вигравірувано різні зображення: розквітлий хрест, геометричні орнаменти, монограми та різні значки. Деякі дослідники вважали, що персні використовувалися як особисті печатки і їх виникнення пов'язано з розвитком писемності, торгових договорів і взагалі документації. Подібні персні знайдені в Києві, Чернігові, с. Сахнівці та інших місцях³. Крім таких, у Родні виявлено унікальний перстень. Він виготовлений з широкої срібної смуги і має круглий випуклий щиток, багато оздоблений дрібною зерню (табл. VI, а). Другий унікальний перстень з Княжої гори зберігався в колекції Б. І. Ханенка. Він золотий. Щиток його являє собою 4-пелюсткову квітку, оздоблену кольоровою емаллю (табл. VI, 13). Такі персні, безумовно, належали багатій верхівці міста і свідчать про наявність у Родні значної кількості багатих людей, можливо, князівського роду⁴. Персні Родня, прикрашені черню, зерню, емаллями, відносяться до кращих зразків

¹ Г. Ф. Корзухина, Русские клады IX—XIII вв., стр. 63.

² Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 1058, 1060, табл. XXVI, XXI, стр. 50; В. П. Левашова, Браслеты. Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.,— Труды ГИМ, вып. 43, стр. 212, рис. 28.

³ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 30; Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, стр. 48—50, № 1016, 1019, 1021—1028; И. Толстой и Н. Кондаков, Русские древности в памятниках искусства, стр. 144; Н. Кондаков, Русские клады, т. I, стр. 107.

⁴ Чернігівський історичний музей, ф. 5—10; Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 1053, стр. 50, табл. XXIII; Н. Беляшевский, Княжая гора,— «Киевская старина», т. XXXI, К., 1890, стр. 500.

ювелірного мистецтва. Вони з'явилися на Русі у другій половині X ст., але великого поширення набули у XI—XII ст.¹.

До інших срібних і золотих ювелірних виробів з Княжої гори належать також різноманітні бляшки, які прикрашали пояси та одяг городян, численні гудзики, застібки, іконки, натільні хрестики та енколпіони.

На жаль, не всі ці предмети збереглися до нашого часу і ми здебільшого дізнаємося про них лише з літератури. Так, Д. Я. Самоквасов вказує на золоті бляшки з Княжої гори різних форм: одна з них — кругла, на ній викарбувано зображення гілки, дві бляшки — квадратні і одна — трикутна. Він виявив і срібні бляшки: одну продовгувату, ажурну і другу масивну, на якій викарбувано зображення дерева, а над ним вирізані літери: «АМН»². Відомі з Княжої гори срібні позолочені бляшки ромбічної форми, які мають штампований рослинний орнамент³.

М. Ф. Біляшівський знайшов кілька срібних продовгуватих нашивок на одяг з штампованим орнаментом. Згадує він і про знахідки двох срібних застібок овальної форми, які могли служити, як він визначає, «запонкою для плаща»⁴.

У Державному історичному музеї в Москві, Київському та Чернігівському історичних музеях переховується багато срібних, часто позолочених різноманітних гудзиків з Княжої гори, виготовлених надзвичайно ретельно. Серед них є гудзики круглої і овальної форми, ковані і литі, ажурні, прикрашені сканню, зерню і навіть емаллями. Вони свідчать про високу майстерність ювелірів з Княжої гори.

Знайдені на Княжій горі срібні натільні хрестики та енколпіони повторюють форми бронзових і відрізняються від них лише меншими розмірами. Срібні енколпіони виконані технікою кування з оздобленням черню (табл. V, 9)⁵. Великий інтерес щодо виконання являють золоті іконки, прикрашені перегородчастими емаллями. Дві такі іконки виявив в одному із скарбів М. Ф. Біляшівський. На жаль, вони погано збереглися. Обидві іконки круглої форми, однакових розмірів. Діаметр кожної 4,5 см. На лицевій стороні їх, багато оздоблений орнаментами і дорогоцінним камінням, зображення, виконане перегородчастою емаллю. На одній іконці у центральному колі або медальйоні — погруддя Богоматері. Біля голови є літери МА. На другій іконці

¹ Н. Г. Не до ш и в и н а, Перстни. Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., стр. 256.

² Д. Я. Самоквасов, Основания хронологической классификации и каталог коллекции древностей, стр. 83.

³ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 632—642, табл. XXVI, стр. 42.

⁴ Н. Беляшевский, Княжа гора, — «Киевская старина», т. XXXI, К., 1890, стр. 501.

⁵ Г. Г. Мезенцева, Знахідки з розкопок древньоруського міста Родня за останні роки, — Вісник Київського університету, № 8, серія історії та права, вип. I, К., 1967, стр. 74, рис. 4 б.

зображено чоловіка, біля голови якого є літери ІСЭ. Навколо зображень на обох іконах рельєфні обідки з рослинним орнаментом та з перлин. Зворотні сторони іконок рівні. Обидві іконки відрізняються високою художністю виконання¹.

Розглянуті вище мідні, бронзові, срібні і золоті вироби, хоч і не вичерпують всіх металевих знахідок з Княжої гори, все ж свідчать про надзвичайно високий рівень розвитку ювелірного ремесла в Родні. Тут виготовлялися майже всі відомі в Древній Русі види жіночих і чоловічих прикрас: складні діадеми, ажурні сережки, своєрідні вискові кільця та намиста, безліч браслетів, пернів та інших виробів. Зірчасті колти з сканню і зерню, калачикові колти із зображеними емалями птахів та рослин, намиста з ребристими намистинами, оздобленими зерню, та чудові персні з різьбою і візерунками — видатні пам'ятки древньоруського ювелірного мистецтва.

ГОНЧАРСТВО

Значного розвитку досягло у Родні і гончарне ремесло. Хоч у цій галузі і не створено таких шедеврів, як у ювелірній справі, проте гончари Родня досягли великих успіхів. Розвиток гончарства стимулювався наявністю у цій місцевості родовищ глини, відомих на Канівщині з глибокої давнини, а також зростаючими потребами міста у різноманітних глиняних виробах.

На Княжій горі не виявлено залишків гончарних печей. Очевидно, вони знаходились десь за межами міста, можливо у ярах, як це робилося і пізніше, коли їх розміщували подалі від жител.

Про те, що у Родні вироблявся посуд, свідчить велика кількість різноманітної керамічної продукції, а також керамічний брак, що трапляється серед знахідок.

Для визначення хімічного складу посуду було відібрано кілька характерних зразків з розкопок Родня та Канівського поселення полян.

Спектральний аналіз, проведений у спектральній лабораторії Інституту геологічних наук АН УРСР (керівник О. А. Кульська, виконавець Н. Дубицька), показав, що цей посуд виготовлений з місцевих глин, які взяті з одного родовища. Підтвердженням цього є наявність у цих зразках таких рідкісних елементів, як галій, берилій, скандій (додаток 8), а також приблизно однакова кількість кольорових металів (Ni, Co, Ti, V, Cr, Cu, Pb). Судячи з кількості заліза (Fe), посуд виготовлявся з червоно-бурих глин. Ці глини характеризуються пластичністю, вогнестійкістю та іншими властивостями, необхідними для одержання високоякісної продукції.

---

¹ Н. Бе ляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., табл. II, 2, 4, стр. 25—26.

Вивчення гончарного ремесла Родня утруднено тим, що до революції гончарним знахідкам як неефективним для музеїв предметам не надавалося такого важливого значення, як металевим. Тому більшість керамічного матеріалу з Княжої гори не дійшла до нас, а та, що виявлена розкопками останніх років, знаходиться в дуже фрагментованому стані у зв'язку з численними пізнішими перекопками Княжої гори. Отже, з багатьох десятків тисяч уламків кераміки, знайдених на Княжій горі, ми можемо виділити лише близько 40 цілих та реставрованих посудин (додаток 9).

Дослідження керамічного матеріалу з Княжої гори свідчить, що гончарі Родня виробляли різні види виробів: посуд, цеглу, жорна, грузила, прясла, намиста, іконки, хрести та дитячі іграшки.

Безумовно, основне місце належало виробництву посуду. Матеріалом для нього була в основному глина, бо метал тоді дуже рідко використовувався у побуті. Виготовлявся посуд різного призначення: для приготування їжі, збереження продуктів, вимірювання їх тощо. Нам відомі з Княжої гори горщики, миски, глечики, кухлі, корчаги, корчажці та мініатюрні посудинки.

Свій початок гончарне ремесло у Родні веде від початку існування міста. Найбільш ранній посуд з Княжої гори ліпний. Він становить 2—3% всіх керамічних знахідок. Можливо, він дійшов до нас у такій незначній кількості через свою ламкість та велику віддаленість від нашого часу. Весь ліпний посуд зроблений із світлої або темно-сірої слабо випаленої рихлої глини із домішками піску і соломи. Поверхня посудин нерівна, бугорчата, інколи видно стрічки, з яких вона виліплена. Види такого посуду одноманітні — це горщики малих і середніх розмірів. Вінчики їх слабо виділені, мало розвинені. Стінки товсті (0,6—0,8 см), денця масивні (1—1,5 см). Форми наближаються до банкоподібних. Прикладом можуть бути зразки верхніх частин ліпних горщиків з Княжої гори, знайдені в останні роки (табл. XV). Аналогічний посуд відомий з Канівського поселення полян, з Киселівки у Києві, Луки Райковецької¹ та інших місць. Скрізь він датується VIII—IX ст.

Основну масу кераміки Княжої гори становить кружальний посуд. Він відрізняється дбайливо виготовленою глиною міцної консистенції з незначними домішками кварцу і шамоту або без них, тонкими стінками, рівною поверхнею, високим випалом, різноманітністю видів та форм. Безумовно, серед нього є різні зразки, але загалом рівень гончарного виробництва набагато вищий, ніж попередній. Гончари набули досвіду і вміло скористувалися ним. Кружальний посуд Родня значно кращий від ліпного і нічим не гірший від посуду інших древньоруських міст, який скрізь датується X—XIII ст. Поскільки шкала древньо-

¹ Г. Г. Мезенцева, Канівське поселення полян, рис. 39, 41; А. М. Шовкопляс, Керамические комплексы с горы Киселевки в Киеве,— КСИА, вып. 7, К., 1957, стр. 101; В. К. Гончаров, Райковецкое городище, табл. I.

руської кераміки ще й досі не розроблена, нам доведеться прийняти це датування. Не досліджене остаточно й питання виробництва древньоруської кераміки. Довгий час панувала думка, що ця кераміка виконана переважно на ручному гончарному крузі. Проте останні дослідження вносять значні пояснення у це питання. Як вказує О. А. Бобринський, у Древній Русі відомо дуже багато різних видів гончарних кругів¹, і зводити все лише до одного круга неправильно. Розглядаючи кераміку Родня під цим кутом зору, слід сказати, що вона дійсно виготовлялася на гончарних кругах різної конструкції. Значна частина її зроблена на ручному крузі звичайного типу з грибовидним диском. Підтвердженням цього є зовнішня поверхня посудин із залишками на ній пальцевих ліній та наявність кружечка в центрі денця горщиків. Частина виконана на ручних кругах інших типів і має на денцях запливи, а також клейма. Інша ж частина посуду зроблена на ножному крузі, але також різних типів, починаючи від його перехідних форм, близьких до ручного (наприклад круг із спицями), і кінчаючи удосконаленим кругом, який проіснував до нашого часу. Про використання цих кругів свідчать денця горщиків та їх стінки, які інколи зберігають характерні риси свого виробництва. Початок використання таких кругів у древньоруських містах О. А. Бобринський відносить до X—XI ст.

За своїми видами та формами кружальна кераміка Родня не становить винятку серед посуду міст Древньої Русі, хоч має деякі особливості в окремих деталях. Зупинимось на характеристиці основних видів посуду Родня (табл. XVI). Найбільш поширеним видом посуду був у Родні, як і скрізь у ті часи, горщик. На Княжій горі знайдені маленькі, середні і великі горщики.

Маленькі горщики мають вигляд широкогорлих присадкуватих посудин, які майже однакові у висоту і ширину. Висота їх 10—13 см, і майже такий або з коливанням 1—2 см діаметр вінчика. Для них характерні слабо розвинений вінчик, коротка шия, опуклий тулуб, трохи скошений донизу. Наприклад, горщик, знайдений у житлі № 2, низький, широкогорлий, висота його 10 см і такий же діаметр вінчика (табл. XVI, 2). Стінки його тонкі, світло-жовтого кольору, досить доброго випалу. Вінчик маленький, відігнутий назовні, а край його загнутий всередину. Шия дуже коротка і зразу ж переходить в опуклі плечі з лінійним нарізним орнаментом. Тулуб поступово звужено донизу. Дно порівняно велике — діаметр його 7 см. Воно має запливний обідок і нерівну поверхню з ямками. Поскілки стінки горщика добре відформовані, то, очевидно, він зроблений на гончарному крузі перехідного типу від ручного до ножного. Виконаний він дуже ретельно. Горщик одновухий. Вушко зроблене з плоскої смуги, яка прикріплена від вінчика до плечика. Такий же горщик виявив на Княжій горі

¹ А. А. Бобринский, Древнерусский гончарный круг,— СА, № 3, 1962; А. А. Бобринский, К изучению техники древнерусского гончарства,— Вестник Московского университета, № 2, 1962.

М. Ф. Біляшівський. У ньому були залишки перепаленої їжі, очевидно, каші. Отже, в таких горщиках готували їжу. Проте їх могли використовувати і для інших потреб. Зокрема, у такому ж горщику знайдено скарб № 1¹. Ще один горщик цього типу знайдений при останніх розкопках у житлі № 3. Висота його 13, діаметр вінчика 11 см. Горщик сіро-жовтий, місцями з темно-сірими плямами, очевидно, у ньому готували їжу в печі. Його і знайдено на печі, де він стояв денцем догори, поставлений так, очевидно, для сушки. Вінчик у нього невеликий, шия коротка, як і у вищеописаного горщика, а тулуб більше скошений донизу і денце менше — діаметр його 6 см, він також з однією ручкою (табл. XVI, 7).

Середні горщики мають вигляд уже більших за розміром посудин, хоч вони все ще залишаються широкогорлими і опуклими. Вінчики у них уже більш розвинені, ший довші, тулуб більше скошений донизу і денця менші. Висота у цих горщиків від 15 до 18 см, а діаметр вінчика — від 14 до 16 см. Один з них виготовлений з світло-сірої глини, висота його 15, діаметр вінчика — 14 см. Форма вінчика у нього близька до малих горщиків, а шия і тулуб уже більш витягнуті, на ший лінійний нарізний орнамент, а по плечиках поглиблений нігтьовий. Дно у нього невелике, діаметр 7,5 см, з запливним обідком по краю. Він також одновухий. Останнім часом знайдено ще два таких горщики. М. Ф. Біляшівський виявив два горщики цього типу, але трохи вищі — висота їх 16 і 17 см, діаметр вінчика — 13 і 14 см². Горщики цього типу також використовувалися для приготування їжі, на що вказують залишки сажі на їх стінках і денцях (табл. XVI, 1, 3).

Великі горщики с Княжої гори мають вигляд посудин значних розмірів, вони також широкогорлі, але вже досить високі. Вінчики їх добре розвинені і круто відігнуті назовні. Нерідко вони мають на краях значний валик. Ший у них добре виявлені і часто орнаментовані. Плечі плавні і поступово переходять у тулуб, який також дуже поступово звужується донизу. Великі горщики мають висоту від 20 до 24 см. Діаметр вінчика у них теж великий: від 20 до 24 см. Один знайдений нещодавно на Княжій горі горщик цього типу мав діаметр вінчика 21 см, висоту 21 см. Зроблений він із світло-рожевої компактної глини високого випалу, дбайливо виготовлений. Вінчик горщика добре відігнутий назовні, а край його загнутий всередину. Плечі горщика прикрашені нарізним нігтьовим і лінійним (в чотири рядки) орнаментом. Збоку, у верхній частині горщика, є маленька (довжиною 6 см) наліпна ручка. Діаметр дна горщика 10,5 см, воно нерівне, на ньому спостерігаються залишки клейма. Клеймо, можливо, мало вигляд кола з вписаним у нього хрестом. На Княжій горі знайдено дно від подібного горщика з таким же клеймом. Подібні посудини виявлені і М. Ф. Біляшівським.

¹ Каталог українських древностей колекції В. В. Тарновського, № 1375, стр. 25.

² Там же, № 1377—1378.

З приводу них він зазначав, що своїм зовнішнім виглядом та розміром вони нагадують пізніші українські макітри. Можливо, таким і було їх призначення, бо на таких горщиках не помітно сажі, здебільшого їх стінки світлі, чисті. А, може, вони використовувалися для збереження продуктів (табл. XVI, 4).

Крім цілих горщиків, знайдено тисячі їх уламків. Загалом вони належать до вище описаних типів з невеликими варіантами у профілі вінчика чи орнаментатії. Найпоширеніші види орнаментів на горщиках — це лінійний, хвилястий, нігтьовий і ямковий. Але зустрічаються деякі і своєрідні, більш удосконалені (табл. XVII). Такі горщики мають денця із заплівним обідком, з клеймом, заглажені, з залишками концентричних смуг тощо (табл. XVIII). Клейма мають різні форми: рельєфного кола, двох рельєфних кіл (одне в одному), поділеного пополам кола, кола з зіркою всередині, рельєфного трикутника та інших складних геометричних фігур (табл. XIX).

Крім горщиків, поширеним видом посуду у Родні були глеки. На жаль, вони дійшли до нас здебільшого у фрагментах. Аналіз матеріалу дозволяє поділити їх на кілька типів. Перший тип, найбільший, представлений глеками, близькими за формою до горщиків середніх розмірів, але на відміну від них із звуженим горлом і більш видовженим тулубом. Чотири таких глеки знайшов при розкопках М. Ф. Біляшівський¹. Висота їх до 20 см. Кілька фрагментованих глеків цього типу виявлено пізніше. Вінчики у них невеликі, трохи відігнуті назовні. Ший видовжені і здебільшого вкриті густим лінійним орнаментом, який починається від вінчика і спускається до плечиків, а на плечах поєднується з нігтьовим орнаментом (табл. XX, 1—3).

Другий тип глеків також близький до горщиків. Як у першого типу, у них звужене горло, але вінчик має ще й носик. Поскілки у глечиках зберігали рідину, то цілком закономірно, що виник такий тип з носиком, який добре пристосований для її виливання. Такий тип представлений одним реставрованим глеком і багатьма вінчиками з носиками. Реставрований глек свідчить, що такі посудини були середніх і великих розмірів (табл. XVI, 5). До третього типу відносяться високі глеки з двома ручками своєрідної форми у вигляді наліпних клювоподібних вушок з круглою дірочкою посередині. Вони відомі в літературі під назвою корчажців київського типу. Один з них знайдений на Княжій горі. Він мав видовжений тулуб, вузьке горло, а на денці клеймо у вигляді двох концентричних рельєфних колечок. Висота його 20, діаметр отвору 6, діаметр дна 8,5 см². Останнім часом на Княжій горі знайдено багато уламків корчажців таких і трохи менших розмірів.

До своєрідних глечиків слід віднести посуд циліндричної форми, знайдений ще М. Ф. Біляшівським і визначений ним як баклага. Висота його 9, діаметр — 7 см. У середній частині він прикрашений ре-

¹ Н. Б е л я ш е в с к и й, Княжа гора,— «Киевская старина», К., 1890, вып. XXXI, стр. 501.

² Каталог українських древностей коллекции В. В. Тарновского, № 1382, стр. 25.

льефним валиком. На дні його клеймо у вигляді двох концентричних кіл¹.

Нещодавно на Княжій горі знайдено фрагмент верхньої частини глечика, який теж, очевидно, мав циліндричну форму (табл. XX, 12). У Воїні також виявлено циліндричний глечик з рельєфним валиком у центральній частині, але більших розмірів (висота його 25 см), покритий він поливою. Дослідники вважають, що він використовувався для розливання вина за урочистим столом під час свят і є предметом візантійського імпорту². Якщо призначення циліндричних глечиків не викликає сумніву (вони дійсно схожі до пізніших баклаг), то думати, що знайдені на Княжій горі циліндричні глечики завезені туди з Візантії, не приходиться, бо вони зроблені з місцевих глин і нічим не відрізняються від іншого посуду.

Знайдено на Княжій горі і уламки вінчиків мисок (табл. XXI).

Кухлі з Родня являють собою невеликі круглі, низькі посудини з однією ручкою. Цілих та реставрованих їх відомо з Княжої гори 5, багато знайдено в уламках, особливо в останні роки розкопок. Кухлі мають зрізаний вінчик і опуклий тулуб, здебільшого прикрашений нігтьовим орнаментом. Висота їх від 3,5 до 5,5 см, діаметр вінчика від 5 до 10 см. У них велика ручка у вигляді петлі. Очевидно, вони використовувалися для набирання води та інших рідин (табл. XVI, 8).

Дуже поширеним видом посуду на Княжій горі були корчаги та амфори. На жаль, вони дійшли до нас у дуже фрагментованому стані, що не дає можливості точно визначити їх форми та розміри. Очевидно, це великі опуклі посудини на широкому рівному дніщі, подібні до тих, які відомі нам з древнього Києва, висота їх до 1 м, а може і більша. Дійшли їх вінця, які мають вигляд рельєфного зрізаного валика на широкому горлі. У них товсті стінки та масивні ручки, овальні у розрізі (табл. XXII).

Амфори, знайдені на Княжій горі, дійшли до нас також у дуже фрагментованому стані. Лише при розкопках М. Ф. Біляшівського виявлена одна майже ціла амфора. Висота її 45, діаметр горла 6 см. До горла амфори приліплено дві ручки. Амфора опукла, діаметр її тулуба 30 см. Донизу вона звужується і закінчується закругленим дном. Ця амфора цікава і тим, що на її тулубі є нарізні зображення — під однією з ручок вирізаний хрест, далі паралельні смужки, а поруч з ними ніби літера «М». На уламках другої амфори вирізаний знак, що нагадував трикутник із закругленими кутами. На ручках деяких амфор також виявлені різні знаки або літери. На одній ручці вирізані літери «М», «В», а над ними хрест³. Очевидно, це знаки власників. Подібні амфори

¹ Каталог українських древностей коллекции В. В. Тарновского, № 1681, стр. 32; Н. Б е л я ш е в с к и й, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 35.

² В. І. Д о в ж е н о к, В. К. Г о н ч а р о в, Л. О. Ю р а, Древньюоруське місто Воїнь, стор. 83.

³ Н. Б е л я ш е в с к и й, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 22; Каталог українських древностей коллекции В. В. Тарновского, № 1431.

зустрічалися при розкопках Воїня¹, Києва, Вишгорода, Белгорода, Старої Рязані, Смоленська та інших древньоруських міст. Дослідник середньовічних амфор А. Л. Якобсон датує їх кінцем XII — початком XIII ст.².

Багато уламків амфор знайдено під час останніх розкопок на Княжій горі. Ці амфори виготовлені з добре відмученої глини компактною консистенції, без домішок, характеризуються рівномірним випалом і високою якістю. Колір у них яскраво-червоний або жовтий, завжди однаковий із зовнішньої і внутрішньої сторони. Поверхня стінок амфор рівна, заглажена або борозниста — з густими або рідкими рельєфними смужками. Товщина стінок 1—1,5 см. Ручки їх масивні, круглі або овальні у розрізі. Денця у них закруглені, як у вищеописаних, або плоскодонні, на кільцевій підставці (табл. XXIII). Безумовно, амфори завезені в Родень, як і в інші древньоруські міста, з Криму, де вони виготовлялися у великій кількості³.

До своєрідного посуду з Княжої гори відносяться мініатюрні посудинки, які за формами подібні на великі горщики та глечики. Висота їх від 3 до 6 см, діаметр — від 4 до 4,5 см. Частина з них мала ручки. Деякі посудинки прикрашені своєрідним геометричним орнаментом у вигляді косих хрестиків або півкілець⁴. Можливо, що вони мали виробниче призначення. Подібні маленькі горщички знайдені у Києві у так званому житлі художника. Навіть фарби їх збереглися⁵.

З Княжої гори відомо, правда, небагато посуду, покритого поливою, — це уламки чашечки на ніжці, вкритої у центрі жовтою поливою, стінка горщиків та вінчики мисочок з зеленою поливою. Очевидно, гончарі Родня були знайомі і з цією технікою, але поширення вона у них не набула.

Кружальний посуд з Княжої гори знаходить собі багато аналогій серед посуду з Києва, Чернігова, Воїня, Колодяжина, Райковецького городища та інших древньоруських міст⁶. Скрізь він датується X—XII ст.

Гончарі Родня поряд з посудом виготовляли й інші вироби. Так, під

¹ В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, стор. 86.

² А. Л. Якобсон, Средневековые амфоры Северного Причерноморья, — СА, 1951, т. XVI, стр. 339.

³ А. Л. Якобсон, Раннесредневековые гончарные печи в Восточном Крыму, — КСИИМК, 1954, вып. 54.

⁴ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1892 г., — «Киевская старина», вып. 41, К., 1893, стр. 145.

⁵ М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, стр. 477, рис. 77.

⁶ М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, табл. LXX, LXXI; М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева; В. А. Богусевич, Археологічні розкопки в Чернігові в 1949—1951 рр. — АП УРСР, т. V, К., 1955; Р. О. Юра, Древній Колодяжін, — АП УРСР, т. XII, К., 1962, стор. 110; В. Гончаров, Райковецьке городище, табл. XXV; В. Г. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, табл. VII—VIII.

час розкопок М. Ф. Біляшівського і пізніше були знайдені уламки цегли, але відсутність цілих зразків не дає можливості уявити їх форми та розміри. Склад її такий же, як цегли XI—XII ст.

На Княжій горі знайдено багато жорен, з них чотири цілі та реставровані, інші в уламках. Жорно, відкрите М. Ф. Біляшівським, являло собою велике коло діаметром 60, товщиною 6 см, з отвором у центрі. Одна сторона його заглажена, а друга шершава¹. Виявлені останнім часом жорна були трохи менших розмірів: діаметр їх 45—50 см, товщина — 5—7 см, отвори 8—11 см у діаметрі (табл. XXIV). Такі жорна знайдені при розкопках Києва, Чернігова, Райковецького, Городського городищ та інших міст. Вчені називали їх кам'яними або керамічними.

Спеціальні дослідження жорен, знайдених на Княжій горі, дали можливість встановити їх склад та процес виготовлення. Вони зроблені з роздрібненого каміння, замішаного на глині. Цій масі надавали відповідну форму і розмір і після цього її випалювали².

З глини робили в Родні і грузила для рибальських сіток. Одне з них мало пірамідальну форму. У верхній частині його зроблено круглий отвір. Грузило досить велике (нижня частина його не збереглася, зараз висота його 11, ширина — 8 см) і масивне. Поверхня його добре зглажена водою. Своїм загальним видом воно нагадує кам'яні грузила, зокрема з Воїня.

Вироблялися на Княжій горі також і глиняні прясла. Серед них є ліпні, грубі, у вигляді кульки або плоского кружечка, деякі зроблені з обточених стінок горщиків, а деякі — на гончарному крузі і мають біконічну форму. Вони нагадують кам'яні. Одне з таких прясел орнаментоване трикутниками (табл. XXV).

Керамічні прясла більш ранні, ніж шиферні, і здебільшого датуються VIII—IX ст.

Значний інтерес становлять глиняні іконки з Княжої гори. Техніка їх виконання свідчить про те, що гончарне ремесло Родня піднялось до рівня коропластики. Глиняні іконки являли собою різноманітні зображення на глиняних пластинках. Їх виготовляли у спеціальних формах, а потім випалювали подібно до того, як колись в античних містах робили теракотові статуетки. Така складна робота вимагала від ремісників багато знань і вміння. Тому не скрізь у Древній Русі розвинулось таке виробництво. Існування його в Родні підтверджується різноманітними і цікавими знахідками цього роду. Найбільш прості з них іконки, на яких зображений який-небудь святий, частіше Миколай. Одна з таких знахідок зберігалась у колекції Н. Чернова. На жаль, від неї залишилась лише верхня частина (висота її 3,5, ширина — 3,7 см) із зображенням голови Миколая в німбі. З двох боків її літери «А»,

¹ Каталог українських древностей коллекции В. В. Тарновского, № 1475.

² Г. Г. Мезенцев, Новые данные о производстве древнерусских жорнов,— СА, 1963, № 4.

«МН», «ЛА», очевидно, це скорочені слова—«АГИОС ННКОЛА»¹. На іншій іконці, що зберігалась у двох уламках у колекції В. І. Ханенка, Миколай зображений фронтально, подібно до того, як і на вищеописаній іконці, але ніяких літер тут немає. Висота її 5,5, ширина — 3,5 см. З Княжої гори відома невелика чотирикутна іконка (6,5, 5,5 см) з рельєфним погруддям Іоанна Хрестителя. Цікава й глиняна іконка із зображенням на коні святого Георгія, який вбиває змія. Перед ним дві рельєфні літери: «Г», а над ним «О», очевидно, «О АГИОС». Висота цієї іконки 7, ширина 6 см.

Ще більший інтерес становить велика глиняна іконка із зображенням композиції розп'яття. На жаль, вона погано збереглася, дійшла лише її верхня частина. Висота уламка 7, ширина 8,5 см. Ці, хоч і неповні розміри, дозволяють зробити висновок, що ікона була велика. На ній видно верхню частину хреста з монограмою «ІС. ХС», голову Христа, його ліву руку, прибиту до хреста, та фігури архангелів. Біля одного напис «Михаил», біля другого — «Гавриил»².

На Княжій горі виготовляли також глиняні хрести, в основному невеликих розмірів, натільні. Один такий хрест, висотою 2 см, знайшов М. Ф. Біляшівський під час розкопок³.

Отже, гончарне ремесло Родня досягло високого рівня розвитку. Гончарі міста використовували найновіші досягнення техніки того часу, виготовляли різноманітні види посуду, вироби їх не поступалися якістю продукції інших ремісничих центрів. Гончарі Родня задовольняли попити населення не тільки свого міста, а й навколишньої території.

ІНШІ ВИДИ РЕМЕСЛА

Одночасно з металообробкою і гончарством у Родні розвивалось багато інших видів ремесла, які також відігравали певну роль у господарстві міста, а саме: деревообробне, кісткорізне, каменерізне, склоробне та ін.

Важливе місце належало деревообробці. Дерево, як і глина, — дешевий і зручний матеріал. З нього виготовлялося багато побутових предметів, а також знарядь праці. Оскільки дерево під впливом зовнішніх умов руйнується, до нас дійшло значно менше виробів з дерева, ніж керамічних. Здебільшого про розвиток деревообробки ми можемо судити не з прямих, а з другорядних джерел. І все ж археологічні дані свідчать про те, що деревообробка у Родні набула значного розвитку.

На Княжій горі знайдено багато різноманітних інструментів, які використовувалися у ті часи теслярами і столярами. Так, виявлено 12 за-

¹ АЛЮР, К., 1898, т. I, стр. 108.

² Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, стр. 63; АЛЮР, т. II, К., 1900, стр. 204; АЛЮР, т. I, К., 1898, стр. 108, 109.

³ «Киевская старина», вып. 41, К., 1893, стр. 144.

лізних тесел звичайної форми — з видовженим і широким лезом і втулками для ручок. Два з них великі: довжина одного 23, а другого — 17 см, три інші значно менших розмірів — довжина їх від 7,5 до 11 см. Аналогічні траплялися при розкопках у Києві, Райковецькому городищі, Воїні та інших древньоруських містах.

Знайдено і частини від рубанків, зокрема залізне лезо довжиною 8, шириною 4,5 см. Краще збереглося п'ять залізних стругів. Вони досить широкі, напівзігнуті, з гострими стержнями на кінцях для двох ручок. Довжина їх від 12 до 14 см, ширина смуги — 3—4 см. Але були серед них і маленькі. Один мав у довжину 7, а у ширину 1,5 см¹.

На Княжій горі виявлено подібний до струга, але своєрідний інструмент для обробки дерева, який складався з залізної смуги товщиною 3,5 см, зігнутої у кільце діаметром 5 см. Одна сторона смуги загострена. До кільця прироблений стержень довжиною 12 см для ручки². За допомогою такого інструменту могли робити корита та великі миски.

У Родні знайдена також залізна пила. Вона невелика, довжиною 25,5 см, має вигляд тонкої смуги, з одного боку якої нарізні зубці³. Б. О. Рибаків відносить її до типу ножовок. Подібні знахідки дуже рідкі. Вони відомі з Новгород, Райковецького городища і Воїня⁴.

Під час розкопок М. Ф. Біляшівського і пізніше виявлені сокири, більшість яких належить до знарядь праці теслярів. Вони мають виїмку на корпусі і подовжене лезо: висота їх до 20, ширина леза близько 10—12 см (табл. XXVIII). Аналогічні сокири виявлені на Райковецькому городищі, в Колодяжині⁵.

Часто зустрічалися на Княжій горі знахідки доліт. Вони мають вигляд прямого довгого стержня, один кінець якого загострений, а протилежний потовщений і має площадку для ударів (табл. I, I). Довжина їх від 16 до 27 см, ширина стержня від 1,5 до 2,5 см. Знайдено нещодавно стержневе долото (довжина його 21 см), характерне для всіх древньоруських міст. Поряд з долотами на Княжій горі виявлені різні за розміром стамески, які близькі до доліт, але менші і мають іншу форму леза. Одна з них з вузьким довгим лезом (довжиною 13 см) вставлена у ручку (довжиною 10 см) з рога оленя. На Княжій горі знайдені бу-

¹ Каталог українських древностей коллекции В. В. Тарновского, № 1515, 1516, 1542—1544, 1668; Государственный исторический музей у Москві. Зібрання Д. Я. Самоквасова, оп. 160, № 64, 68, 17; В. К. Гончаров, Райковецькое городище, табл. XXVI, 3, 4; В. И. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, табл. II, рис. 2, 3.

² Каталог українських древностей коллекции В. В. Тарновского, № 1541.

³ Там же, № 1532, стр. 25; Нариси стародавньої історії УРСР, стор. 428, рис. 9.

⁴ Б. А. Рыбаков, Ремесло Древней Руси, стр. 215; В. И. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, стор. 75.

⁵ В. К. Гончаров, Райковецькое городище, табл. IX, 8; Р. О. Юра, Древний Колодяжин, — АП УРСР, т. XII, К., 1962, рис. 30 (10).

равчики з крупною та м'якою нарізкою довжиною 12—13 см і як круглі, так і 4-гранні шила розмірами у розрізі від 7 до 26 см¹.

Знайдені також ложкарі. Вони являють собою довгий стержень, один кінець якого має вигнуте півколом лезо, яким вирізували ложки. Висота знайденого під час останніх розкопок Княжої гори ложкаря дорівнює 16,5 см. За формою та розмірами воно близьке до ложкаря з Канівського поселення². Подібні ложкарі дійшли до нас з слов'янських поселень і городищ другої половини I тисячоліття, а також з Києва, Новгороду, Колодязина, Воїня та інших древньоруських міст.

Вироби дереворобів з Княжої гори нам відомі гірше, ніж їх інструменти, поскільки дерево, як правило, там не збереглося. Безумовно, деревороби Родня, як і інших міст, обтесували дерев'яні балки, будували міські стіни і вежі, жигла і господарчі приміщення, виготовляли хатні меблі, відра, миски та різноманітний столовий посуд. Від цих численних предметів дійшли до нас лише їх деякі деталі: обвуглені стовпи, замки від скринь, залізні обручі від діжок, дужки від відер і фрагменти деяких виробів.

Під час розкопок М. Ф. Біляшівського знайдена обвуглена дерев'яна чашечка. Вона виточена на токарному верстаті. Висота її 4, діаметр — 18 см³. Подібні чашечки відомі ще з розкопок Києва, Райковецького городища та Воїня⁴. Уламки дерев'яного виточеного посуду зустрічалися на Княжій горі неодноразово. Так, знайдено фрагмент дерев'яної орнаментованої ручки. Очевидно, такі ручки мала більшість ножикив.

Близьким до цього виду ремесла була і кісткорізна справа, в якій також застосовувались подібні інструменти. Різьба по кістці здавна поширена у древніх слов'ян. У Родні, як і в інших древньоруських містах, вона набула значного розвитку. Кісткорізи міста виготовляли такі вироби, як проколки, шила, стилі, ручки інструментів, ножів, лошила, трубки для сукання ниток, гребні, гудзики, наконечники стріл, пластинки панцирів та обклашки сагайдаків, підвіски, кільця, персні та інші прикраси. Про кісткорізне виробництво у Родні свідчать виявлені там численні заготовки кісток і напівфабрикатів. Використовувалися трубчасті та реброві кістки свійських і диких тварин та їх роги. Знайдено багато кусків рогів та кісток, розпилених на частини різного розміру. Спочатку кісткорізи виварювали і обезжирювали кістки, потім робили заготовки, з яких виготовляли певний предмет, який далі проходив остаточну обробку: його деталізували, оздоблювали орнаментами та шліфували. Кістяні вироби з Княжої гори вказують на вмале володіння майстрами Родня цією технікою. Адже більшість кістяних виробів цілком

¹ Н. Беяшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 37.

² Г. Г. Мезенцева, Канівське поселення полян, рис. 52, 1.

³ Н. Ф. Беяшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 22.

⁴ Київський історичний музей. Експозиція відділу Київської Русі; В. Гончаров, Райковецкое городище, табл. XXVII, 9—11, 13; В. Й. Довженко, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, табл. IX, 6.

відповідає своєму призначенню і характеризується вдалим формами і красивим оздобленням.

Поширеними кістяними виробами на Княжій горі були проколки, стилі, шила, знаряддя праці, які використовувалися у шевстві, кушнірстві і лимарстві, а також для писання на бересті, яких знайдено кілька десятків. Проколки мали вигляд подовженого вістря. Протилежний кінець їх потовщений і у деяких має отвір для підвішування. Розміри їх різні: від 6 до 15 см (табл. XXVI) ¹. Виявлені вони у Києві, Чернігові, Воїні та інших містах ². Подібні до проколок стилі, лезо у них менш видовжене, але і не таке обточене.

На Княжій горі виявлені також кістяні подовжені пластини із закругленим кінцем. Поверхня їх дуже добре відполірована. Можливо, що це лошила. Знайдені на Княжій горі й інші лошила—великі, які пристосовувалися для ніг і використовувалися, очевидно, при виготовленні шкір або інших шкіряних виробів. Аналогічні кістяні предмети у великій кількості відомі з Воїня ³, але точне призначення їх і досі остаточно не встановлене. Знайдені на Княжій горі і кістяні трубочки з отворами у верхній частині. Висота їх до 6 см, діаметри — 1,5—2 см. М. Ф. Біляшівський вважав, що це свистки. Б. О. Рибаків називав їх частинами древньоруського ткацького верстата. Останнім часом панує думка, що це пристрої для сукання ниток при домашньому виготовленні тканин. Відомі вони з Воїня, Колодяжина, Райковецького городища та інших місць ⁴.

У Родні виготовлялися в значній кількості ручки для різних інструментів, ножів та дзеркал. Здебільшого це рівні або напіввипуклі кістяні смуги з добре відполірованою поверхнею довжиною до 10—15 см. Деякі ручки мають на кінцях срібні обкладки чи нарізний геометричний або рослинний орнамент. Так, на Княжій горі знайдена кістяна ручка ножа довжиною 9 см. Вона прикрашена на кінцях нарізним лінійним і хвилястим орнаментом.

Цікаві кістяні ручки від дзеркал. Майже всі вони орнаментовані тонкими і красивими візерунками. Одна з них досить широка, прикрашена рельєфним орнаментом у вигляді плетива, який дуже нагадує орнамент кістяної ручки від дзеркала, знайденого у Каневі (можливо, вона також виготовлена на Княжій горі) ⁵.

¹ Чернігівський історичний музей, ф. № $\frac{5-60}{5}$.

² М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, табл. ХСІІІ; В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, табл. ХХІ, 1—5.

³ В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, стор. 76, 77, табл. ХІХ, 3.

⁴ Каталог українських древностей коллекции В. В. Тарновского, № 1087—1088; Б. А. Рибаків, Ремесло,— История культуры Древней Руси, т. I, стр. 110, рис. 71; В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, стор. 76, табл. ХХV, 16—18.

⁵ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 1203, 1204, табл. ХХХІV.

Кісткорізи Родня виготовляли багато гребінців різних видів і форм, розчіски. Як і в інших древньоруських містах, тут були поширені великі гребінці трапецієвидної і прямокутної форми. Знайдено уламок розчіски, яка мала футляр.

З Княжої гори відомо багато різноманітних кістяних гудзиків. Більшість із них звичайної круглої форми, діаметром 2—2,5 см, з отвором, діаметр якого 0,5 см. Всі вони оздоблені орнаментом. Особливо поширеними були лінійний і так званий глазковий орнамент (у вигляді кружечка з крапкою у центрі), але траплялись і більш складні гудзики, виготовлені дуже ретельно. Знайдені також кістяні застібки круглі або у вигляді паличок з перехватом посередині. На кінцях деяких із них є ще кульки. Довжина їх від 2 — до 5 см¹. Подібні гудзики і застібки відомі з Києва, Чернігова, Новгорода, Воїня, Райковецького городища та інших древньоруських міст.

Ряд кістяних виробів Родня мав військове призначення. Це були наконечники стріл, рукоятки мечів і кинджалів і пластинки до панцирів. Серед кістяних прикрас на Княжій горі виявлені підвіски, каблучки та персні. Підвіски трапляються у вигляді лунниць (очевидно, імітували металеві підвіски), овальні (нагадували намистини), круглі. Кістяні каблучки та персні подібні за формою до металевих. Дуже багато знайдено на Княжій горі гральних кістей. Це здебільшого кістки від хребців свійських тварин, які відповідно зрізані та інколи мають прорізаний круглі отвори. Багато подібних знахідок відомо і з Воїня².

Безумовно, більшість кістяних виробів через нестійкість цього матеріалу до нас не дійшла, але їх різноманітність та якість виконання свідчать про високий рівень цього виду ремесла у Родні.

Значного розвитку досягло у Родні і каменерізне ремесло. Ремісники міста виготовляли з каменю багато різних предметів: форм для ливарників, прясел для ткацтва, точильних брусків, таких різноманітних прикрас, як намисто, підвіски, хрести та іконки. Для своїх робіт вони використовували різні породи каменю: сланець, пісковик, шифер, порфір, янтар, кришталь, сердолік, халцедон, яшму тощо. До нас дійшла ливарна форма із сланця, зроблена у вигляді усіченої чотиригранної піраміди висотою 4,5 см. Вона складається з двох половинок, на одній з них майстерно вирізана зірчаста привіска, а друга половинка рівна³.

Цікава й кам'яна печатка з Княжої гори діаметром 5 см. На ній вирізаний чотирикінцевий хрест, всередині якого є ще один хрестик мен-

¹ Каталог українських древностей колекції В. В. Тарновського, № 591—597, 1203—1204; Ермітаж, ф. № 658 (11, 658), 12.

² Каталог українських древностей колекції В. В. Тарновського, стр. 21; В. И. Довженко, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, табл. XXVI.

³ Каталог українських древностей колекції В. В. Тарновського, № 1564, стр. 29.

ших розмірів з аканфами. На кінцях хреста вирізані літери — «ІС, N, K»¹. Можливо, що ця печатка мала якість церковне призначення.

Надзвичайно багато знайдено на Княжій горі кам'яних прясел². Більшість їх зроблена з шиферу. Вони мають біконічну або круглу форму, зустрічаються прясла і інших форм. Так, одне з шиферних прясел являло собою півкулю діаметром 3,5 см, висотою 1,5 см. Прясла характеризуються невеликими розмірами. Діаметри їх у середньому 2—3 см. Серед прясел деякі орнаментовані крапками або рисками. Як відомо, шиферні прясла датуються X—XIII ст.

На Княжій горі знайдені, крім шиферних, прясла з піщанику. Нещодавно виявлене прясло з темного каменю круглої форми, трохи сплюснуте зверху і знизу. Діаметр його 2 см, діаметр отвору 0,5 см. Прясло цікаве тим, що на його добре відполірованій поверхні видні якісь значки (табл. XXV). На древньоруських пряслах зустрічалися мітки і зображення³. Можливо, такі значки пов'язані з писемністю⁴.

Дуже багато виготовлялося у Родні точильних брусків, необхідних для заточки таких металевих знарядь праці, як коси, долота, пилки, а також багатьох побутових предметів, зокрема ножів. З Княжої гори відомі точильні бруски з піщанику, які використовувалися для заточки великих інструментів, і маленькі з сланцю, діориту та інших твердих порід каменю для заточки дрібних предметів. Останні часто мали отвір для їх підвищення до поясів. Форми точильних брусків найрізноманітніші. Частіше вони мали вигляд неправильних прямокутників чи трапецій з дуже сточеними сторонами. Зустрічалися овальні і круглі бруски⁵.

Значний інтерес становлять прикраси з каменю, знайдені на Княжій горі — це намиста, гривни, сережки і персні. Для них використовували дорогі породи каменю — різні самоцвіти: янтар, гірський кришталь, сердолик, халцедон, ізумруд тощо. Деякі з цих каменів місцевого походження, наприклад янтар червонуватого кольору з Придніпров'я. Інші камені привозилися, очевидно, з Прибалтики та Сходу. Серед цих кам'яних виробів є унікальна прикраса — янтарна гривна. Вона знайдена на Княжій горі шукачами скарбів ще до початку розкопок там і зберігалась у музеї Київського університету. За описами, вона являла собою циліндричну дугу з янтарю⁶. Аналогій їй більше не відомо. Виявлено багато підвісок і намистин до поширених у ті часи намист. Підвіски ві-

¹ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1892 г., — «Киевская старина», вып. 41, К., 1893, стр. 143.

² Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского, № 939—1010; Д. Я. Самоквасов, Основание хронологической классификации, стр. 84; В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губернии, стр. 89.

³ История культуры Древней Руси, т. I, М.—Л., 1948, стр. 109, рис. 62.

⁴ Ф. П. Петров, Слов'янська письменність за археологічними пам'ятками. Питання походження і розвитку слов'янської письменності, К., 1963.

⁵ Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского, № 1571, 1587.

⁶ «Киевская старина», вып. XXXI, К., 1890, стр. 500; В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губернии, стр. 89.

домі круглої і овальної форми, зроблені вони з кришталю, янтарю та сердолика.

Деякі підвіски оздоблені сріблом. Намистини частіше зустрічалися з янтарю різних розмірів і форм — круглі, кубічні, циліндричні та інші, але траплялися із кришталю, сердолика та халцедона. Деякі з таких намистин дуже крупні, довжиною 2,5—3,5 см, здебільшого вони овальної форми¹. Вони вражають своєю красою і майстерністю виконання.

Про високу майстерність каменерізів Княжої гори свідчать кам'яні іконки та хрести, де різьба нерідко переходить у пластику. Іконки невеликі, здебільшого з погрудним горельєфним зображенням того чи іншого святого, і в якійсь мірі нагадують описані вище глиняні. Можливо вони були зразками для глиняних. До ранніх відноситься невелика іконка з світло-зеленого каменю (який визначають і як яшму, і як сланець) з колекції І. А. Хойновського. Вона прямокутна, висота її 3,6, ширина — 2,6 см. На ній горельєфно зображені дві фігури — Христа і апостола Хоми, а зверху грецький напис «О АГНОЕ ФОМА». І. А. Хойновський вважав її однією з найстародавніших пам'яток християнства, привезеною з Візантії, можливо дружиною Ярополка — гречанкою, яка була на той час уже християнкою. Проте неправильні грецькі написи давали підстави М. Ф. Біляшівському стверджувати, що ця іконка місцевого виготовлення². Іконка цікава своїм сюжетом — відтворенням не головних, а другорядних євангельських подій, а також тонкою художньою різьбою. З подібного світло-зеленого каменю зроблена іконка із зображенням святого Андрія, виконана у такій же тонкій художній техніці. Розміри її трохи менші — висота 3, ширина 2,5 см. Б. І. Ханенко відносив її до X ст. і вважав візантійською роботою³.

Більша кількість кам'яних іконок з Княжої гори має древньоруські написи, що підтверджує їх місцеве виробництво. Серед них кілька іконок із зображенням святого Миколая. На двох з них Миколай зображений на весь зріст. Одна з таких іконок шиферна⁴. Цікава іконка знайдена М. Ф. Біляшівським. Вона зроблена із сірого сланцю з погруд'ям на одній стороні святого Миколая, а на другій — святого Сісенія, про що свідчить напис «НИКУЛА» і «СИСЪНИИ». Висота її 5, ширина — 3,5 см. Така транскрипція імен ще раз вказує на місцевий характер цієї іконки.

¹ АЛЮР, т. III, К., 1901, стр. 187; Каталог українських древностей коллекции В. В. Тарновского, № 1625—1627; Н. Б е л я ш е в с к и й, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 29; Чернігівський історичний музей, ф. $\frac{5-47}{5}$.

² И. А. Х о й н о в с к и й, Краткие археологические сведения о предках славян и Руси, стр. 182—183; АЛЮР, т. I, К., 1899, стр. 107, рис. 1.

³ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 1302, табл. XXXVII, стр. 60.

⁴ «Киевская старина», вып. 41, К., 1893, стр. 143; Д. Я. С а м о к в а с о в, Основания хронологической классификации, № 5402, стр. 101.

На Княжій горі знайдена іконка з сланцю. На ній зображено воїна в панцирі. В одній руці його спис, а в другій — ромбовидний щит. Біля голови напис «ГЕОРГН». Отже, це зображення святого Георгія. Висота іконки 3,5, ширина — 2,5 см¹.

Всі ці іконки характеризуються глибокою виразністю і є видатною пам'яткою каменерізного ремесла².

Кам'яні хрести з Родня здебільшого невеликі, натільні, висотою 2—4 см. Є серед них і менші, розмірами 1,8×1,2 см. За формою вони різні: рівнокінцеві, видовжені, шестикінцеві. Поверхня їх добре відполірована. Кінці у деяких хрестиків обкладені пластинками з срібла чи золота. А деякі хрестики орнаментовані. Знайдені на Княжій горі хрестики зроблені з різних каменів: шиферу, янтарю, сланцю і навіть з мармуру і зеленого порфіру³. На багатьох з них є дірочки для підвішування. Ряд шиферних та сланцевих натільних хрестиків виявлено під час останніх розкопок. Серед них один шестикінцевий висотою 5, шириною 2,5 см (табл. V). Всі натільні хрестики зроблені дуже дбайливо.

У Родні було розвинено також склоробство. Раніше вважалося, що всі скляні вироби не виготовлялися в Древній Русі, а завозилися з Візантії чи Сирії⁴, але радянські вчені довели, що у містах Київської Русі уже було розвинено виробництво скляних виробів⁵. Підтвердженням цього є численні знахідки скляних сплавів та шлаків як на Княжій горі, так і в ярах біля неї. Ще в 1875 р. у Холодному яру біля Княжої гори виявлено велику масу скляного сплаву із залишками у ньому бракованих скляних браслетів⁶. Під час розкопок Д. Я. Самоквасова, М. Ф. Біляшівського та в останні роки археологічними експедиціями Київського університету на Княжій горі знайдена шлакована скляна маса та окремі шлаковані браслети (табл. XXVII, 18), а також шматки смальти. Один з останніх темно-червоного кольору довжиною 5 см, а другий, менший, жовтого кольору⁷, а також знайдені заготовки свинцю, який широко застосовувався у склоробстві. Велика кількість скляних виробів, їх різноманітність і своєрідність ще раз підтверджує думку про їх місцеве походження. До того ж доведено, що скляні браслети виготовлялися у ряді древньоруських міст⁸.

¹ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 2, табл. II, № 3; АЛЮР, т. I, К., 1899, стр. 108.

² Г. Г. Мезенцева, Скульптура,— Історія українського мистецтва, т. I, К., 1966, стор. 244, 245, рис. 193, 194, 195.

³ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 25; Древности русские, Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, вып. II, К., 1899.

⁴ Н. Аристов, Промышленность Древней Руси, СПб., 1866, стр. 111; Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, стр. 58.

⁵ Б. А. Рыбаков, Ремесло Древней Руси, стр. 400.

⁶ В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губернии, стр. 89.

⁷ Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского, № 1620, стр. 30; Чернігівський історичний музей, ф. №⁵⁻¹⁵/₅.

⁸ В. И. Довженко, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, додаток II.

На жаль, більшість скляних виробів не дійшла до нас і відома нам лише з писемних джерел. Не провадилося і спеціального дослідження скляних виробів з Княжої гори, що утруднює їх визначення. Обстеження наявного матеріалу дає можливість, хоч коротко, охарактеризувати його і зробити деякі висновки. Із скляних виробів з Княжої гори до нас дійшли браслети, персні, намистини та невеликі посудини. Найбільше серед цих браслетів — улюблених жіночих прикрас X—XIII ст. Кілька сотень фрагментів відкрито як шукачами скарбів, так і під час розкопок. За формою вони двох видів: гладкі та виті, останні переважають. За розміром вони великі у діаметрі і є зовсім малі. Поскільки браслети знайдені у дуже фрагментованому стані, то важко точно визначити їх діаметри. Один з них, знайдений нещодавно, краще зберігся, діаметр його 6,5 см (табл. XXVII). У розрізі браслети мають від 0,3 до 0,8 см (найбільш поширені ті, що мають 0,4 см). Майже всі браслети дуже патинезовані і встановити їх початковий колір нелегко. Браслети з Княжої гори мають фіолетовий, зелений, синій, жовтий і коричневий колір. Зустрічаються і двокольорові виті браслети, наприклад темно-коричневі та темно-сині з жовтою смужкою. Найбільш поширені фіолетові браслети.

Ці вироби з Княжої гори за своїми формами, розмірами і кольором подібні до браслетів з Києва, Чернігова, Райковецького городища, Новгород-города та інших древньоруських міст. Скрізь вони датуються XI—XIII ст.¹

Серед браслетів Родня не зустрічалось таких, які знайдені в інших містах і визначені як виробництво візантійських майстрів².

Із скла виготовлялися у Родні і персні. Один з них витий, за формою нагадує скляний витий браслет, тільки у зменшеному вигляді. Можливо, разом з таким браслетом він становив певний ансамбль прикрас³. Знахідки витих скляних перснів дуже рідкі. Подібний виявлений у Воїні⁴.

Багато знайдено на Княжій горі і скляних намистин. Іноді їх відкривали по кілька десятків. Так, М. Ф. Біляшівський знайшов зразу понад 60 різних намистин⁵. Зустрічались вони при розкопках і пізніше (табл. XXVII, 1, 3). За формою вони різноманітні. Найбільш прості з них це намистини звичайної круглої форми діаметром від 0,6—до 1 см.

---

¹ М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, табл. XIX, 1; В. К. Гончаров, Райковецкое городище, табл. XXXII; М. Д. Полубояринова, Стекланные браслеты древнего Новгорода, — МИА СССР, 1963, № 117; М. А. Безбородов, Стеклоделие в Древней Руси, Минск, 1956.

² В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, стор. 91, табл. XVII, рис. 7, 8, 10, 11.

³ И. А. Хойновский, Краткие археологические сведения о предках славян и Руси, № 684, табл. XI.

⁴ В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, стор. 92, табл. XVII, рис. 18.

⁵ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 29.

Зустрічалися і намистини у вигляді двох з'єднаних скляних кульок діаметром 0,4—0,6 см. Подібні намистини відомі з Києва та інших місць Київської області¹. Знайдені також намистини циліндричної форми. Деякі з них позолочені. Трапляються і великі намистини з непрозорого темного скла, оздоблені лінійним і хвилястим орнаментом, виконаним білою фарбою. Одна з таких намистин (діаметром 1 см) мала круглу форму. Аналогічна намистина знайдена і в Києві². Були намистини і з очковим орнаментом. Визначити місце виробництва намистин можна лише встановивши їх склад хімічним аналізом. Ю. Л. Шапова, дослідивши намистини древнього Новгорода³, вказувала, що намистини простих форм — круглі, овальні, біконічні, бочкоподібні — місцевого виробництва (з Києва), а циліндричні — східного походження. Візантійські намистини подібні до древньоруських за формами, але відрізняються від них складом скляної маси. Отже, стилістичний аналіз при вивченні намистин завжди повинен бути поєднаний з хімічним. Безумовно, серед намистин з Княжої гори були і привізні з Візантії, країн Сходу.

Особливий інтерес викликає своєрідна скляна прикраса у вигляді метелика з красиво виконаними крильцями (табл. XIV, 7). Довжина його 5,7, ширина — 2,7 см⁴. Можливо, що цей метелик мав металеву оправу і використовувався як застібка або підвіска. Очевидно, такий виріб імітував бронзові прикраси. У с. Грищенці Канівського району знайдена подібна за формою бронзова підвіска у вигляді метелика⁵.

Крім прикрас, з Княжої гори відомі й інші скляні вироби, зокрема невеликі посудини, які, судячи з їх розмірів, мали якесь декоративне призначення. Від них дійшли лише фрагменти, але й вони свідчать про їх малі розміри, діаметр їх дна до 3 см⁶ (табл. XXVII, 2). Вони мали вигляд флаконів. Своїми розмірами і формами вони подібні до скляних посудин, знайдених у Києві⁷. Зроблені вони з дуже тонкого мало прозорого скла жовтого кольору.

Отже, майстри Родня і в склоробстві не відставали від ремісників інших древньоруських міст. Цікаво відмітити, що за формою скляні вироби, зокрема прикраси (браслети, персні, підвіски), наслідують металеві прикраси.

Про інші види ремесел у Родні збереглося мало матеріалів. Випад-

---

¹ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 1282, табл. XXXVI.

² Там же, № 1289.

³ Ю. Л. Шапова, Стекланные бусы древнего Новгорода, — МИА СССР, № 55, 1956.

⁴ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 1277, табл. XXIV.

⁵ Там же, № 260, табл. X.

⁶ Каталог украинских древностей коллекции В. В. Гарновского, № 1374.

⁷ Київський історичний музей. Експозиція відділу Київської Русі; М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, табл. LXIX, 2.

ковість знахідок не дозволяє зробити загальні висновки про них. Проте всі вищеописані види ремесла переконливо свідчать про високий економічний рівень Родня у період з IX і до середини XIII ст.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Головне місце в економіці Родня займало високорозвинене ремесло. Проте древньоруські міста не поривали остаточно із сільським господарством, яке стимулювало розвиток ремесла і торгівлі. Ф. Енгельс вказував на поєднання ремесла і землеробства у середньовічних містах: «Міські ремісники повинні були, звичайно, вже з самого початку виробляти для обміну. Але й вони виробляли більшу частину потрібних для власного споживання предметів самостійно; вони мали городи і невеликі поля, пасли свою худобу в общинному лісі, який, крім того, давав будівельний матеріал і паливо»¹.

В економіці Древньої Русі дуже велика роль належала землеробству². Середнє Подніпров'я здавна було важливим центром землеробства. Населення, яке заселяло цю територію у різні часи, завжди займалось землеробством і скотарством. Так, Канівське поселення уже мало високорозвинене сільське господарство з усіма його основними видами³.

У Родні розвивались такі галузі сільського господарства, як землеробство, городництво, скотарство, птахівництво, мисливство, рибальство та бджільництво. З цих видів найбільш поширені землеробство, городництво та скотарство.

При розкопках Княжої гори знайдені різні сільськогосподарські знаряддя праці, а саме: залізні мотики, кирки, наральники, лемеші, чересла, серпи, коси та жорна.

Мотики з Родня за формою подібні до тих, що знайдені на Канівському та інших поселеннях другої половини I тисячоліття, розміри їх різні — є більші і менші. Кирки з Княжої гори вузькі, досить довгі, довжина їх 17—20 см, обидва кінці загострені⁴.

На Княжій горі виявлено більше, ніж в інших місцях, залізних частин від плугів — лемешів і чересел (додаток 9). Один з лемешів, знайдений під час останніх розкопок, мав вигляд масивного трикутника. На загострений кінець його з двох боків леца напаяні залізні смуги. Гранчаста смуга наварена по центру зворотної сторони лемеша від одного його кінця до другого. Кінець лемеша, протилежний загостреному, підрізаний і загнутий по боках, що створює втулку. Довжина лемеша 21,5, ширина леца 16, ширина втулки 13 см (табл. XXVIII, 3). Чересла з Кня-

¹ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, К., 1949, стор. 244.

² В. Й. Довженок, Землеробство в Древній Русі, К., 1960.

³ Г. Г. Мезенцева, Канівське поселення полян, стор. 64—70.

⁴ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 33.

жої гори мали вигляд довгого ножа з чотиригранним черенком і загнутим всередину лезом. Довжина таких чересел 40—50 см, ширина 3,5 см, ширина рукоятки 3 см.

Подібні лемеші і чересла знайдені у Києві, на Райковецькому городищі, у Воїні та інших древньоруських містах і поселеннях часу Київської Русі¹. Ці знаряддя давали можливість добре обробляти землю і свідчать про високий рівень сільськогосподарської техніки.

Урожаї у Родні збирали серпами та косами. На Княжій горі відкрито багато цілих і фрагментованих серпів. Деякі серпи виявлені у житлах. Більшість з них так звані київського типу, добре вигнуті, розвинуті². Довжина їх 35—40, ширина від 2 до 5 см. Добре зберігся серп у житлі № 2. Він мав тонко виконане лезо і довгий стержень для ручки. Довжина його 35, ширина леза 4,5—1 см, довжина ручки 10 см (табл. XXVIII, 4). Під час розкопок М. Ф. Біляшівського і пізніше знайдено багато кіс. Вони мають вигляд широкої залізної смуги трохи вигнутої форми з невеликим виступом для ручки. Довжина їх 40—45 см, ширина леза 4—5 см. Подібна коса знайдена у житлі № 3. Довжина її 42,5, ширина 4—4,5 см. На спинці коси прослідковується напаяна смуга, очевидно коса була у тривалому використанні (табл. XXVIII, 6).

На Княжій горі знайдені зерна жита, проса, гречки, вівса і гороху. За кількістю перше місце займає жито, виявлено воно у вигляді зерен, колосків і навіть борошна. Під час розкопок М. Ф. Біляшівського виявлено навіть горщик із залишками пшоняної каші. Кашу готували також із гречки і вівса.

Про високий розвиток землеробства у цих місцях свідчить наявність перелогової системи, яка відома на Пороссі вже в XI ст., набагато раніше, ніж в інших районах³.

Про поширення городництва в Родні свідчать знахідки заступів. Від них збереглися лише залізні частини — окуття — це залізні овальні леза, набиті на дерев'яний заступ. Розміри їх середні та великі, висота до 15 см. Одне окуття мало трикутну форму (табл. XXVIII, 2).

З Княжої гори відомо багато жорен. Про них мова була вище як про керамічні вироби. Велика кількість їх знахідок ще раз свідчить про інтенсивність землеробства в Родні.

Значне місце посідало у господарстві Родня також і скотарство, розвиток якого стимулювався розвитком землеробства.

Речі, пов'язані з скотарством, представлені насамперед великою кількістю кісток свійських тварин. Знайдені коси, які використовувались для заготівлі корму, ножиці для стрижки овець тощо. Ножиці на

¹ М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, табл. XL; В. К. Гончаров, Райковецкое городище, табл. IV—VII; В. И. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, табл. II, 8; Р. И. Выезжев, Раскопки Малого городища летописного Городеска,— КСИА, вып. 10, К., 1960, рис. 3 (5).

² В. П. Левашова, Сельское хозяйство,— Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., М., 1956, стр. 63, рис. XVI.

³ В. И. Довженок, Землеробство Древньої Русі, К., 1961, стор. 104.

Княжій горі знайдено 5. Форма їх звичайна, нагадує сучасну. Довжина їх від 13,5 до 20 см (табл. I). Подібні ножиці, але трохи менші, були відкриті у Києві на Фролівській горі, а також у Воїні, на Райковецькому городищі та інших місцях¹.

Найбільше уявлення про скотарство Родня дає остеологічний матеріал з Княжої гори. Невідомо, скільки решток кісток було знайдено в дореволюційний період, поскільки тоді цей матеріал не збирався. Під час розкопок кафедрою археології Київського університету було виявлено 12 438 кісток свійських і диких тварин².

Кістки свійських тварин представляли 228 особин. Серед них були кістки биків, корів, коней, кіз, овець, свиней, собак та котів. Переважала кількість кісток великої рогатої худоби, зокрема биків, корів, кіз (додаток 6).

Одночасно з скотарством у Родні було розвинуто мисливство. Ліси, гори та ярі, які оточували Княжу гору, сприяли його розвитку. Проте мисливство порівняно з скотарством відіграло другорядну роль, про що свідчить остеологічний матеріал. При розкопках виявлені кістки диких кабанів, ведмедів, лосей, оленів, козуль, лисиць, бобрів, хом'яків, сліпаків, зайців, гагар, качок та ін. (додаток 7).

На розвиток мисливства вказують і деякі археологічні знахідки, зокрема знаряддя полювання — кістяні колючки, які вживалися для зручності натягування тетиви луків, і велика кількість кістяних наконечників стріл, знайдених при розкопках ще М. Ф. Біляшівського, хоч вони зустрічалися і пізніше³.

Кістяні наконечники виготовлені з міцної кістки, мають світло-жовтий колір, дбайливо зроблені, поверхні їх гарно відполіровані. Більшість цих наконечників мають видовжену овальну листовидну форму і закруглене лезо. Але часто у них позначені грані і у розрізі вони мають ромбічну форму. Розміри таких стріл порівняно великі: довжина леза 5—5,5 см, а разом з черенком 7—9,5 см (табл. XXVI). Зустрічаються наконечники видовжені і тонкі і, навпаки, — малі і широкі. Один з наконечників мав ромбічну форму і відрізнявся маленькими розмірами — довжина його 4,5 см. Очевидно, форми і розміри кістяних наконечників залежали від призначення. Аналогічні кістяні наконечники знайдені у Воїні, де полювання відіграло значну роль, на Райковецькому городищі, де вони також визначені як мисливські⁴.

Значного розвитку досягло у Родні рибальство. Розташування міста

¹ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 73, табл. V, стр. 28; В. И. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древноруське місто Воїнь, табл. II, 6; В. К. Гончаров, Райковецькое городище, табл. XXVIII, 1—5.

² О. П. Корнеев, Свійські та дикі тварини з розкопок стародавнього міста Родня на Княжій горі.

³ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., табл. I, стр. 40.

⁴ В. И. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древноруське місто Воїнь, стор. 71, табл. XXII, 11—16; В. К. Гончаров, Райковецькое городище, табл. XIV, 21—28.

біля двох великих річок та їх численних рукавів, затоків та озер створювало всі умови для раннього розвитку цього промислу.

Знаряддя рибальства представлені великою кількістю залізних гачків¹. Лише під час розкопок М. Ф. Біляшівського їх знайдено понад 120, пізніше ця кількість значно поповнилась. За формою гачки являють собою залізний стержень із загнутим кінцем, який до того ж мав ще загин з внутрішньої сторони. Довжина їх різна — від 4,5 до 15 см, але переважали великі, розраховані, очевидно, на промисловий лов риби. Крім таких, знайдено ще гачки з блешнею — великою свинцевою овальною пластинкою, закріпленою на стержень гачка. Довжина таких гачків 12, ширина блешні 3 см (табл. I, 5, 6)². Такі риболовні знаряддя відомі з багатьох місць, розташованих на берегах річок, і використовувалися з глибокої давнини і до нашого часу, і тому їх важко датувати. З інших знарядь рибальства, знайдених на Княжій горі, слід назвати плішню для пробивання льоду під час зимового лову риби. Вона мала вигляд втульчастого долота довжиною 23 см, діаметр втулки, куди вставлявся дерев'яний держак, 4,5 см (табл. XXVIII, 1). Подібна, але трохи більша плішня знайдена у Воїні³.

На Княжій горі виявлені кількох видів ості, якими били рибу. Одні з них (таких було два) являли собою залізний стержень із зарубкою на кінці, довжина їх 20—25 см, другі — два стержні у вигляді двозубої виделки, довжина їх 16 см, треті мали вигляд тризубця. Останні невисокі і насаджувалися на дерев'яну ручку.

Підтвердженням розвитку рибальства в Родні є також знахідки грузил. Крім керамічних, на Княжій горі відкрито понад 40 грузил з свинцю. Деякі з них овальної форми, інші — конусовидні (висотою 3,5—4,5 см), деякі — у вигляді масивного кільця, а більшість являють собою пластинки шириною 2—3 см, згорнуті у трубку⁴. Такі часто траплялися і під час останніх розкопок.

Багато зустрічалось, особливо у житлах і деяких ямах, кісток і луски риб, зокрема сомів, судаків, щук і лящів. Кістки свідчать про дуже великі розміри окремих риб.

З Княжої гори дійшли до нас і знаряддя бджільництва. Вони закінчувались з одного боку ножем для підрізування сот, а з другого — невеликою лопаткою, якою вибирали мед⁵. Часто зустрічались залізні деревозазні шипи, які, як вважають деякі дослідники, використовувалися для вилізання на дерева при добуванні меду диких бджіл.

Розглянуті знахідки землеробства, скотарства, мисливства і рибаль-

¹ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 34.

² Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского, № 1476—1499.

³ В. И. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньюоруське місто Воїнь, стор. 72, табл. III, 8.

⁴ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 33—34.

⁵ Там же, стр. 35.

ства з Княжої гори вказують, що сільське господарство Родня було добре розвинене і не поступалося господарству інших древньоруських міст.

ТОРГІВЛЯ

Значну роль у господарстві Родня відігравала торгівля. Це було обумовлено високим рівнем розвитку міста, зокрема його ремесла, а також вигідним географічним положенням на березі двох важливих річок того часу — Дніпра та Росі. Дніпро здавна був основною водною магістраллю, яка поєднувала північ і південь. Розташування на відомому «шляху з варяг у греки», зафіксованому ще літописом, визначало роль Родня у торгівлі.

Численні городища і селища по Росі, Росаві та їх притоках, відкриті під час археологічних розвідок, безперечно, мали тісні економічні зв'язки з Роднем¹.

На жаль, пам'яток, пов'язаних з торгівлею в Древній Русі, у тому числі і в Родні, збереглося дуже мало. Тому важко дати повну характеристику цієї важливої галузі економіки Родня.

Проте можна вважати, що Родень вів інтенсивну торгівлю з навколишніми поселеннями сільськогосподарськими знаряддями праці, ремісничими інструментами і ювелірними прикрасами, які виготовлялися в ньому у надзвичайно великій кількості і які знайдені на досить широкій території всієї Канівщини.

Торговельні зв'язки Родня простягалися і значно далі Канівщини. Знахідки аналогічних предметів у Києві, Чернігові, Райковецькому городищі, Воїні, Колодяжині та інших місцях свідчать, що між цими містами існували не тільки культурні, а й торговельні зв'язки. Родень встановив зв'язки і з такими віддаленими древньоруськими містами, як Корсунь (Херсонес). На Княжій горі знайдено багато пам'яток, зокрема хрестів, енкалпівнів, підсвічників тощо, які ідентичні херсонеським. Деякі вчені, зокрема М. Кондаков та інші, які вважали, що все краще виготовлялося не на наших землях, а все гірше у нас, говорили, що ці предмети з Херсонеса². Проте вже і тоді М. Ф. Біляшівський, дослідивши знахідки з Херсонеса, вказував, що запозичення було не у Херсонеса, а, навпаки, Херсонеса у Києва³. В усякому разі, в яких би напрямках воно не йшло, можна констатувати наявність культурних і торговельних зв'язків між Роднем і Херсонесом.

Родень вів торгівлю з оточуючими його неслов'янськими племенами, для яких виготовляв певні види продукції: дзеркала, окремі типи прикрас тощо. Серед пам'яток кочівників часто зустрічаються бронзові дзеркала. Б. О. Рибаків вказував, що вони виготовлялися в май-

¹ В. Й. Довженок, Городища и селища на Роси и Россаве,— КСИА, № 5, К., 1955.

² Н. Кондаков, Русские клады, стр. 137.

³ «Киевская старина», вып. 41, К., 1893, стр. 145, 146.

стернях на Княжій горі спеціально «для осевших поблизости своих поганных — торков и берендеев, а может быть и для половцев»¹. Підтвердженням зв'язків з половцями можуть служити і так звані половецькі вискові кільця, про які вже була мова вище.

Деякі відомості про торговельні зв'язки Родня нам дають знахідки східних і візантійських монет. Серед них аббасидський диргем, вибитий в Самарканді у 196 р., гиждри (811—812) халіфа Абдуллаха ель Мамуна. Це невелика кругла тонка і дуже стерта вже срібна монета, діаметр її 2,4 см².

Знайдено дві мідні візантійські монети. Одна з них відноситься до періоду імператора Романа I (920—944 рр.). На одній її стороні є монограма «Р», а друга стерта і на ній не можна нічого розібрати. Діаметр її 2,2 см. Друга монета поганого карбування. М. Ф. Біляшівський пов'язує її з династією Комненів (XIII ст.). На одній її стороні зображена якась фігура на весь зріст, а друга стерта. Діаметр її 2,3 см³. У Воїні також знайдена дуже пізня мідна монета, карбована у Константинополі на початку XIII ст.⁴. Отже, Родень мав зв'язки з країнами Сходу в IX ст., а з Візантією в X—XIII ст.

Як і інші древньоруські міста, Родень вивозив ремісничі вироби, зброю, ювелірні прикраси, хліб, мед, віск, хутра, а купував предмети розкоші, дорогоцінне каміння, шовкові тканини, окремі види посуду, зброю тощо.

Поруч з іноземними монетами на Княжій горі знайдені так звані гривни київського типу — срібні злитки (рис. 36). Вони шестикутної форми, видовжені. Таких гривен з Княжої гори відомо близько 10. Вони відкриті під час розкопок Д. Я. Самоквасова, М. Ф. Біляшівського (зокрема у скарбі № 1), а також шукачами скарбів⁵. Розміри і вага їх майже однакові — 38,5; 38,75 золотника. На плоскій зворотній стороні однієї гривни нашкрябані дві смужки, перекреслені навскоси третьою. На такій же стороні іншої гривни дві смужки перекреслені двома смужками.

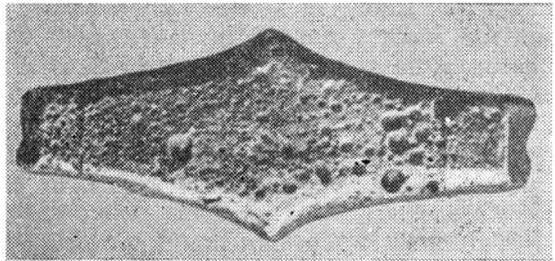

Рис. 36. Срібна гривна.

¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло Древней Руси, стр. 264.

² Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского, № 1, стр. 6.

³ «Киевская старина», вып. 41, К., 1893, стр. 141.

⁴ В. И. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, стор. 95.

⁵ Н. Беляшевский. Княжа гора, — «Киевская старина», вып. 31, К., 1890, стр. 502; Д. Я. Самоквасов. Основания хронологической классификации, № 4238, стр. 84.

Спектральний аналіз гривен з Княжої гори показав, що вони виготовлені з срібла. Основна домішка у їх складі — мідь, незначні — магній, свинець. Деякі гривни Родня виготовлені з високоякісного, а інші з дуже низькопробного срібла. Остання відома з колекції Б. І. Ханенка. Аналогічні гривни знайдені у Києві, Райках та інших древньоруських містах¹.

З інших предметів, пов'язаних з торгівлею, у Родні відкрито кілька невеликих бронзових вагів у вигляді підвісних чашечок. Серед них особливо цікава вагова чашечка з викарбованим на ній князівським знаком Рюриковичів, що служила для зважування золота. Знайдені на Княжій горі ваги з циліндричними розвісками є однією з найстародавніших і найцікавіших пам'яток древньоруської метрології². Серед них цікаві мідні важки — одна у вигляді циліндрика з скошеними боками, на верхній грані якого 4 крапки, а друга у формі квадратної плитки. Ще більш цікава знахідка для метрології — свинцева ги́ря, виявлена на Княжій горі під час останніх розкопок³. Вона круглої форми і порівняно великих розмірів: діаметр її 4,5, товщина до 1,2 см. Край лицевої сторони її прикрашує рельєфний обідок, в центрі (табл. V) рельєфний трикутник. На трьох сторонах трикутника є по випуклій крапці, можливо, це визначало номінал ги́рі. Відомі візантійські ги́рі круглої форми, які мали у центрі визначений номінал⁴. Візантійські ги́рі могли впливати на херсонеські. Але і візантійські, і херсонеські ги́рі бронзові. Отже, ги́ря з Княжої гори, хоч і наближається до херсонеських за формою, відрізняється від них матеріалом і зображеннями. Слід зазначити, що вага свинцевої ги́рі з Княжої гори дорівнює вазі древньоруської гривни так званої «нових кун», поширеної у XII—XIII ст. Вага ги́рі 205, гривни — 197—207 г⁵.

Свинцеві ги́рі трохи інших форм і більших розмірів виявлені у Воїні⁶. Їх знахідки дають нові матеріали про вагову систему Древньої Русі.

Ще одним підтвердженням зв'язків Родня з іншими містами Древньої Русі є знахідки на Княжій горі вислих печаток. Їх виявлено кілька. Найбільш цікавими з них є свинцева висла печатка, знайдена Д. Я. Са-

¹ Каталог українських древностей коллекции В. В. Тарновского, № 5, 6, стр. 6.

² Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, 479, стр. 38; М. К. Каргер, Древний Киев, 1958; В. Гончаров, Райковецкое городище, табл. XIX, 4; «Киевская старина», т. 31, К., 1890, стр. 502.

³ Г. Г. Мезенцева, Знахідки з розкопок древньоруського міста Родня за останні роки, — Вісник Київського університету, № 8, серія історії і права, К., 1967, стор. 64.

⁴ Л. И. Чуистова, Античные и средневековые весовые системы, имевшие хождение в Северном Причерноморье, — Археология и история Восточного Средиземноморья, т. II, Симферополь, 1962.

⁵ Б. А. Романов, Деньги и денежное обращение, История культуры Древней Руси, т. I, М.—Л., 1948, стр. 396.

⁶ В. И. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, табл. XXVII, рис. 7, 8.

моковасовим. На одній стороні її зображені Богоматір і Христос, а на другій напис: «Кирилл монах милостью Божьей архиепископ митрополии Русской»¹. Подібна, але фрагментована печатка, відкрита на Княжій горі і М. Ф. Біляшівським. Він вважає, що ці печатки належали Київському митрополиту Кирилу Греку і датуються початком XIII ст. (1225—1233 рр.)².

Свинцеві печатки єпископів відомі з Новгороду, Смоленська, Полоцька і Галича³.

На одній свинцевій печатці невеликих розмірів (діаметр її 2,5 см) зображений ангел з мечем і державою. На другій його стороні є рельєфний напис у шість рядків⁴. Подібна печатка знайдена і у Києві. Вона видана Б. І. Ханенком як свинцева плomba⁵.

Своєрідною є срібна висла печатка з Княжої гори. Вона мала вигляд складених разом двох кружечків не зовсім правильної форми. Висота її 2,2, ширина — 2,5 см. Між ними посередині проходив мотузок. На одній стороні печатки зображений на весь зріст святий з німбом над головою і списом у правій руці. Біля нього напис: «АГО/ДМТ». На другій стороні печатки теж зображений святий на весь зріст і біля нього напис: «АГ/ВСІАІ». М. Ф. Біляшівський вважав, що печатка із зображенням святих Дмитрія і Василя була пов'язана якимсь чином з тими людьми, до яких вона надсилалась⁶.

Свинцеві печатки з Родня потребують спеціального дослідження. Цілком можливо, що деякі з них могли бути князівськими і на них зображені їх святі патрони. У Древній Русі був поширений тип печаток із зображенням на обох сторонах святих, один з яких відповідає імені господаря печатки.

Такі печатки дійшли до нас з багатьох древньоруських міст. Князівська печатка із зображенням на одній стороні архангела Михайла, а на другій — жінки знайдена у Полоцьку. Вона належала князні Євфросинії, чоловік чи батько якої мав християнське ім'я Михайло, і датується XII ст.⁷.

Князівська печатка відома і з Воїня. На лицевій стороні її зображено князя у парадній одежі і прикрасах: на голові його вінець, на шії — гривна. У правій руці у нього скіпетр, у лівій — держава, на зворотній стороні — розетка у вигляді стилізованого хреста. Дослідник древньоруської сфрагістики В. Л. Янін визначив, що це печатка Ярополка Свя-

¹ Д. Я. Самоковасов, Основания хронологической классификации, № 5401, стр. 101.

² «Киевская старина», вып. 41, 1893, стр. 141.

³ В. Л. Янин, Именные буллы русских епископов XII — начало XIII вв., — СА, № 3, М., 1966.

⁴ Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского, К., 1898, № 13, стр. 6.

⁵ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 480, табл. XIII, стр. 39.

⁶ АЛЮР, т. III, К., 1901, стр. 90.

⁷ Г. В. Штыхов, Печать XII в. из Полоцка, — СА № 3, 1965.

тославича і датується другою половиною X ст.¹. Належність цієї печатки Ярополку Святославичу викликає особливий інтерес. Чи не з Родня під час його облоги Володимиром у час свого скрутного становища посилав Ярополк якісь документи з своєю печаткою на південь з наказами чи проханням допомоги? В усякому разі свинцеві печатки ще раз свідчать про ті культурні, економічні і політичні зв'язки, які існували між древньоруськими містами і в яких брав участь Родень.

---

¹ В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, стор. 96, табл. XXVII, 1.

IV

ВІЙСЬКОВА СПРАВА У РОДНІ

Роль військової справи у Родні та рівень її розвитку. Наступальна і захисна зброя. Предмети військового призначення.

Історія Родня тісно пов'язана з війнами. Часті навали печенігів і половців, міжусобні князівські війни стимулювали укріплення Родня і сприяли зростанню його бойової могутності. Місто стало одним з основних форпостів Київської Русі і відіграло важливу роль у боротьбі з численними ворогами, які йшли на нашу країну з півдня. Все це вимагало відповідного ставлення до військової справи і визначало місце її в житті Родня. Військова справа у Родні стимулювалась і високим економічним розвитком міста.

На зв'язок військової справи з економікою вказував Ф. Енгельс. Він писав, що озброєння, організація, техніка і стратегія залежать від рівня виробництва¹. Високорозвинене ремесло Родня з його багатогалузевими видами, високою технікою, змілим використанням різних матеріалів створило сприятливі умови для виготовлення всіх відомих тоді видів зброї, найрізноманітніших форм і найкращого обладнання.

На Княжій горі знайдено велику кількість зброї (додаток 9). За своїм функціональним призначенням ця зброя поділяється на захисну і наступальну. Останній вид представлений значно більшою кількістю знахідок. Очевидно, наступальної зброї виготовлялось набагато більше, ніж захисної. Основна частина наступальної зброї зроблена із заліза, як найбільш зручного і дешевого металу, хоча зустрічається зброя з міді і бронзи.

¹ Ф. Енгельс, Избранные военные произведения, т. I, 1940, стр. 2.

Види наступальної зброї дуже різноманітні і досконалі для свого часу. У Родні виготовлялися наконечники стріл і списів, мечі, шаблі, булави, кістені, бойові гирі, якорці тощо.

Одним з найпоширеніших видів зброї у той час був лук. У Родні відкрито близько 600 залізних наконечників стріл. Вони різні за формами, розмірами і функціональним призначенням¹. За характером кріплення наконечники стріл поділяються на черенкові і втулчасті а за формою пера та призначенням — на трилопатеві, листовидні, ланцетовидні, ромбовидні, пірамідальні, шиловидні, двошипні, чотиригранні та ін. Подібні наконечники знайдені при розкопках Д. Я. Самоквасова². З його колекції становлять інтерес наконечники втулчасті, довжиною 8,5 см, з двома шипами, а також дуже рідкий наконечник, перо якого роздвоюється, як у рогатки (довжина його 11,5 см з черенком). Основна кількість наконечників стріл виявлена при розкопках М. Ф. Біляшівського³. Серед них є всі вказані вище види і форми наконечників стріл. За останні роки на Княжій горі були знайдені листовидні, ромбовидні та пірамідальні наконечники. Листовидні мали довжину з черенком 8 см, ромбовидні — від 6 до 10 см, а пірамідальні всі невеликі — довжиною 5,2 см. Отже, на Княжій горі знайдені майже всі види наконечників стріл, які відомі у Древній Русі (табл. XXIX, 6—11)⁴. Подібні наконечники знайдені у тій чи іншій кількості у багатьох древньоруських містах. Спеціальне дослідження наконечників стріл з Родня дає можливість датувати їх. Як виявилось, серед них є ранні — трилопатеві, які датуються VII—VIII ст., і площики та листовидні, які датуються VII—IX ст. Але найбільше на Княжій горі ромбовидних та інших видів, які були поширені в X—XIII ст.⁵

Крім наконечників стріл, на Княжій горі були знайдені залізні наконечники самострілів. Вони пірамідальні, дуже видовжені і більш масивні, ніж наконечники стріл. Якщо довжина наконечників стріл у середньому від 3 до 8 см, то довжина наконечників стріл самострілів від 8 до 14 см⁶. Нещодавно відкрито такий наконечник дуже великих розмірів — довжина його 14 см. Форма пера його плоска, листовидна, з трохи розширеними донизу кінцями. Черенок наконечника чотиригранний і дуже довгий — 6 см. Самостріли відомі в Древній Русі з XII ст. Вони згадуються у поемі «Слово о полку Ігоревім»⁷. Підтвердженням виробництва стріл у Родні є знахідки заготовок для наконечників.

На Княжій горі відкрито 16 залізних наконечників списів. Всі вони

¹ Н. І. Шендрик, Наконечники стріл з Княжої гори, — Праці Київського державного історичного музею, вип. I, К., 1958.

² Д. Я. Самоквасов, Основания хронологической классификации, стр. 84.

³ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 39—40.

⁴ А. Ф. Медведев, Ручное метательное оружие, Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. 31—36, М., 1966, табл. 15, 17, 21, 23, 24.

⁵ Н. Шендрик, Наконечники стріл з Княжої гори..., стор. 158—172.

⁶ Там же, стор. 173—174.

⁷ Слово о полку Игореве, М., 1954, стр. 23.

ковані, масивні, з широкою конусовидною втулкою. Серед них є менші і більші або, як їх ще називають, легкі і важкі. Більші наконечники списів за розміром мають у довжину 33, 36, 39 см разом з втулкою. Довжина лева у таких списів 22—25 см, ширина лева 5—7 см, форма найчастіше ланцетовидна і ромбовидна, поширена в X—XI ст., були і вузькі чотиригранні, від яких походили піки¹. На втулці внизу два отвори для скріплення наконечника з держакком. Край деяких втулок прикрашений орнаментациєю. Менші наконечники списів мають у довжину з втулкою 26—30 см, довжина лева у них 16—20 см, ширина 4—5 см (табл. XXIX, 15—18).

Подібні наконечники-стріл і списів знайдені в багатьох місцях, але найбільш близькі аналогії зустрічаються у Києві та Київській області. Серед наконечників з Княжої гори є і такі, які, очевидно, використовувалися до рогатин. Довжина їх з втулкою від 22 до 26 см, довжина лева 14—16 см. Лева у рогатин вузькі, ширина їх 1—1,5 см. Форма лева здебільшого ромбовидна, дуже вигнута. Один з таких наконечників мав лавровидну форму. Деякі з таких наконечників були не втучасті, а стержневі. Трохи схожий, але більш вузький наконечник виданий Б. І. Ханенком як наконечник дротика. Знахідки наконечників дротиків на Княжій горі не випадкові, адже в Родні, крім піхоти, безумовно, була і кіннота. Це підтверджується великою кількістю знахідок шпор та стремен. Деякі з відкритих шпор вражають своїм парадним виглядом. Так, одна залізна шпора красиво інкрустована срібним дротом. Між срібними смужками встановлені срібні крапки. Друга залізна шпора оздоблена орнаментом у вигляді срібних квадратиків². Крім залізних, знайдено і мідні шпори (табл. XXIX, 19—22).

Всі виявлені стремена залізні, звичайні за формою і розміром. Вони мають дужку діаметром близько 14 см. Зверху дужки є отвір для ременя, а знизу — перекладинка для ноги.

Великий інтерес становлять такі види зброї, як шаблі і мечі. На жаль, вони дійшли до нас у фрагментованому стані. Так, від однієї шаблі збереглася ручка довжиною 10 см, частина клинка, довжина якого 11, ширина — 3,5 см. Клинок цієї шаблі загострений з одного боку, а з другого тупий. Знайдені також залізні обідки від дерев'яних піхов шабель. Очевидно, до шабель відносяться чотири перехрестя, знайдені М. Ф. Біляшівським та визначені ним як перехрестя мечів³. Це залізні смуги довжиною 6, 9, 9,5 і 10 см. На кінцях вони звужуються, а посередині розширені і мають вузький отвір. Довжина отворів 2, 2,5, 3 см. М. Ф. Біляшівський вказує, що, судячи з отворів, зброя не мала загост-

¹ А. Н. Кирпичников, Древнерусское оружие,— Археология СССР. Свод археологических источников, ЕІ-36, М.—Л., 1966, стр. 9—16.

² Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, табл. IV, рис. 21, стр. 27; Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 40,— «Киевская старина», т. 31, К., 1890, стр. 501; Каталог украинских древностей коллекции Г. Г. Тарновского, № 1672, стр. 31, № 782, 787—789, стр. 19.

³ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 40—41.

рених обох лез. Очевидно, це перехрестя від шабель. До того ж відомо, що перехрестя мечів більші за розміром — до 13—15 см, а розміри 8—10 см характерні для перехресть шабель. Ця думка підтверджується і тим, що у Воїні знайдені подібні за розмірами (довжина їх 8—9 см) і за формами перехрестя шабель¹.

Мечів знайдено мало: два фрагментовані та п'ять наконечників піхов мечів. Від одного меча зберігся стержень рукоятки і частина клинка. Меч гострий з обох боків. Довжина його 2,5, ширина — 4,5 см². Від другого меча дійшла лише частина клинка. Він також гострий з обох боків. По центральній осі його прослідковується рельєфна смуга. Поверхня меча пошкоджена, нерівна, очевидно, від дії вогню. Довжина цієї частини меча 12, ширина — 2,5 см³.

Наконечники піхов мечів представлені трьома бронзовими і двома залізними, виявленими під час розкопок Д. Я. Самоквасова і М. Ф. Біляшівського⁴ (табл. XXIX, 1, 3). Бронзові наконечники мають своєрідну шлемовидну форму. Вони литі, дбайливо виконані і оздоблені красивим орнаментом у вигляді завитків. Висота їх 6—6,5 см, ширина — 3,2, 3,5 см. Деякі вчені називали їх наконечниками кинджалів (Д. Я. Самоквасов та ін.), але їх розміри свідчать більше на користь думки про них як про наконечники піхов мечів. У Київській області знайдений подібний наконечник. Він виданий Б. І. Ханенком як наконечник піхов меча⁵. Такі ж наконечники піхов відомі з Києва та інших древньоруських міст. Вони датуються XII—XIII ст.

Серед наступальної зброї Родня такі види ударної зброї, як булави, кістені та бойові гирі (табл. XXIX, 2, 4, 5). На Княжій горі знайдені 4 булави. Всі вони залізні. Дві з них мають вигляд сплюснутої кулі, порожньої всередині і з отвором внизу для ручки. Поверхня булав вкрита шипами, але вони вже згладжені і взагалі дійшли до нас у поганому стані. Діаметри таких булав 6—6,5 см. Одна булава мала циліндричну форму і чотири шипи. Ще одна булава була у формі куба з скошеними кутами. Вона менша за інші: діаметр її 3,5 см⁶. Подібні булави, особливо кулястої форми і у вигляді куба із зрізаними кутами, знайдені у великій кількості на Райковецькому городищі і у древньому Колодяжині⁷.

¹ В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, стор. 77, табл. VI, 2, 7.

² Каталог українських древностей колекції В. В. Тарновського, № 755.

³ Чернігівський історичний музей, ф. № $\frac{5-103}{5}$.

⁴ Д. Я. Самоквасов. Основания хронологической классификации, № 4239, стр. 84.

⁵ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 206, табл. XIV.

⁶ Каталог українських древностей колекції В. В. Тарновського, № 766—769, стр. 18.

⁷ В. Гончаров, Райковецкое городище, табл. XII, 13, 14; Р. О. Юра, Древній Колодяжин,— АП УРСР, т. XII, К., 1962, рис. 35.

Кістенів виявлено 4, з них 2 мідні, а 2 залізні. Один мідний литий кістень був шестиграним, з кулястими виступами на боках і з великою петлею зверху, до якої прикріплювався ремінець чи ланцюжок, що з'єднував його з дерев'яною рукояткою¹.

Два кістені (мідний і залізний) мали кулясту форму з кільцем зверху, діаметр їх 2,5—3,5 см. Ще один кістень залізний був ускладненої форми, мав у висоту 5,5 см.

Парадна зброя представлена бойовою бронзовою гирею, знайденою на Княжій горі. Вона оздоблена крупною зерню². Аналогічні бойові гирі відкриті також в Каневі (виробництво, очевидно, Родня) і в Києві (табл. XXIX, 2).

Захисна зброя збереглася на Княжій горі погано. Проте знахідки свідчать, що в Родні виготовлялися майже всі її основні види: шоломи, кольчуги, панцирі і щити.

При розкопках знайдені залишки залізних шоломів, так званих шишаків. Вони виготовлялися з одного куска заліза і закінчувалися високим стержнем з шпилем чи шишечкою. Від такого шолома знайдена верхня частина (висота її 10 см)³, а також нижній обідок шириною 3,5 см, дійшла до нас верхня частина і другого такого ж шолома. Подібний шолом виявлений у с. Таганчі на Канівщині. І. Хойновський називав його шоломом «князя росів» і датував VIII—IX ст. Проте інші дослідники відносили його до X—XIII ст.⁴ Аналогією до шоломів з Княжої гори є також шолом-шишак з Чорної могили у Чернігові, який датується X ст. У колекції І. А. Хойновського зберігався ще значок від шолома з Княжої гори, зроблений з міді у вигляді шестикінцевого хреста. І. А. Хойновський вказував, що такі значки носили на шоломах зразу після прийняття християнства, і датував їх X ст.⁵

На Княжій горі виявлені і фрагменти кольчуг. Одна з них зроблена ковальським способом з досить крупних плоских колечок, склепаних цвяхами. Аналогічні кольчуги відомі і з інших місць Канівщини, можливо, виробництва Родня⁶.

Від панцирів знайдено кістяні пластинки. Вони мають своєрідну форму видовжених прямокутників, трохи звужених у верхній частині, де вони закінчуються двома загостреними виступами. На кожній пластині по 4 круглих отвори для прикріплення їх до шкіри чи тканини. Вони різних розмірів — більші і менші, очевидно, від різних панцирів.

¹ І. А. Хойновский, Краткие археологические сведения о предках славян и Руси, № 622, табл. V.

² Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 202, табл. IV, стр. 30; Б. А. Рыбаков, Ремесло Древней Руси, стр. 249, 250.

³ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 42.

⁴ А. М. Кирпичников, Русские шлемы X—XIII вв.,—СА, № 4, 1958, стр. 60.

⁵ І. А. Хойновский, Краткие археологические сведения о предках славян и Руси, № 1006, стр. 181.

⁶ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 9, 8, стр. 26.

Більші пластини мали у довжину 8—10 см, а у ширину 3 см, менші — відповідно 6—7 см і 2,5 см (табл. XXVI). Кістяні пластинки панцирів відомі і з Райковецького городища¹. Залізні пластини від панцирів з Воїня мали видовжену прямокутну форму і подібні розміри (довжина 7—8 см, ширина — 3—3,5 см)².

Цікавою знахідкою з Княжої гори виявилася велика кругла залізна пластинка з трохи опуклою зовнішньою стороною, посередині якої прорізаний отвір прямокутної форми. Діаметр її 16,5 см³. Це був, очевидно, умбон від щита. Срібний умбон подібної круглої форми, але без отвору, знайдений у Києві⁴.

Щити з Родня не збереглися, але про їх форми можна судити з описаної вище мідної пластинки, яка зображує воїнів біля кріпосної стіни. Вони тримають щити овальної форми, характерні для Древньої Русі (рис. 4).

Отже, різноманітні і численні види зброї з Княжої гори свідчать про високий рівень як військової справи у Родні, так і взагалі економіки міста на протязі всього його довгого існування.

---

¹ В. К. Гончаров, Райковецькое городище, табл. XXXI, 24.

² В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, стор. 79.

³ Чернігівський історичний музей, № $\frac{5-74}{5}$; Каталог українських древностей коллекции В. В. Тарновского, К., 1898, № 1327.

⁴ Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, № 601, табл. II, стр. 41.

V

МОГИЛЬНИК РОДНЯ

Кургани на Канівщині. Місцезнаходження
могиляника Родня. Гора Пластунка і її
зв'язок з культом Рода. Поховання.

На широких просторах Канівщини здійснюється багато курганів, більшість яких розкопали ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції Д. Я. Самоквасов, Н. Я. Тарновський, Н. Є. Бранденбург, В. Б. Антонович та ін.¹

На Княжій горі, там, де вона переходить у поле, стоїть курган, розкопаний у 1898 р. Н. Я. Тарновським і Н. Є. Бранденбургом. За описом Н. Є. Бранденбурга, курган мав тоді у висоту близько 2,5 м, а у діаметрі 20 м. Могиляна яма знаходилась на глибині 2,25 м і мала квадратну форму розмірами 4,5×4,5 м. До ями вів прохід шириною 2,25 м. Курган був пограбований ще у стародавні часи і тому все у ньому знаходилося в безладді. Поховання було за обрядом трупоспалення, на що вказувала перепалена червонувата земля та багато вугілля і обгорілого дерева. У кургані виявлено три поховання, одне з них — у проході. У ньому збереглися залишки людського скелета. Біля нього знайдено уламки чорнолакового посуду і золота орнаментована тисненням пластинка, можливо від сагайдака. Друге поховання було біля могиляної ями. Від нього залишились людський череп, кістка ноги крупної тварини та шматки червоної фарби. У могиляній ямі поховано чоловіка з

¹ Д. Я. Самоквасов, *Могили русской земли*, стр. 276; АЛЮР, 1899, т. I, стр. 176, 177; В. Б. Антонович, *Археологические находки в Киеве и Киевской губернии в 1876 г.*, — *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*, кн. I, К., 1879, стр. 259.

конем. Знайдено частини людського черепа, а також кістки коня, залізни молоток і сокирку, три бронзові бляшки і три бронзові наконечники стріл¹. Дослідники не дають визначення часу цих поховань. Судячи з скупих даних, можна лише думати, що ці поховання відносяться до різних часів. Поховання чоловіка з конем за обрядом трупоспалення з залізними і бронзовими предметами нагадує поховання слов'янських князів та дружинників².

На Канівщині біля с. Коротищ розкопаний курган, в якому був череп чоловіка, глиняна урна з прикрасами, залізний ніжик і ножиці, шматки залізної кольчуги та стремен, мідні підвіски, золоте та срібне кільця³.

Ще більш цікавий курган розкопаний у Канівському районі біля с. Королевино під Таганчою. Це багате поховання воїна з конем з великою кількістю зброї і дорогоцінних предметів. Там знайдено шаблю, спис, булаву, кольчугу, щит, шолом, срібну чашу, медальйон із зображенням Христа, срібні накладні пластинки та інші предмети. Курган розкопаний І. Хойновським і опублікований ним у 1891 р.⁴ Деякі вчені вважали похованого іноземцем — угорцем, вікінгом, печенігом, а інші, зокрема Нідерле, стверджували його слов'янське походження. Курган привертав увагу дослідників і пізніше. У 1949 р. у Польщі вийшла з друку робота В. Сарновської, яка дослідила інвентар цього кургана, що зберігався у Варшавському музеї⁵. Вона стверджувала, що в кургані поховано князя Ярополка Святославича. На користь цієї думки були такі дані, як довгоголовість покійного (характерно для слов'янина), згадка у літопису про поховання Ярополка на березі Дніпра та інвентар кургана з предметами X ст. (медальйон). У 1958 р. С. А. Плетньова виступила з думкою, що це поховання слов'янське, але пізнішого часу — XI—XII ст., і похований тут «русский, принявший кочевническую обрядность — бродник»⁶.

Отже, покійний був, якщо і не Ярополк (хоч докази Сарновської дуже ймовірні), то в усякому разі багатий воїн, слов'янин, похований за язичеським звичаєм.

М. Ф. Біляшівський довго і безрезультатно шукав могильник Родня.

---

¹ Н. Е. Бранденбург, Журнал раскопок 1888—1902 г., СПб., 1908, стр. 125—127.

² Д. І. Бліфельд, Древноруський могильник в Чернігові,— Археологія, т. XVIII, К., 1965.

³ Указатель церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Составил Н. И. Петров, К., 1897, стр. 15.

⁴ И. Хойновский, Краткие археологические сведения о предках славян и Руси.

⁵ W. Sarnowska, Wczesnohis toryczny kurhan z Korolewina pod Togańcza w pow. Kaniowskim, Swiatowit. t. XX, Warszawa, 1949, стр. 233—297, табл. I—VIII.

⁶ С. А. Плетнёва, Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях,— МИА СССР, № 62, М.—Л., 1958, стр. 186.

На Княжій горі він виявив кілька поховань, але визнав їх випадковими на цьому місці¹.

Кілька років тому археологічна експедиція Київського університету відкрила могильник Родня на сусідній з Княжою горі Пластунці (рис. 37).

Гора Пластунка знаходиться трохи південніше Княжої і, як і Княжа, виходить стрілкою до Дніпра. Вона значно менша і нижча за Княжу. Її оточують з одного боку Княжий яр, який відділяє її від Княжої гори, з другого — Холодний яр, а з третього — Дніпро (рис. 38). Пластунка вузька, кам'яниста, безлісна гора. Вона ніколи не була заселеною. Культурного шару тут немає. Поверхня її нерівна, бугорчата. Тільки на самій стрілці гори виділяється більш-менш рівна площа. Тут закладений розкоп і виявлено велику круглу яму діаметром 1,85, глибиною 1,20 м, заповнену темною землею, перемішаною з попелом, а також вугіллям, кістками тварин (рис. 39). Можливо, що ця яма є залишком святилища того самого Рода, чие ім'я носило місто на сусідній горі. Тут могло бути його святилище, бо ця гора і тоді була незаселеною і її місцезнаходження над рікою відповідало місцезнаходженню інших язичеських святилищ. До того ж пізніше на цій горі, за свідченнями місцевих жителів сусіднього села Пекарі, була колись церква. Як відомо, церкви часто будували на місцях стародавніх святилищ. Цікаво відмітити, що раніше ця гора називалась Нетеребка, що вказує на її зв'язок з культом.

У напільній частині Пластунки, там, де вона поєднується з Княжою горою, у 1960 р. і відкрито могильник Родня. Княжий яр у давнину мав значно менші розміри і з посада Родня легко можна було перейти на Пластунку. Цю незаселену і пов'язану з культом гору використали для міського кладовища. На ній виявлено 10 поховань (рис. 40). Всі вони безінвентарні, що вказує на те, що цей могильник зроблено після прийняття християнства, коли язичеський звичай поховань з речами був уже заборонений.

Поховання знаходилося на глибині 0,5—0,6 м від сучасної поверхні. Зверху на глибині 0,15—0,2 м залягав гумусний шар, в якому інколи траплялися фрагменти посуду XI—XIII ст., нижче — материк, в якому й знаходилися поховання. Всі поховання являють собою трупопокладення за певним ритуалом. Покійники лежали на спині у витягнутому положенні. Поховані орієнтовані головою на захід, ногами на схід (з невеликими відхиленнями, певно сезонного характеру). Руки здебільшого зігнуті у ліктях таким чином, що кисті знаходилися на грудях або на животі. Часто права рука покладена на груди, а ліва витягнута вздовж тіла. Ноги завжди витягнуті. Кістяки були покладені у ями овальної форми. Залишків від труни не прослідковувалось. Збереженість поховань дуже погана — всі кістки перетрухли і розсипаються від

---

¹ Н. Б е л я ш е в с к и й, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стр. 43.

Рис. 37. Гора Пластунка.

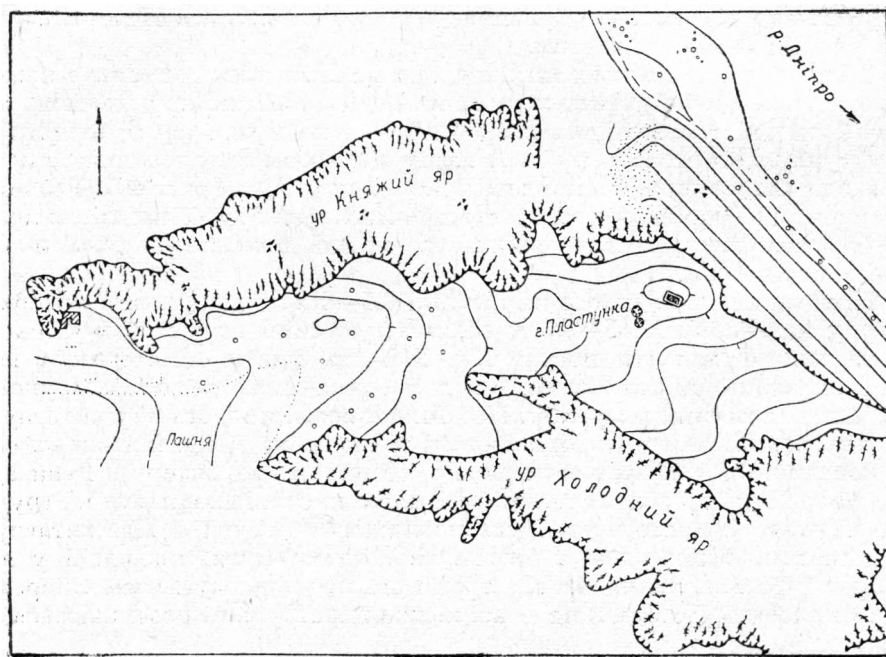

Рис. 38. План Пластунки.

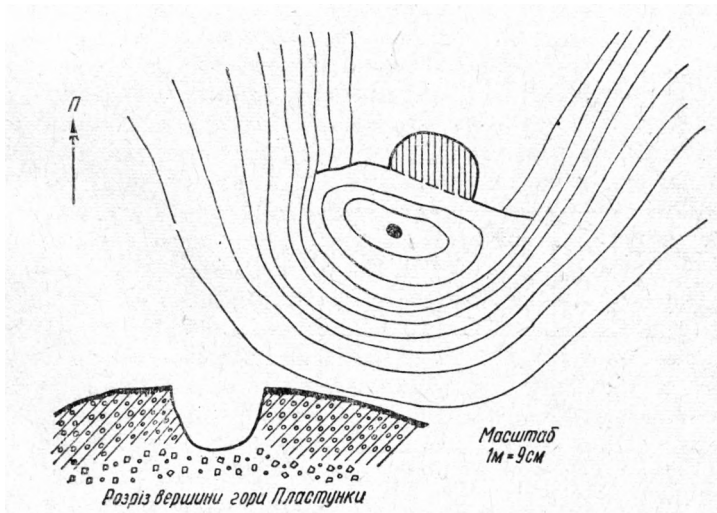

Рис. 39. План розкопок на вершині Пластунки та виявлена яма

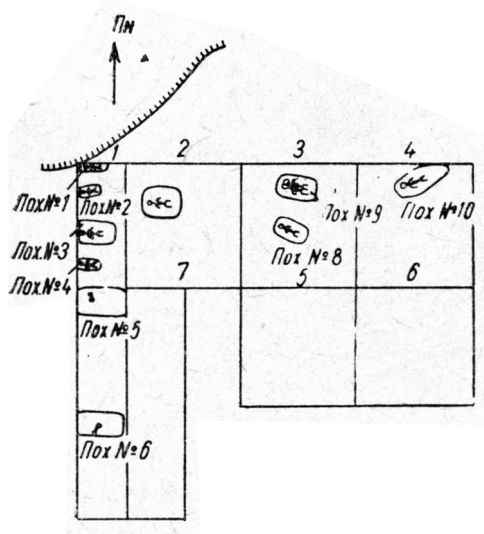
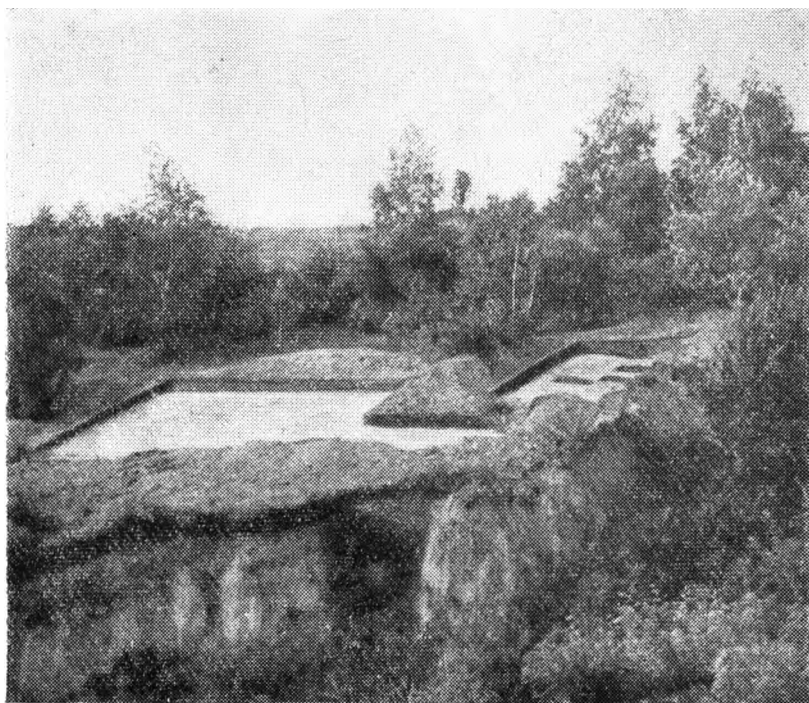

Рис. 40. Розкопки могильника на Пластунці та його план.

дотику до них. Багато кісток, особливо дрібних, не вистачає, бо вони зовсім перетліли.

Зупинимось на описі поховань.

Поховання 1 виявлено в овальній ямі, зробленій у материковому ґрунті, на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Воно знаходилось на північному схилі гори Пластунки. Збереглася нижня частина кістяка. Ноги витягнуті у напрямку з заходу на схід.

Поховання 2 виявлено у материк у овальній ямі, на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Воно знаходилось на південь від поховання 1, на віддалі 0,6 м від нього. Збереглася частина грудної клітки, права рука, таз і ноги. Покійник лежав на спині, головою на захід. Знайдені уламки кераміки часів Київської Русі.

Поховання 3 знаходилось на віддалі 1,5 м від поховання 2, у напрямку на південь, на глибині 0,6 м від сучасної поверхні і також орієнтоване на захід. Воно збереглося найгірше. Від нього залишилося лише кілька кісток ребер, які зразу ж розсипалися.

Поховання 4 виявлено на віддалі 0,6 м від поховання 3, на південь від нього, також на глибині 0,6 м від сучасної поверхні в ямі овальної форми. Кістяк зберігся майже повністю (за винятком окремих дрібних кісток), але стан його дуже поганий: кістки розсипалися від дотику до них. Покійник лежав на спині, головою на захід. Права рука його покладена на груди, а ліва — витягнута вздовж тіла. Ніяких знахідок поруч не було.

Поховання 5, 6 майже не збереглися: від них залишилося лише кілька кісток.

Поховання 7 порівняно з іншими збереглося краще. Воно знаходилось у материковому ґрунті в овальній ямі на глибині 0,55 м від сучасної поверхні (рис. 41), недалеко від північного схилу гори Пластунки і від відкритих тут раніше поховань 1, 2, 3, трохи далі на схід від них. Покійник лежав на спині, головою на захід. Обидві руки його складені на животі. Ноги витягнуті. Кінцівки ніг не збереглися. Довжина кістяка — 1,6 м. Череп великий, таз вузький. Очевидно, це поховання чоловіка. Ніяких речей поруч не виявлено.

Поховання 8 виявлено у материковому ґрунті в овальній ямі на глибині 0,55 м від сучасної поверхні, ще далі на схід від поховання 7. Покійник лежав на спині головою на захід, з незначним відхиленням на південь (рис. 42). Руки зігнуті у ліктях і складені на грудях. Ноги витягнуті. Не збереглися їх кінцівки. Кістяк зберігся погано.

Поховання 9 виявлено в материковому ґрунті в овальній ямі на глибині 0,5 м від сучасної поверхні, на віддалі 1 м від поховання 8, на північ від нього. Дійшло в дуже поганому стані — у вигляді скупчення кісток. Проте видно, що тут було два покійники. Один, судячи по залишках скелета і черепа, лежав на спині, а другий — на правому боці. Обидва покійники покладені головами на захід.

Поховання 10 виявлено у материковому ґрунті в овальній ямі на гли-

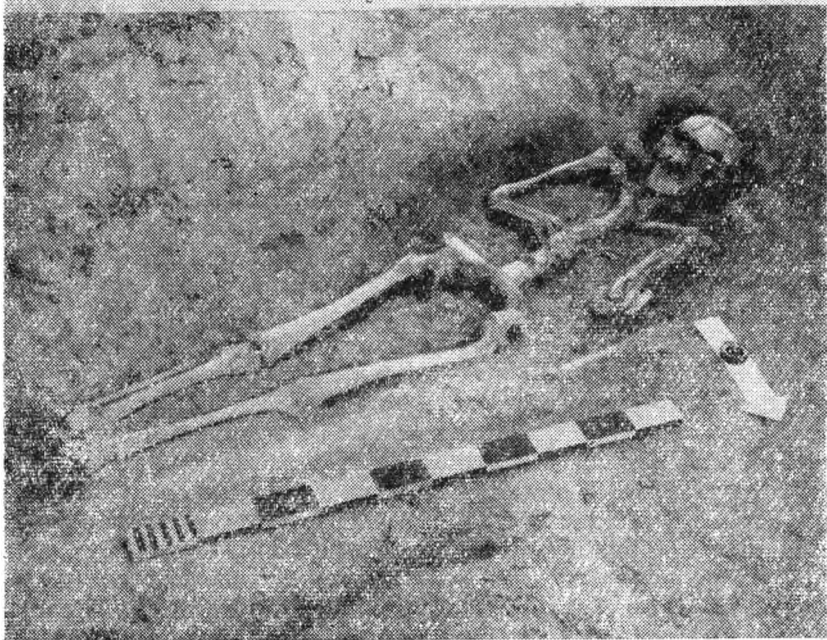
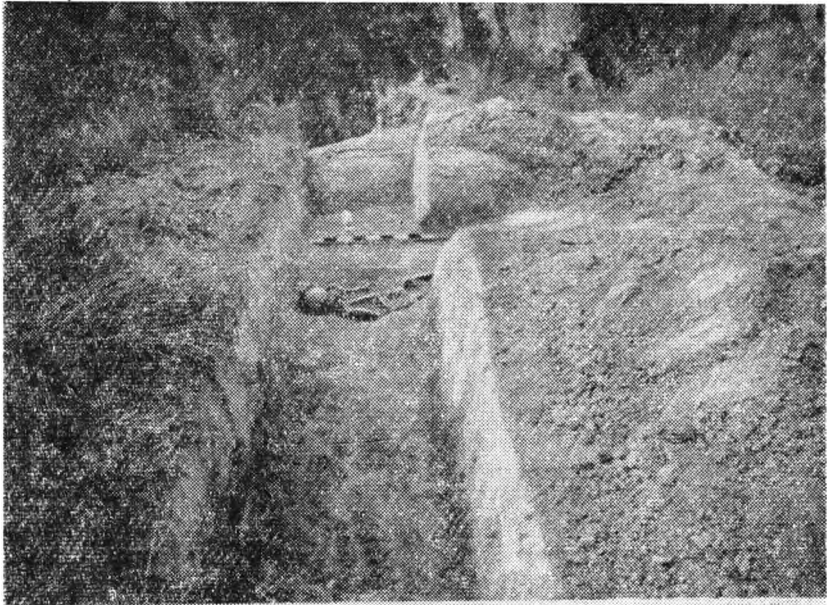

Рис. 41. Поховання 1—7.

Рис. 42. Поховання 8, 9, 10.

бині 0,5 м від сучасної поверхні, у 3 м від поховання 8, на північний схід від нього. І це поховання дійшло до нас у дуже поганому стані. Не збереглися ребра, кінцівки ніг, рук. Череп роздріблений. Покійник лежав на спині, головою на захід. Руки його покладені на животі. Ноги витягнуті.

Виявлений на горі Пластунці могильник можна віднести до XI—XIII ст. Таке датування підтверджується наявністю уламків посуду цього часу та обрядом поховань, характерним для християнських часів. Подібні древньоруські могильники виявлені у хуторі Половецькому, с. Миколаєвці на р. Росі, у Воїні та інших древньоруських містах, де вони датуються цим же часом¹. Аналогічний обряд поховання прослідковувався ще на могильнику Канівського поселення полян².

Загальні риси в обряді поховань на могильниках Канівського поселення полян і міста Родня є ще одним свідченням їх спільного розвитку.

Безінвентарний могильник Родня, близький до інших міських кладовищ пізнішого часу, не дав нових цікавих матеріалів про історію Родня і тому його дальше дослідження припинено.

---

¹ В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра, Древньоруське місто Воїнь, стор. 65.

² Г. Г. Мезенцева, Канівське поселення полян, стор. 114—120.

ВИСНОВКИ

Історичний шлях Родня. Висновки з дослідження. Вклад Родня у культуру нашого народу.

Історія Родня сягає в далеке минуле. Невідома дата заснування міста. Матеріали розкопок свідчать, що воно виникло на місці більш раннього поселення, що характерно для Києва, Чернігова, Пскова та багатьох інших древньоруських міст. Для Родня таким поселенням було Канівське поселення полян. Високий розвиток господарства на Канівському поселенні, вироблені навички у домобудівництві та інших сферах життя стали основою для дальшого розвитку їх у Родні уже в інші часи і на вищому рівні. Дальший розвиток сільського господарства привів до вдосконалення у Родні сільськогосподарської техніки, успіхи в металообробці та нові вимоги сприяли розквіту різноманітного ремесла Родня, творчі навички в будівництві сприяли створенню кращих будов і нових міських ансамблів. Місто розвивалось і перетворилось на значний економічний і культурний центр свого часу.

У літопису Родень згадується в X ст. уже як відоме місто і міцна фортеця. Археологічні матеріали цілком підтверджують ці свідчення. У цей час місто було оточене високим земляним валом і дерев'яною огорожею, а над в'їздом у нього стояла велика вежа, відкрита під час археологічних розкопок. Родень уже мав певне планування. Він складався з двох частин: дитинця і посада. Дослідженнями встановлено, що і дитинець і посада були забудовані наземними дерев'яними та напівземлянковими глинобитними житлами. Високого рівня розвитку досягло і господарство Родня. Основну роль у ньому

відігравали ремесло і торгівля, хоч місто не поривало і з сільським господарством. У Родні виготовлялось, крім посуду та різних побутових предметів, багато видів наступальної і захисної зброї (наконечники стріл, списів, шаблі, шоломи тощо), тонкі ювелірні прикраси (срібні і бронзові карбовані браслети, високі кільця, прикрашені зерню і такі своєрідні вироби, як, наприклад, бронзові дзеркала, якими Родень торгував з кочівницькими племенами). Родень вів торгівлю з Києвом, Черніговом, Корсунем, а також з різними країнами світу, підтвердженням чого є велика кількість подібних знахідок. Про міжнародні зв'язки міста свідчать арабські та візантійські монети, знайдені у ньому.

Найвищого економічного і культурного розквіту Родень досяг у XI—XII ст. Про це свідчать різноманітні археологічні матеріали. Більшість знахідок з Княжої гори відноситься саме до цього періоду. У цей час у Родні розвиваються такі види ремесла, як ковальське, ливарне, ювелірне, гончарне, деревообробне, кісткорізне, каменерізне, навіть склоробне і багато інших. Ремісники створюють численні вироби — сільськогосподарські знаряддя праці, інструменти, зброю, прикраси, предмети побуту тощо. У цей період виготовлені найкращі зразки виробів, а саме: удосконалені знаряддя праці, високоякісна зброя, витончені ювелірні прикраси, наприклад золоті колти, оздоблені різнокольоровими емаллями, золоті та срібні намиста, гривни, персні тощо. Ці вироби відзначаються високою якістю виконання і художнім оформленням. Багато ювелірних виробів XI—XII ст. можна вважати пам'ятками мистецтва. Вони не поступаються кращим виробам майстрів Києва, Чернігова, Новгороду та інших древньоруських міст і свідчать про високий рівень розвитку не тільки ремесла, а й культури. Зразками її є знахідки стилей, застібок книг, предметів з написами, вислих свинцевих печаток, якими скріплювалися документи.

Сільськогосподарські знаряддя праці і велика кількість зернових ям свідчать про значну роль сільського господарства в економіці міста. Поряд з ремеслом жителі міста займалися землеробством, городництвом, рибальством, мисливством та іншими промислами.

Різнноманітні знахідки з Княжої гори характеризують різні сторони життя міста. Деякі з них розповідають про побут жителів Родня — їх одяг, прикраси, їжу тощо. Виявлені залишки прикрашених візерунками тканин — полотна, шовку, парчі. Знайдені різноманітні золоті, срібні і бронзові прикраси. Безумовно, вони належали багатій верхівці міста. З Княжої гори до нас дійшло багато, порівняно з іншими містами, скарбів з дорожочінними речами та коштовними прикрасами. Здебільшого їх закопували як багатство, на що вказував К. Маркс¹. Вони є яскравим показником соціальної і майнової нерівності.

Численні аналогії пам'яткам ремесла, сільського господарства і побуту Родня зустрічаємо у багатьох місцях Правобережжя і Лівобереж-

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, 1955, стор. 136—141.

жя Дніпра як на поселеннях, так і у древньоруських містах і феодальних замках — у Києві, Чернігові, Райках, Колодяжині, Городську, Воїні та ін. Ці знахідки свідчать про жваві торгові і культурні зв'язки цих місць з Роднем.

Місцезположення Родня на березі Дніпра, який був тоді основною магістраллю нашої країни, визначило його важливу роль у торгівлі. Через нього проходили товари, які йшли з країн Сходу та з Візантії у Київ, Смоленськ, Новгород та в інші міста, а також ті товари, які надходили з північних міст Древньої Русі на міжнародний південний ринок. У цій торгівлі брали участь оточуючі Родень поселення. Свою продукцію вони везли у Родень, а звідти вивозили численні вироби. Ось чому знайдено багато предметів, ідентичних знахідкам з Княжої гори, на широкій як найближчій, так і на досить віддаленій території — у селах Кононча, Хмільна, Пілява, Сахнівка, Витичів та багатьох інших. Дослідники цих поселень неодноразово вказували на ідентичність знахідок з цих місць і з Княжої гори. Все це свідчить про міцні зв'язки Поросся з Середнім Подніпров'ям. І в цих зв'язках поєднуючим вузлом був Родень. Високий економічний і культурний розвиток міста у цей період дозволяв йому стати вузловим центром великої території.

Одночасно Родень відіграв важливу історичну роль захисника руських земель від численних нападів кочівників — печенігів, торків, половців. Як відомо, по Росі проходила лінія укріплених фортець, які стримували навали ворогів на південні кордони Київської Русі. Ця лінія, створена Ярославом Мудрим у 1032 р., була значно укріплена при інших київських князях, які заселяли Поросся і Правобережжя Дніпра осілими кочівниками, використовуючи їх як заслон від половців. Навали половців особливо посилилися з другої половини XI ст. У літопису зафіксовано 46 нападів половців на руські землі з 1061 р. по 1210 р. Велику роль у боротьбі з половцями відіграли фортеці Поросся, заселені торками, берендеями і чорними клобуками, які знаходилися в васальній залежності від київських князів. Роль Поросся як заслону від половців відображена і у древньоруському епосі — двох билинах «Саур Ванідович» та «Сухан», у яких прославляється похід проти половців та розгром Кобяка.

З Пороссям чорних клобуків Родень мав тісні зв'язки, породжені сусіднім розташуванням, економічними відношеннями, зокрема обміном ремісничими виробами та продуктами, а також єдиною метою — охороною південних кордонів руських земель. Серед пороських фортець Родень був найбільшою і найміцнішою. Цьому сприяли його високий економічний розвиток, вигідне географічне положення та його стародавня історія. Підтвердженням такого значення Родня є археологічні пам'ятки — залишки його укріплень, велика кількість різноманітної за видами і якістю зброї. На Княжій горі виявлені усі відомі у Древній Русі види зброї, серед яких основними були наконечники стріл, списи, рогатини, шаблі, мечі, булави, кістені, гирі, сокири, шоломи, кольчуги, панцирі тощо.

Літописи, сповнені красномовних описів навал кочівників, неодноразово відмічають відсіч, яку їм давали військові фортеці. Родень приймав на себе перші удари і завжди стримував і послаблював рух ворогів, які рвалися до Києва. Він займав одне з важливих місць і у сигналізаційній бойовій системі Київської Русі, яка йшла по Дніпру — через древньоруські міста, які стояли на високих горах — Ходорів, Чучин, Івангород, Витичів, аж до самого Києва.

Родень знаходився у повному економічному і культурному розквіті, коли в першій половині XIII ст. його спіткала катастрофа. Археологічні матеріали яскраво розповідають про її наслідки. Всі житла загинули від великої пожежі. Жителі міста були перебиті. В одній лише ямі біля міських воріт знайдено кістки більше як 60 чол. Знаряддя праці, інструменти, предмети побуту, прикраси розкидані в безладді, зіпсовані, пошкоджені вогнем. Це страшна картина загибелі міста. Безумовно, причиною загибелі міста була татарська навала, яка знищила багато древньоруських міст. Така ж доля спіткала і Родень.

Життя у місті більше не відновилося. Знахідок пізніше XIII ст. на Княжій горі не виявлено. І все ж, незважаючи на нищівний розгром, культура, створена на протязі багатьох сторіч у Родні, не загинула повністю. В. І. Ленін вказував, що «хоч би які були руйнування культури — її викреслити з історичного життя не можна, її буде важко відновити, але ніколи, ніяке руйнування не доведе до того, щоб ця культура зникла цілком»¹.

Досягнення, здобуті Роднем, увійшли у скарбницю культури Київської Русі, що стала фундаментом культури трьох братніх народів — російського, українського і білоруського.

---

¹ В. І. Л е н і н, Твори, т. 27, стор. 102.

Продовження додатка 2

№ 18 — 5,5×5,5 м, глиб. 1,36 м, з північ. заходу на півден. схід			
№ 19 — 4,2×4 м, глиб. 1,50 м, з північ. сходу на півден. захід			
№ 20 — 4×3,7 м, глиб. 1,30 м,	»	»	»
№ 21 — 4×4 м, глиб. 1,10 м,	»	»	»
№ 22 — 4,5×3,2 м, глиб. 1,50 м,	»	»	»
№ 23 — 4,5×3,4 м, глиб. 1,50 м,	»	»	»
№ 24 — 4×4 м, глиб. 1,10 м,	»	»	»

Додаток 3

Розміри приміщень Родня

П о с а д

Приміщення «а» — 2,45×2 м, глиб. 0,9 м, прямокутне.
Приміщення «б» — 2,3×2,1 м, глиб. 1,2 м, овальне.
Приміщення «с» — 2,4×2,25 м, глиб. 0,7 м, прямокутне.
Приміщення «д» — 2,1×1,70 м, глиб. 1,3 м, прямокутне.

Д и т и н е ц ь

Приміщення «а» — 2,3×1,8 м, глиб. 1,05 м, овальне.
Приміщення «б» — 2,8×2,5 м, глиб. 1,05 м, овальне.
Приміщення «в» — 3,7×3,5 м, глиб. 1,05 м, прямокутне.
Приміщення «г» — 4,5×2,2 м, глиб. 1,30 м, прямокутне.

Додаток 4

Форми і розміри ям Родня

П о с а д

№ 1 — прямокутна, 1,2×1 м, глиб. 0,88 м.
№ 2 — овальна, 1,35×0,76 м, глиб. 1,16 м.
№ 3 — кругла, діаметр 1,2 м, глиб. 0,93 м.
№ 4 — овальна, 1,5×0,92 м, глиб. 0,88 м.
№ 5 — овальна, 1,3×0,86 м, глиб. 1,05 м.
№ 6 — прямокутна, 1,27×0,76 м, глиб. 1,06 м.
№ 7 — овальна, 1,55×1,10 м, глиб. 1,2 м.
№ 8 — кругла, діаметр 1,5 м, глиб. 1,20 м.
№ 9 — кругла, діаметр 0,8 м, глиб. 1,1 м.
№ 10 — кругла, діаметр 0,9 м, глиб. 1,3 м.
№ 11 — овальна, 1,25×1 м, глиб. 1,15 м.
№ 12 — овальна, 1,3×0,9 м, глиб. 1,4 м.
№ 13 — кругла, діаметр 1 м, глиб. 1,3 м.
№ 14 — кругла, діаметр 0,9 м, глиб. 1,45 м.

Д и т и н е ц ь

№ 1 — не визначено.
№ 2 — кругла, діаметр 1,15 м, глиб. 1,2 м.
№ 3 — овальна, 1,35×1 м, глиб. 1,4 м.
№ 4 — кругла, діаметр 0,6 м, глиб. 1,25 м.
№ 5 — кругла, діаметр 0,6 м, глиб. 1,2 м.
№ 6 — кругла, діаметр 0,6 м, глиб. 1,15 м.

Продовження додатка 4

- № 7 — кругла, діаметр 1,2 м, глиб. 0,9 м.
 № 8 — овальна, 4×2,5 м, глиб. 2 м.
 № 9 (2) — прямокутна, 1,6×0,95 м, глиб. 0,65 м.
 № 10 (3) — овальна, 1,6×1,3 м, глиб. 0,8 м.
 № 11 (2) — грушевидна, діаметр 0,65—0,75 м, глиб. 1,10 м.
 № 12(3) — овальна, 1,5×1,3 м, глиб. 0,6 м.
 № 13 (4) — кругла, діаметр 1,1 м, глиб. 0,65 м.
 № 14 (5) — кругла, діаметр 1 м, глиб. 0,8 м.

Додаток 5

Спектральний аналіз дзеркала з Княжої гори (процент наявних елементів)

Назва	Інвентарний номер	Лабораторний номер	Si	Al	Mg	Ca	Fe	Mn	Ni	Co
Дзеркало	$\frac{5-18}{5}$	$\frac{802}{1962 \text{ р.}}$	0,5	0,001	0,01	0,01	0,01	0,001	0,05	0,001
Назва	Інвентарний номер	Лабораторний номер	Ti	Cu	Pb	Ag	Sb	Bi	Zn	Sh
Дзеркало	$\frac{5-18}{5}$	$\frac{802}{1962 \text{ р.}}$	0,001	понад 10	5	0,01	0,01	0,01	0,01	понад 10

Додаток 6

Свійські тварини та птахи Родня

Назва	Кількість	
	кісток	особин
Бики і корови	7900	153
Свині	134	36
Кози і вівці	106	20
Коні	35	8
Собаки	14	4
Коти	1	1
Кури	6	5
Качки	1	1
	8197	288

Додаток 7

Дикі тварини та птахи Родня

Назва	Кількість	
	кісток	особин
Кабани	2	2
Лосі	9	3
Олені	8	4
Козулі	6	3
Лисиці	5	2
Бобри	2	2
Зайці	2	2
Сліпаки	2	2
Гагари	1	1
	37	25

Спектральний аналіз посуду з Княжої гори

Назва	Лабораторний номер	Інвентарний номер	Si	Al	Mg	Ca	Fe	Mn	Ni	Co	Ti	V
Вінчик горщика	9/171	310/62	понад 10	понад 10	0,5	1	10	0,01	0,001	0,0001	1	0,01
Вінчик горщика	72	122/58	понад 10	понад 10	0,5	1	10	0,05	0,001	0,001	1	0,01
Вінчик горщика	73	121/58	понад 10	понад 10	0,5	1	10	0,05	0,001	0,001	1	0,05
Вінчик горщика	74	120/58	понад 10	понад 10	0,5	1	10	0,05	0,001	0,001	10	0,01
Дно горщика	9/175	297/62	понад 10	понад 10	0,5	1	10	0,01	0,001	0,001	0,5	0,01
Дно горщика	76	206/62	понад 10	понад 10	0,5	1	10	0,01	0,001	0,001	0,5	0,01
Стінка горщика	77	246/62	понад 10	понад 10	0,5	10	10	0,1	0,001	0,0001	0,5	0,01

Спектральний аналіз посуду з Канівського

Стінка горщика	78	458/59	понад 10	понад 10	0,5	10	10	0,05	0,001	0,0001	0,5	0,05
Вінчик горщика	79	197/61	понад 10	понад 10	0,5	1	10	0,05	0,01	0,0001	0,5	0,05
Стінка горщика	9/180	267/61	понад 10	понад 10	0,5	1	10	0,05	0,001	0,0001	0,5	0,01
Стінка горщика	81	294/59	понад 10	понад 10	1	1	10	0,05	0,01	0,001	0,5	0,05
Стінка горщика	82	483/60	понад 10	понад 10	1	1	10	0,05	0,001	0,001	0,5	0,01

Додаток 8

(наявність елементів у процентах)

Cr	Zr	Cu	Fe	Ga	Be	Se	Y	P	Na	Si	Sr	Ba
0,01	0,01	0,001	0,001	0,001	0,0001	—	0,0001	0,5	1	—	0,05	—
0,05	0,01	0,001	0,001	0,001	0,0001	0,001	0,0001	0,1	1	—	0,05	—
0,01	0,05	0,001	0,001	0,001	0,0001	0,001	0,001	0,5	0,5	—	0,05	0,05
0,01	0,01	0,001	0,001	0,001	0,0001	0,001	0,001	0,5	0,5	—	0,05	—
0,01	0,01	0,001	0,001	0,001	0,0001	—	0,001	0,5	0,5	—	0,05	—
0,1	0,05	0,001	0,001	0,001	0,0001	0,001	—	0,5	0,5	—	—	—
0,01	0,05	0,05	0,0001	0,001	0,0001	0,001	0,001	0,5	0,5	—	0,05	—

поселення полян біля Княжої гори

0,05	0,05	0,001	0,001	0,001	0,0001	0,001	0,001	0,5	0,5	—	0,05	0,05
0,05	0,05	0,001	0,001	0,001	0,0001	0,001	0,001	0,5	0,5	—	0,05	—
0,05	0,05	0,001	0,001	0,001	0,0001	—	0,001	0,5	0,5	—	0,05	0,05
0,05	0,05	0,001	0,001	0,001	0,0001	0,001	0,001	0,5	1	—	0,05	—
0,01	0,05	0,001	0,001	0,001	0,0001	0,001	0,001	0,5	1	—	0,05	0,05

Реєстр речових знахідок Родня

Назва	Кількість	Назва	Кількість
I. Пам'ятки ремесла			
а) <i>Ознаки виробництва та інструменти</i>			
Шлак залізний	понад 20	Дзеркала бронзові	близько 20
Криця	7	Замки бронзові	4
Шлак керамічний	близько 10	Вагові чашечки бронзові	5
Шлак скляний	5	Важки бронзові	4
Заготовки залізні	3	Гудзики та бубонці	понад 50
Заготовки мідні	7	Пряжки бронзові	близько 30
Заготовки мідного дроту	6	Застібки книг бронзові	2
Заготовки свинцеві	4	Пластинки-обклашки мідні	3
Ковадла залізні	5	Монети візантійські мідні	2
Кліщі ковальські залізні	4	Монети східні срібні	1
Щипці залізні	2	Гривни срібні	близько 10
Молоти-кувалди залізні	2	Застібки плащів срібні	2
Сікач залізний	1	Пряжки срібні	2
Молотки-ручники залізні	близько 20	Гудзики і бубонці срібні	понад 20
Зубила	5	Гиря свинцева	1
Напильники залізні	4	Печатки свинцеві	4
Тесла залізні	12	Печатка срібна	1
Рубанок залізний	1	Прясла глиняні	18
Струги залізні	5	Проколки кістяні	близько 100
Пилки залізні	3	Лощила	8
Долота залізні	14	Ручки ножиків кістяні	12
Стамески залізні	3	Гребінці кістяні	5 фрагментів
Буравчики залізні	8	Розчіски кістяні	1
Кушнірські інструменти	4	Гудзики кістяні	близько 20
Шила залізні	9	Застібки кістяні	12
Ложкарі залізні	3	Трубки для сукання ниток кістяні	4
Молоточок мідний	1	Прясла кам'яні	понад 100
Щипчики мідні	3	Бруски точильні кам'яні	близько 100
Штампи бронзові	5	П о с у д	
Стилі бронзові	1	<i>Металеий</i>	
Форми ливарні	5	Сковорідка залізна	1
Штампи срібні	3	Відра залізні	близько 100
б) <i>Ремісничі вироби</i>		Казани мідні	понад 50
Предмети побуту			фрагментів
Замки залізні	близько 200	Миски мідні	4
Ключі залізні	понад 150	Чашки мідні	10
Клямки залізні	близько 40	Глечики мідні	2
Ножики залізні	близько 00	Блюдо мідне	1
Бритва залізна	1	<i>Гончарний</i>	
Ножичі залізні	5	Горщики великі	2
Кресала залізні	8	Горщики середні	5
Цвяхи залізні	понад 300	Горщечки	6
Костилі залізні	понад 100	Корчажці	1
Пряжки залізні	20	Глечики	8
Підковки залізні	12		

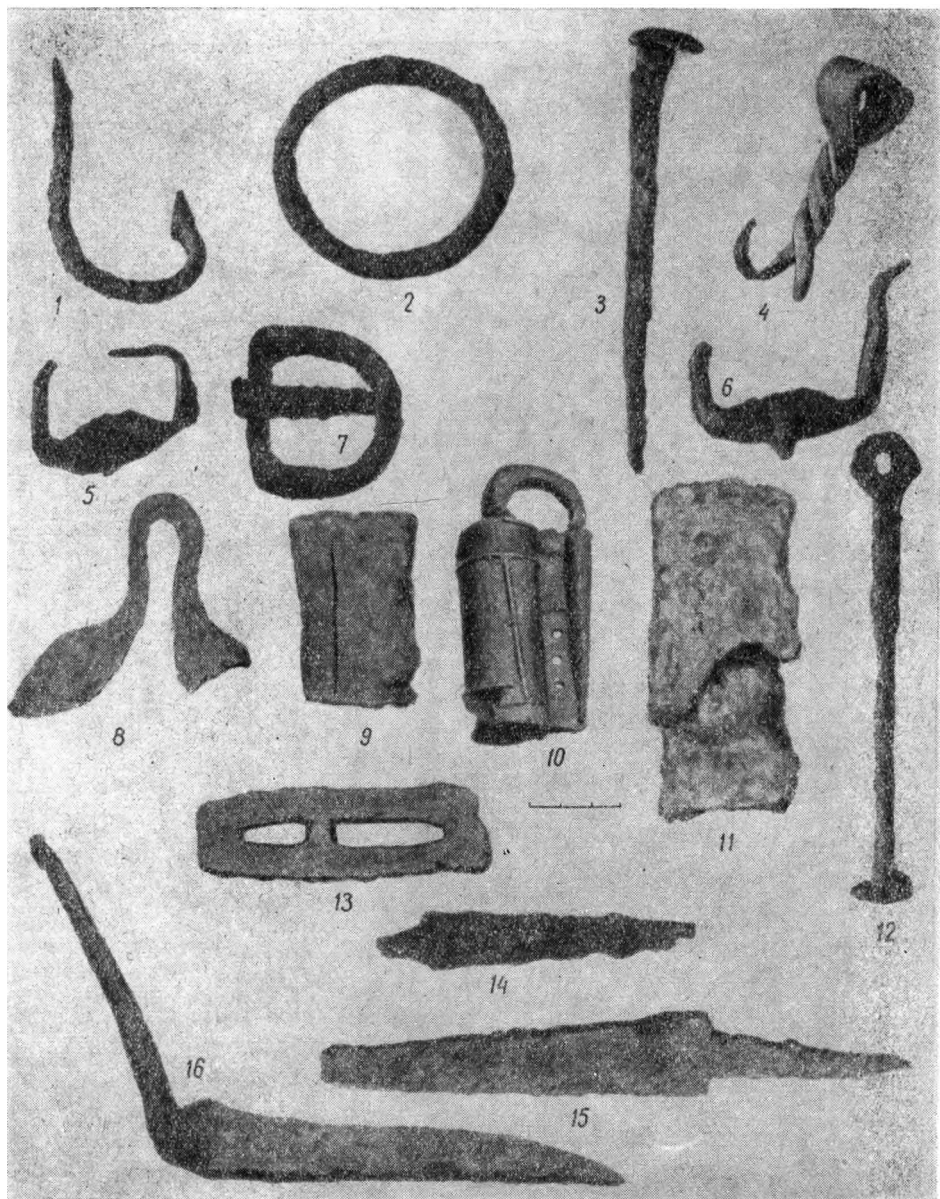

Назва	Кількість	Назва	Кількість
Кухлі	5	Ланцюжки	5
Амфори	1	Намиста з колодочок	4
Глечики мініатюрні	11	Намиста з лоточків	1
Фрагменти корчаг	понад 1000	Намиста з півкульок	2
Фрагменти горщиків	понад 9000	Намиста з підвісками	2
Фрагменти амфор	понад 2000	Намистини	6
<i>Скляний</i>		Підвіски	2
Денця і стінки посудин	близько 10	Бляшки	16
<i>Дерев'яний</i>		Нашивки	4
Чашечки	2	Браслети з дроту	18
Миски	1	Браслети з півкульок	2
Діжки	3	Браслети з пластин	3
<i>П р и к р а с и</i>		Персні	23
<i>Золоті</i>		Каблучки	7
Корона	1 фрагменто- вана	<i>Бронзові</i>	
Діадеми з аграфів	1 »	Фібули	2
Сережки київського типу	30	Булавки	8
Сережки-голубки	2	Сережки з дроту	близько 20
Вискові кільця з дроту	2	Сережки київського типу	понад 30
Вискові кільця калачикові з емаллями (колти)	6	Вискові кільця з дроту	близько 10
Вискове кільце половецького типу	1	Вискові кільця калачикові з емаллями (колти)	2
Ланцюжки	2	Вискові кільця зірчасті	1
Намисто з колодочок	1	Підвіски	29
Підвіски	3	Намистини	10
Намистини	6	Бляшки	24
Бляшки	6	Наконечники поясів	4
Браслети	1	Браслети з дроту	близько 20
Персні	3	Персні	16
Каблучки	2	Каблучки	30
<i>Срібні</i>		<i>Залізні</i>	
Діадема з аграфів	1	Підвіски	2
Сережки з дроту	28	<i>Кістяні</i>	
Сережки київського типу	75	Підвіски	5
Вискові кільця з дроту	158	Персні	2
Вискові кільця калачикові з зерню	10	Каблучки	3
Вискові кільця зірчасті з зерню	2	<i>Кам'яні</i>	
Вискові кільця з намистиною і зерню	5	Гривна шийна янтарна	1
Вискові кільця половецького типу	4	Підвіски янтарні	6
Гривни шийні	11	Підвіски з кришталю	2
		Підвіски з сердолика	2
		Підвіски з сланцю	7
		Намистини янтарні	близько 50
		Намистини з кришталю	11
		Намистини з сердолика	28
		Намистини з халцедона	26
		Перстень-печатка	1

Назва	Кількість	Назва	Кількість
<i>Скляні</i>			
Браслети	кілька сот фрагментів	Шоломи залізні	3 фрагменти
Намистини	близько 140	Кольчуги залізні	7 фрагментів
Підвіски	1	Панцирі кістяні	2 пластинки
Персні	2	Умбони щитів залізні	1
Каблучки	1	Стремена залізні	9
II. Пам'ятки сільського господарства		Шпори залізні	17
Знаряддя праці		Якірці залізні	2
Мотижки залізні	4	Пути залізні	1
Кирки залізні	2	Удила залізні	2
Сокири залізні	18	<i>IV. Культові предмети</i>	
Лемеші плугів залізні	7	<i>Золоті</i>	
Чересла плугів залізні	6	Іконки з емалями	2
Серпи залізні	10 і багато фрагментів	Натільні хрестики	1
Коси залізні	8	<i>Срібні</i>	
Окуття заступів	20	Енколпіони	4
Ножиці для стрижки овець	5	Натільні хрестики	6
Ості залізні	15	Іконки	1
Плішня залізна	1	<i>Бронзові</i>	
Гачки риболовні залізні	близько 150	Енколпіони з емалями	кілька сотень
Гачки з блешнею	6	Енколпіони	1
Грузила свинцеві	понад 50	Хрести натільні	20
Грузила керамічні	1	Хрести навісні	6
Жорна керамічні	4 і багато фрагментів	Іконки	4
Наконечники стріл мислив- ські кістяні	понад 50	Змійовики	3
Ніж залізний для підрізу- вання сот	1	Амулети-кинджальчики і сокирки	17
Шипи деревозалізні залізні	8	Дзвони	6 фрагментів
Порхлиці	4	Панікадила	понад 50 фрагментів
III. Зброя і предмети військового спорядження		Лампади	3
Наконечники стріл луків залізні	близько 600	Підсвічники	3
Наконечники стріл само- стрівів залізні	5	Дарохранительница	1
Наконечники списів залізні	16	<i>Залізні</i>	
Наконечники рогатин залізні	4	Хрести навісні	5
Сокири залізні	8	<i>Кам'яні</i>	
Шаблі залізні	5 фрагментів	Іконки	6
Мечі залізні	7	Хрестики натільні ши- ферні, мармурові, ага- тові, янтарні	понад 50
Булави залізні	4	Амулети у вигляді кам'я- ного наконечника стріли	1
Гирі бойові залізні	1	<i>Свинцеві</i>	
Кістені залізні	4	Амулет у вигляді ключика	1
		<i>Глиняні</i>	
		Іконки	6
		Хрестик	1

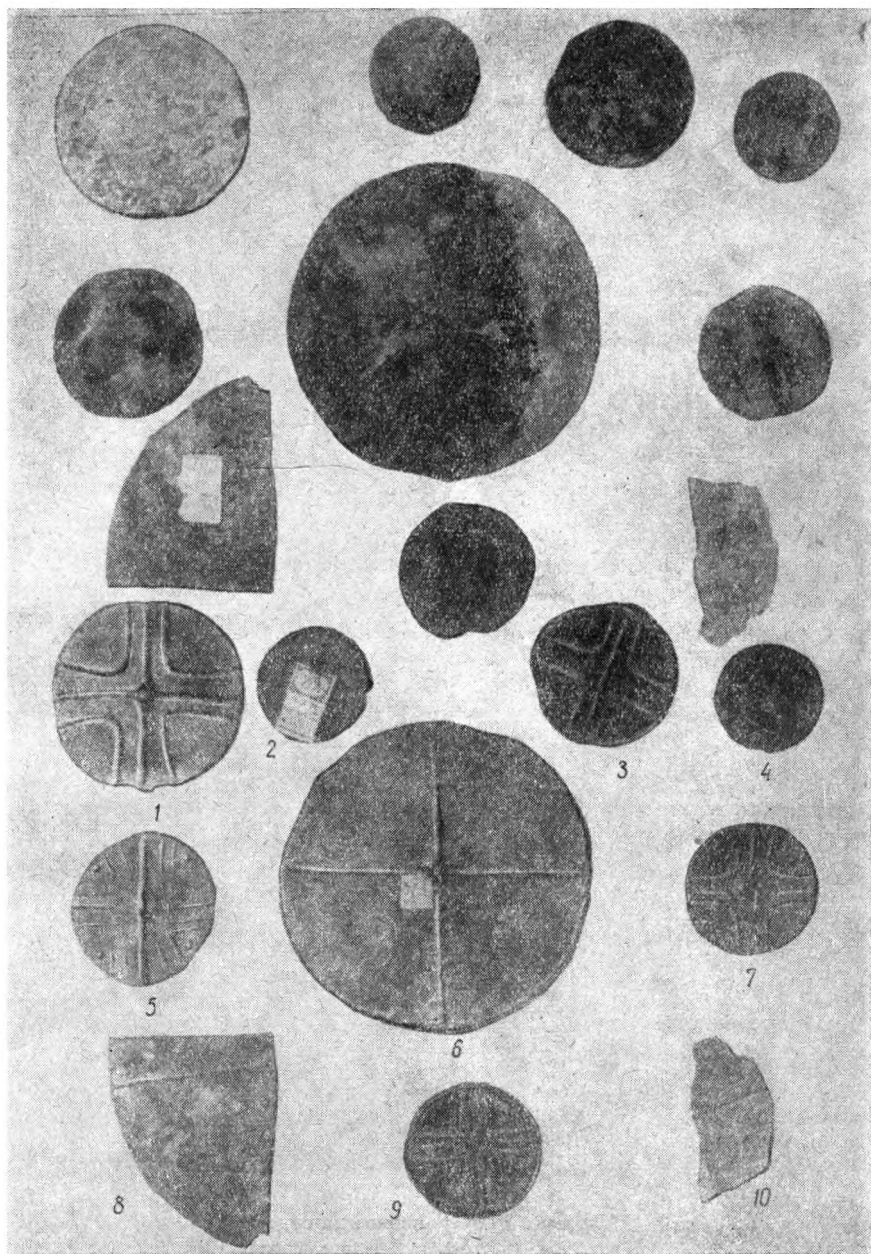

Таблиця I. Залізнi знаряддя i вироби:
1 — долого; 2 — клон; 3 — дужка; 4 — нiж; 5, 6 — гачки; 7 — ножницi; 9 — кiльце; 10 — скоба;
11 — скоба.

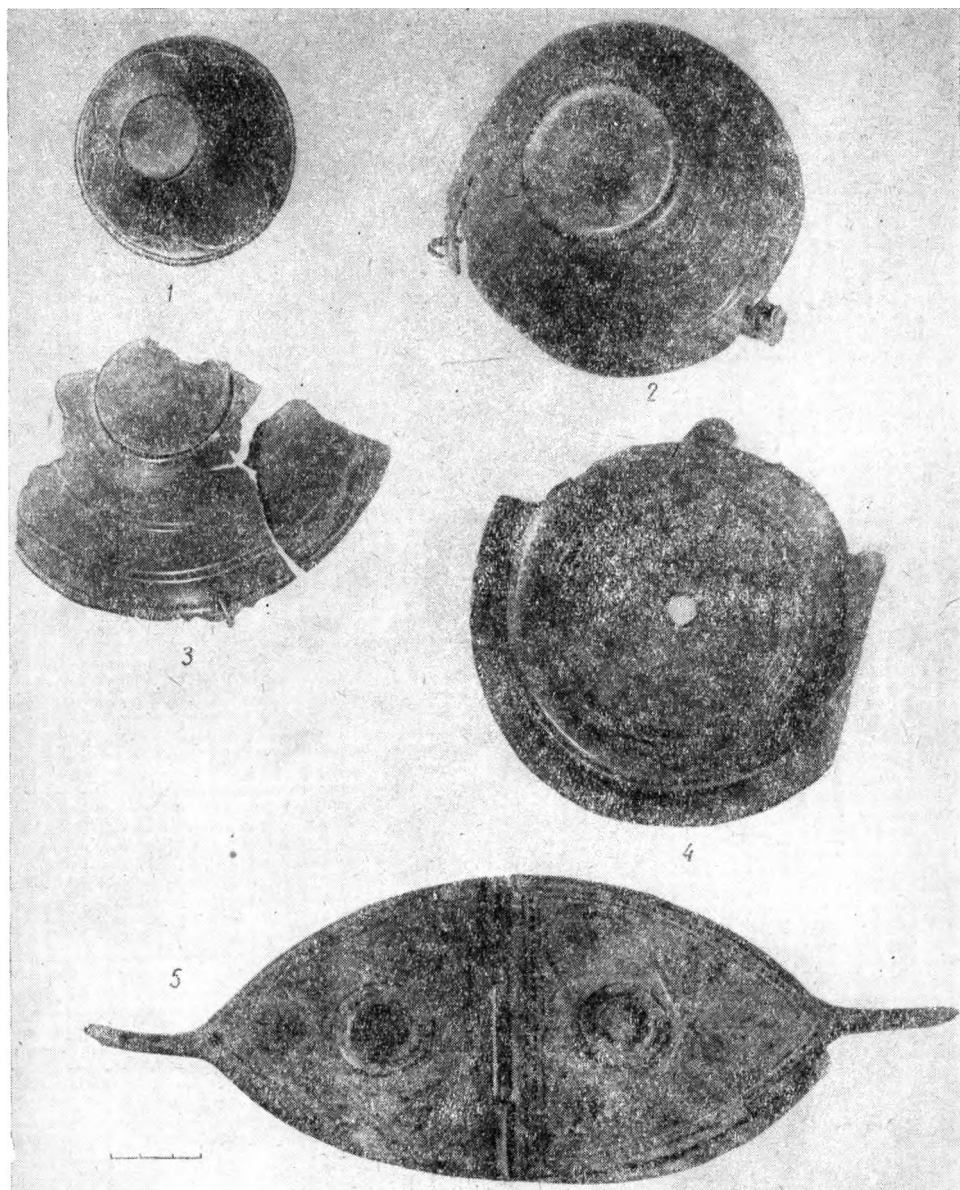

Таблиця II. Залізні вироби:

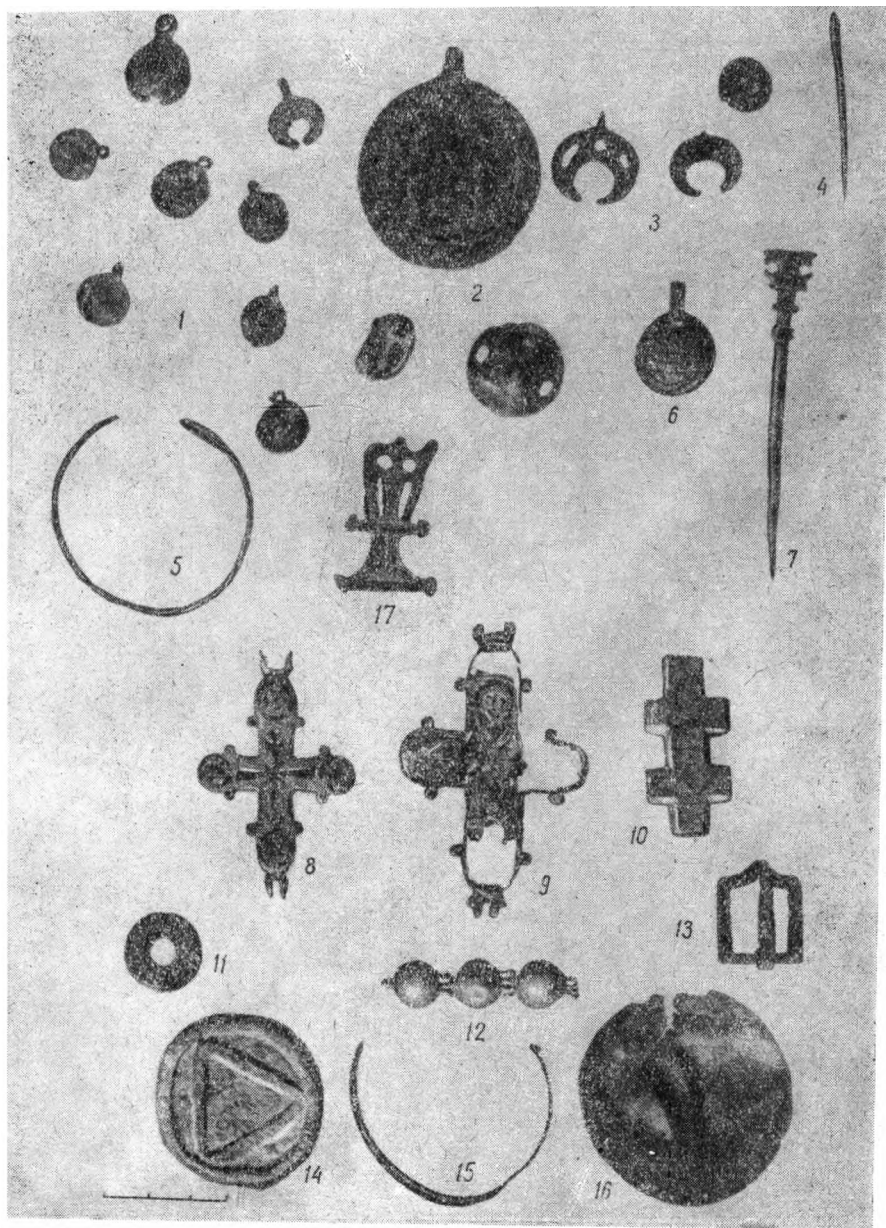
1, 4 — гачки; 2 — кільце; 3 — цвях; 5, 6 — щипи; 7 — пряжки; 9, 10, 11 — замки; 12 — ключ; 13 — кресало; 14—16 — ножі.

Таблиця III. Бронзові дзеркала:
лицева та зворотна сторона.

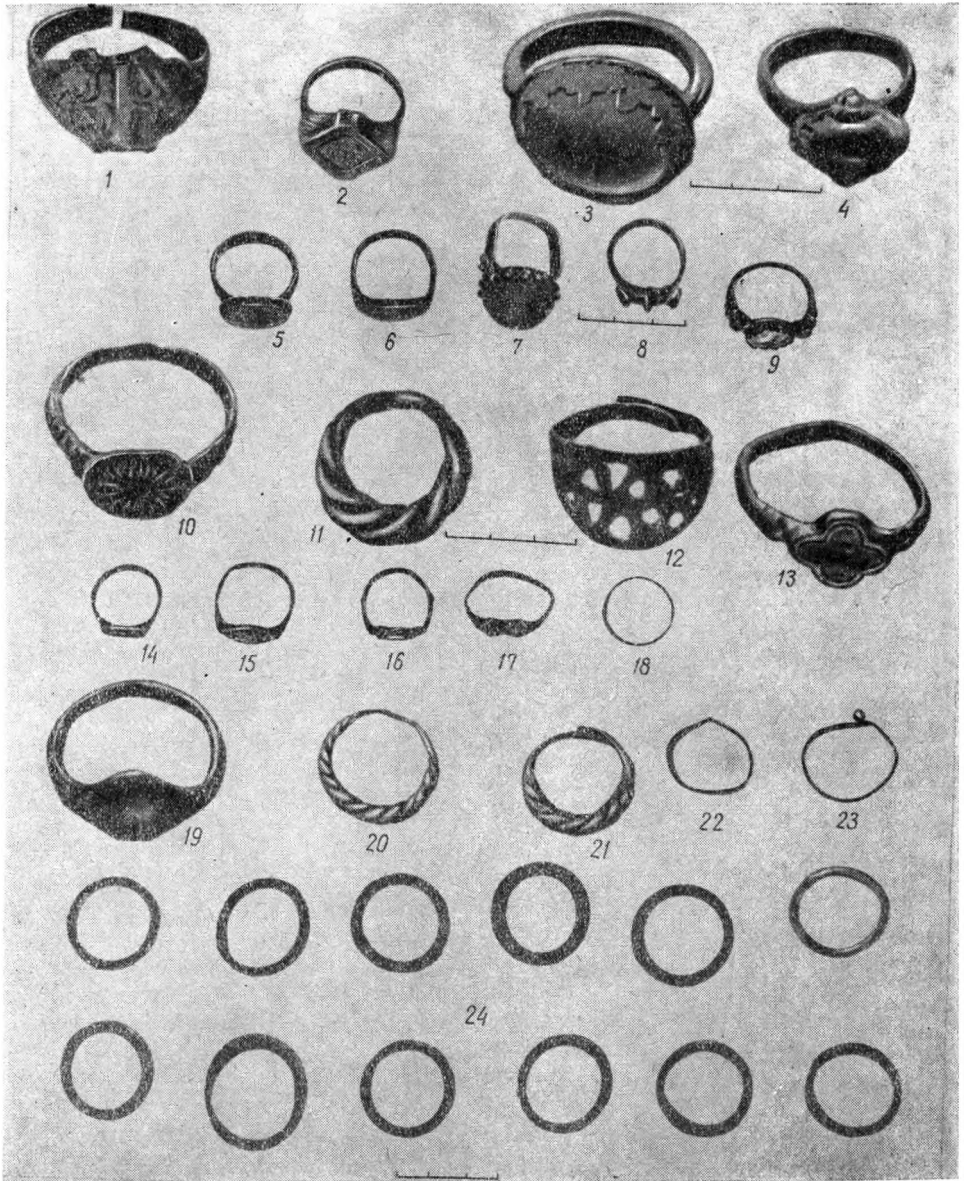

Таблиця IV. Бронзовий посуд:
1—3 — лампади; 4 — підсвічник; 5 — дарохранительниця.

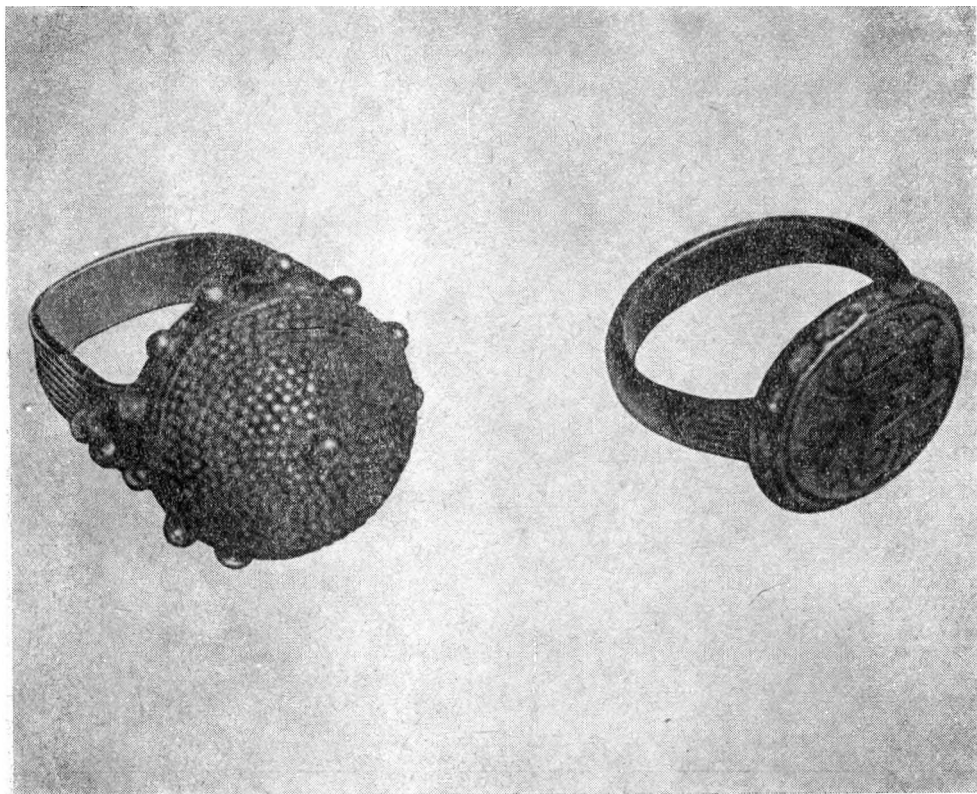
Таблиця V. Бронзові та інші вироби:

1 — гудзики-бубонці; 2 — зміювик; 3 — лунниці; 4, 7 — булавки і стилі; 5, 15 — браслети; 6 — підвіска-монета; 8 — бронзовий енкалпійон; 9 — срібний енкалпійон; 10 — кам'яний хрестик; 11 — шиферне прясло; 12 — срібне намисто; 13 — пряжка; 14 — свинцева гиря; 16 — вагова чашечка; 17 — фібула.

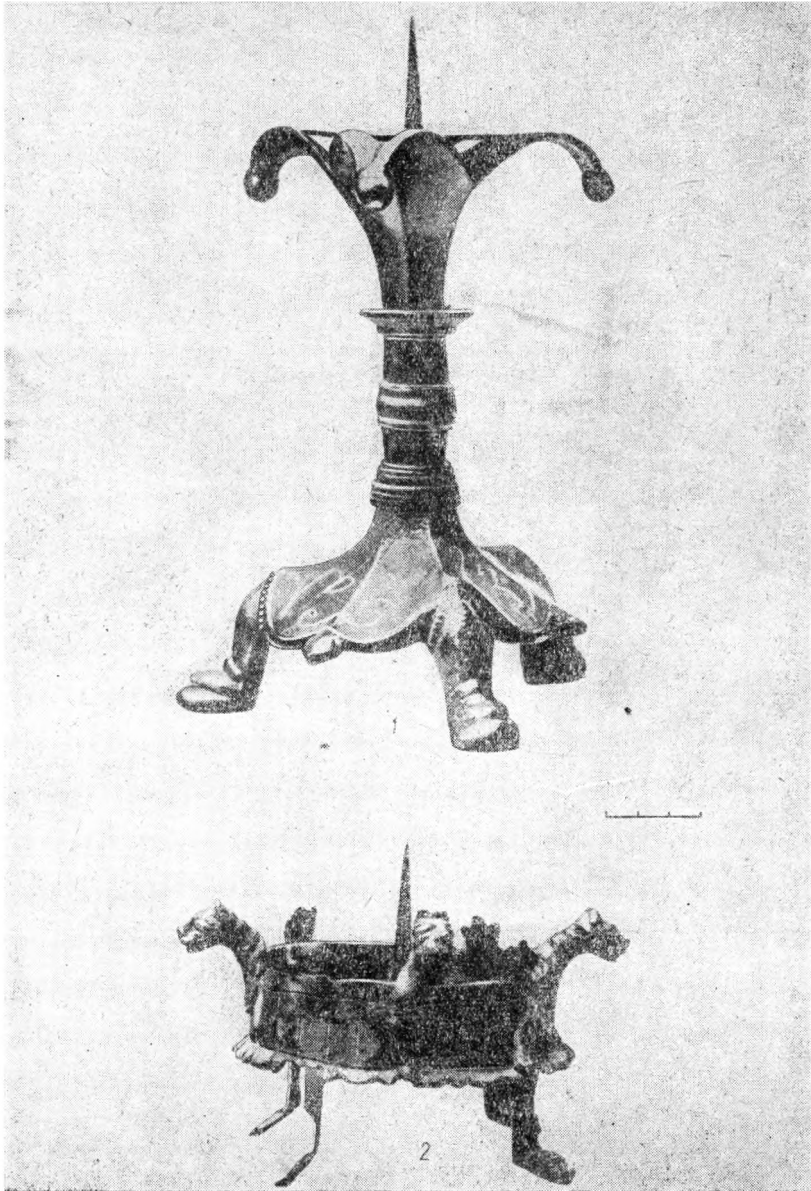

Таблиця VI. Персні і каблучки.

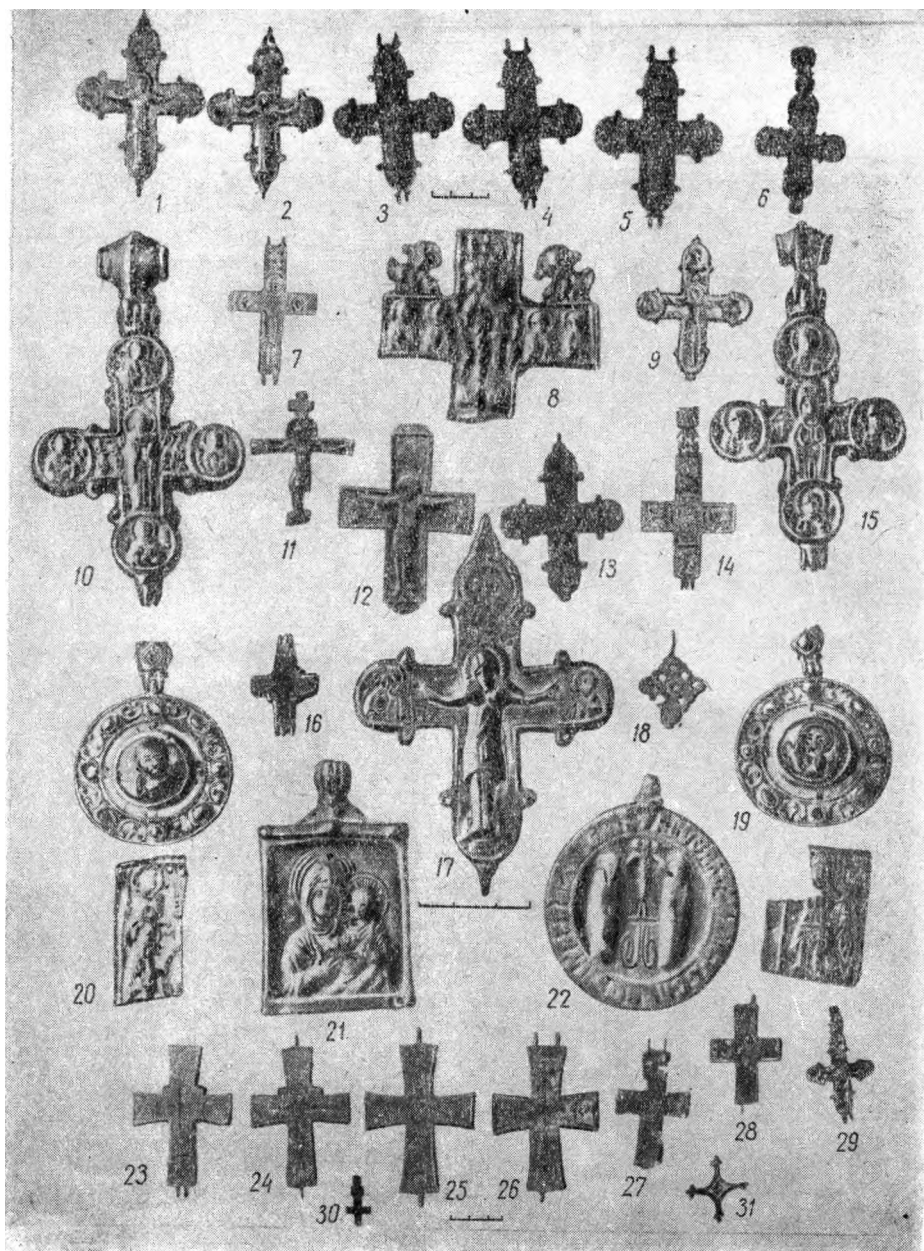

Таблиця VIa. Срібні персні.

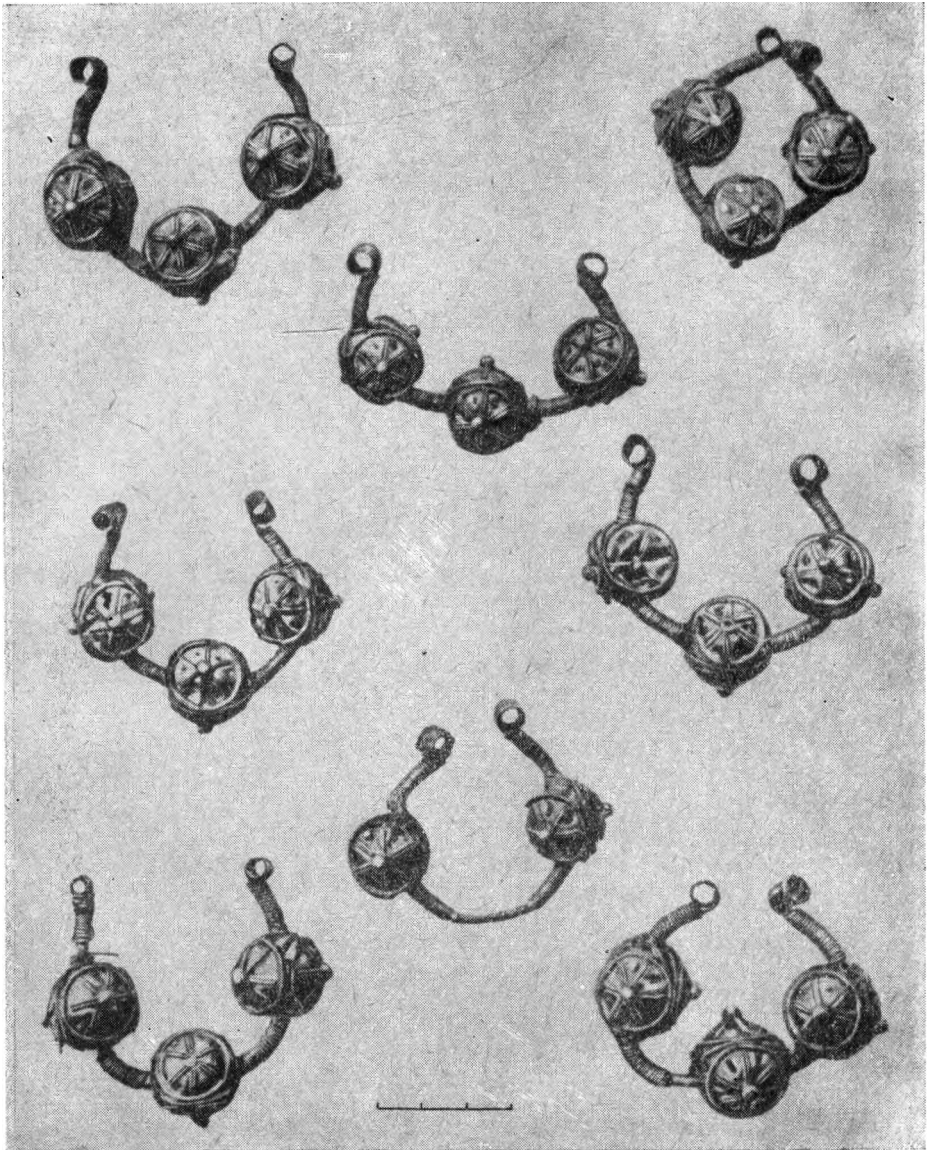
Таблиця VII. Бронзові підсвічники.

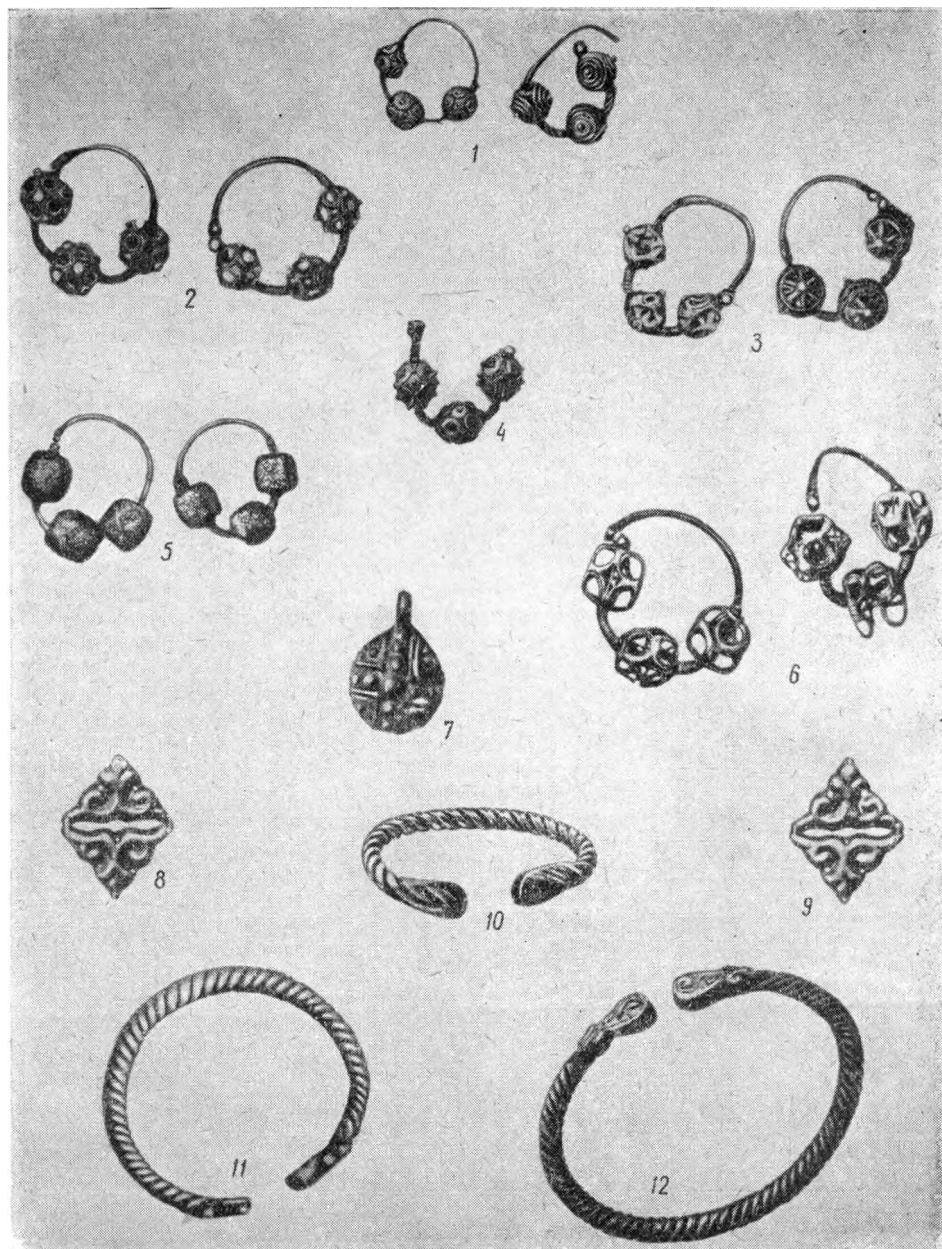

Таблиця ІХ. Хрести та іконки:

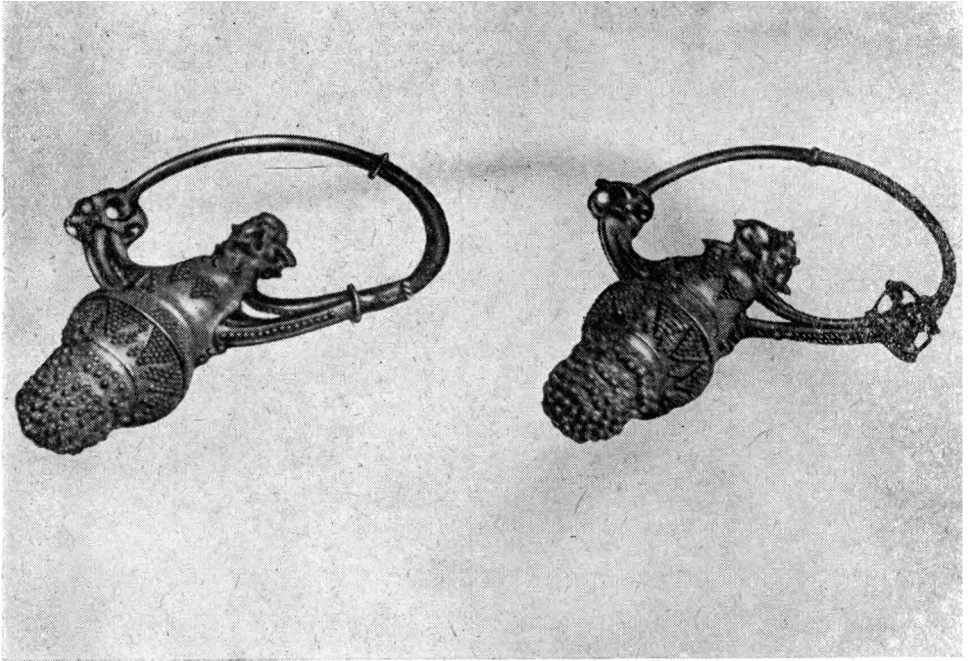
1—10, 12—17, 23—28 — енколпіони; 18, 30, 31 — натільні хрестики; 19—21 — іконки; 22 — змійовик.

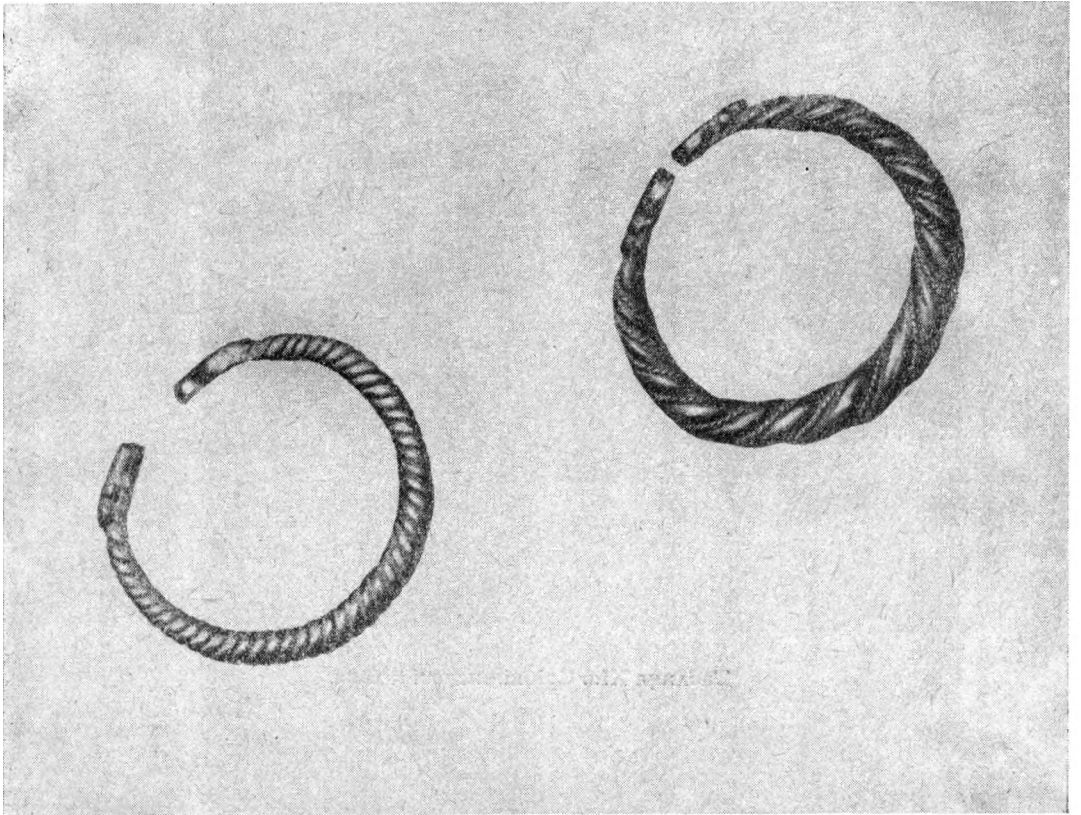
Таблиця Х. Срібні аграфи.

Таблиця XI. Срібні і золоті прикраси:
 1-6 — сережки; 8-9 — бляшки; 10-12 — браслети.

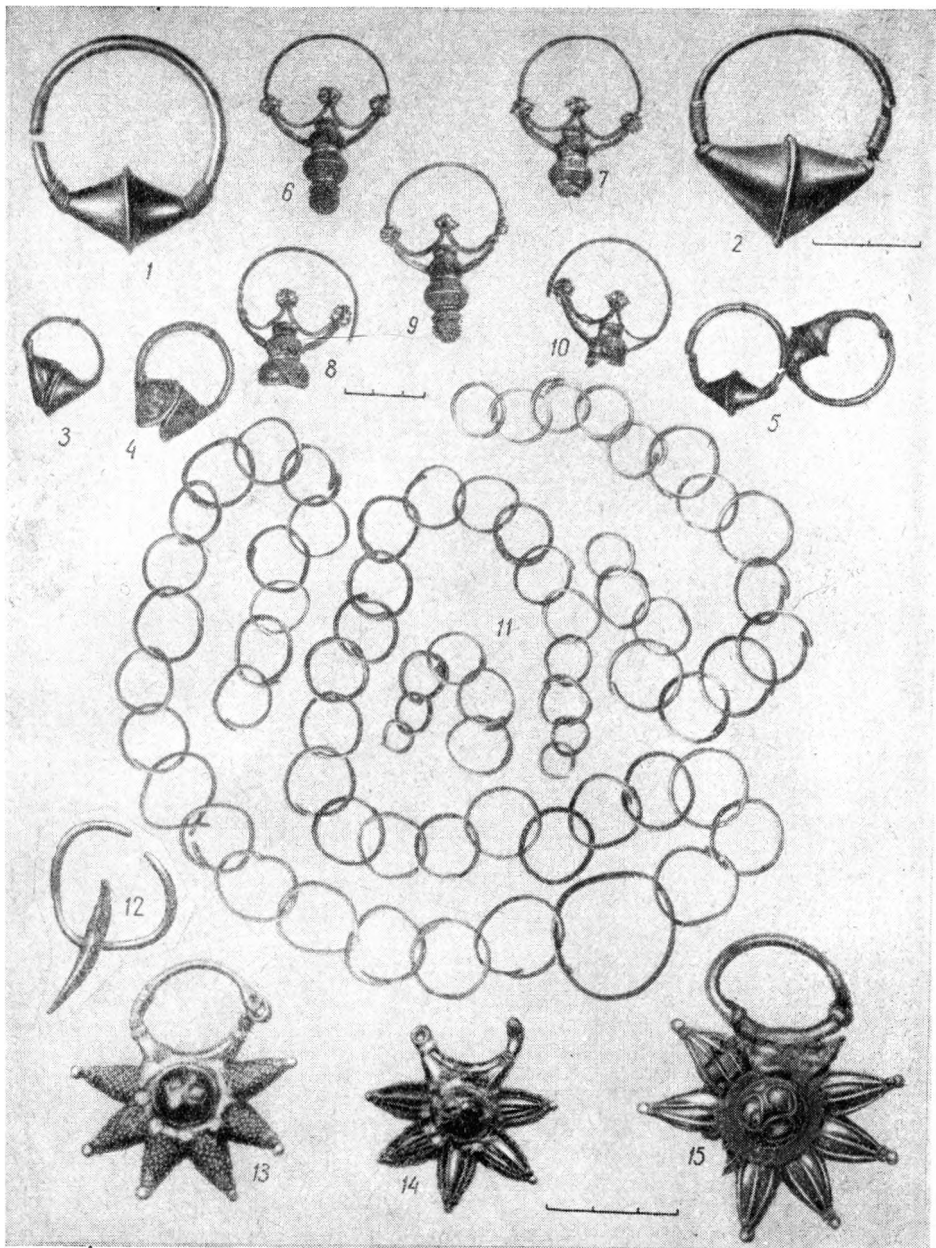

Таблиця XIa. Срібні вискові кільця.

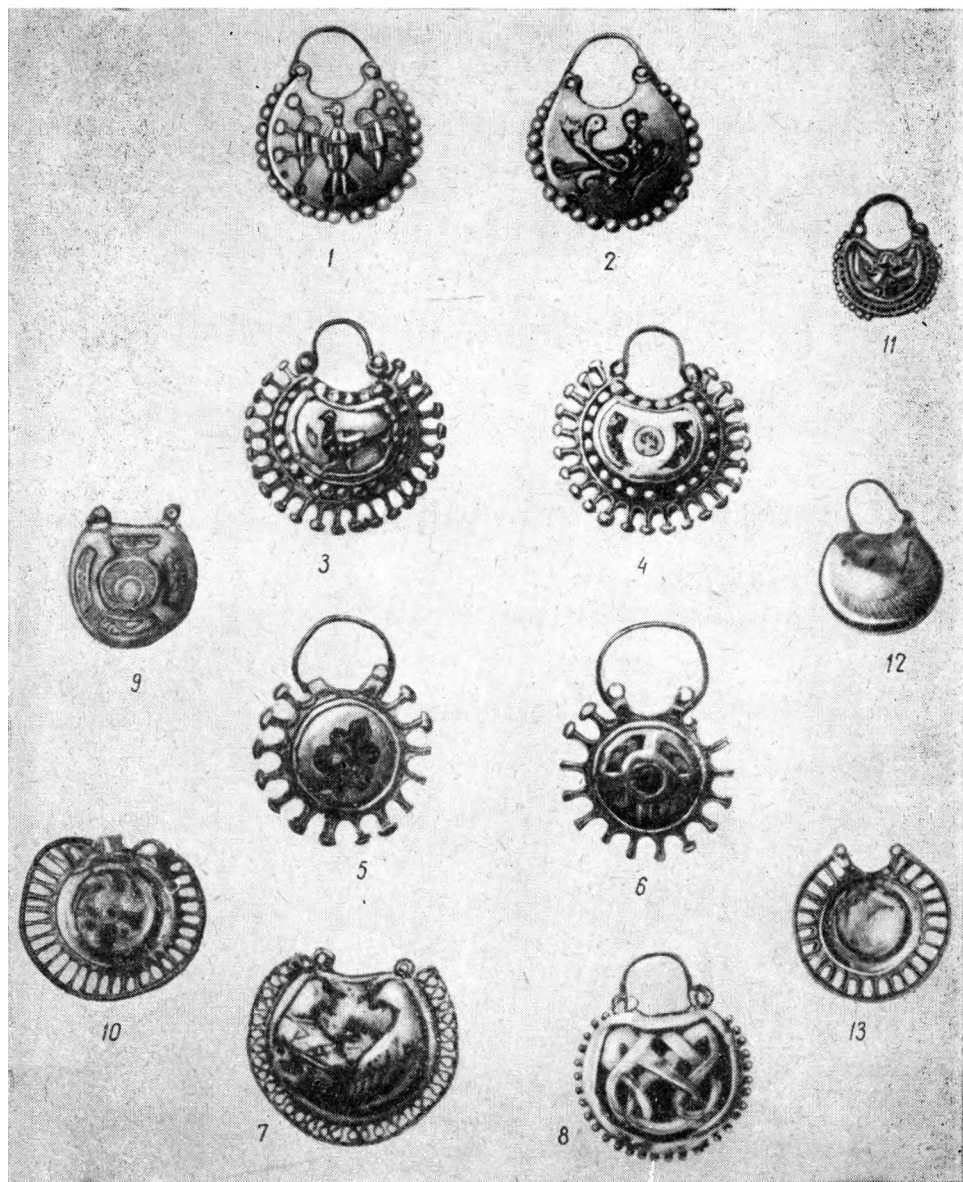

Таблиця ХІ6. Срібні браслети.

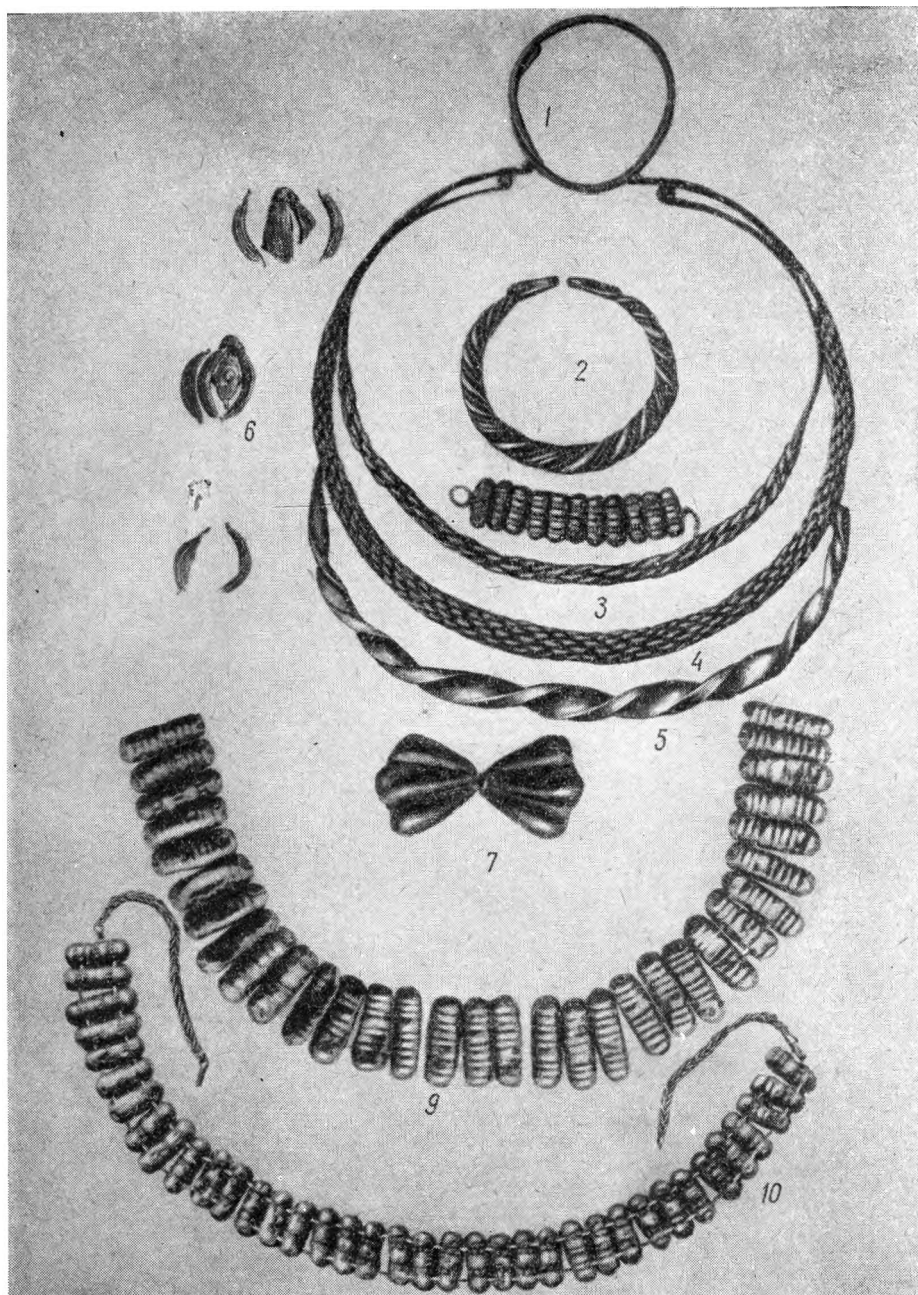

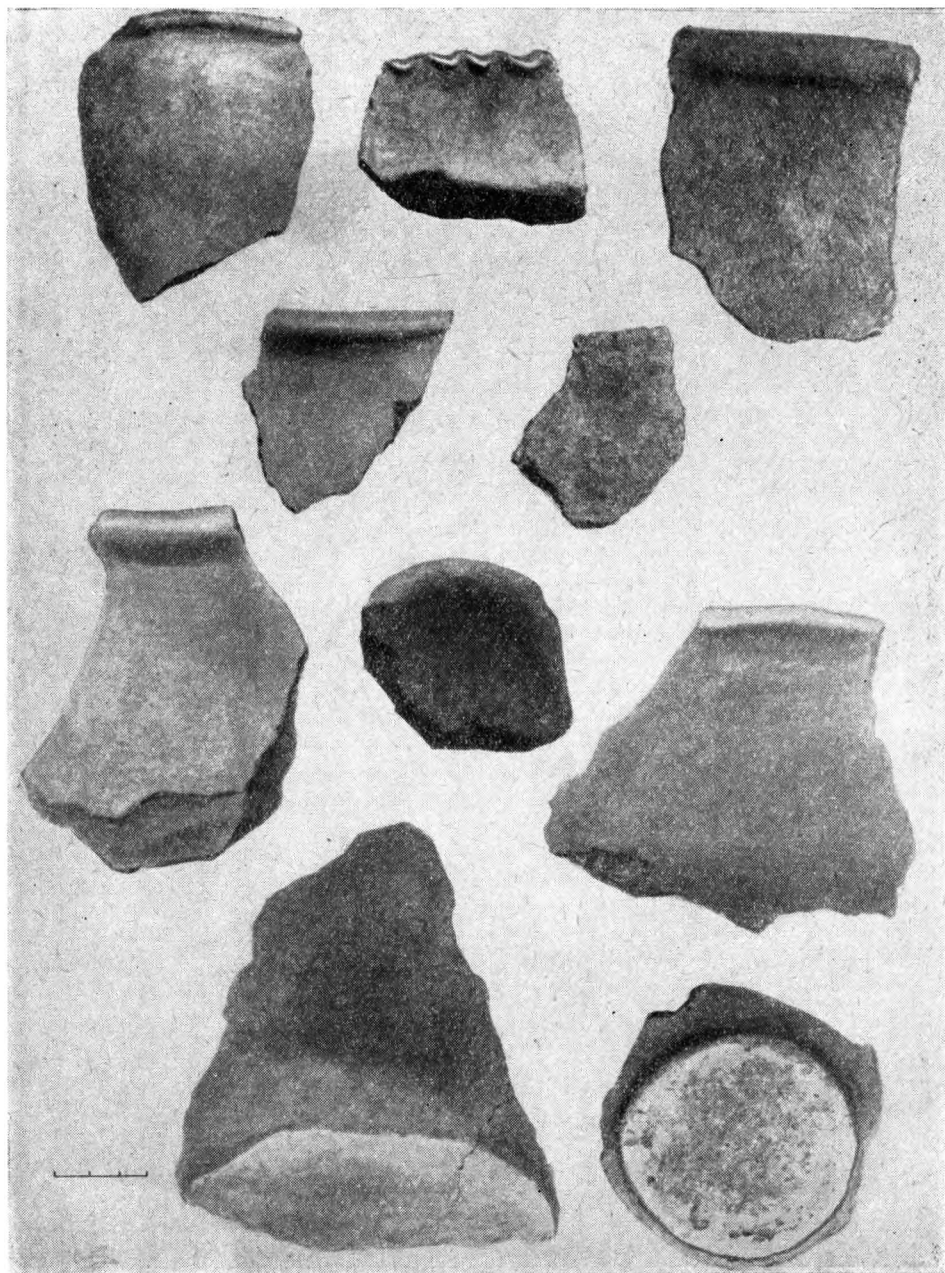
Таблиця XII. Срібні та золоті вискові кільця:
 1—5 — кільця половецького типу; 6—10 — кільце з намистиною; 11—12 — кільце з драбу; 12—15 — зірчасті колти.

Таблиця XIII. Золоті і срібні колти:
 1—6, 9—11 — золоті з перегородчатими емалями; 10—13 — срібні з черню.

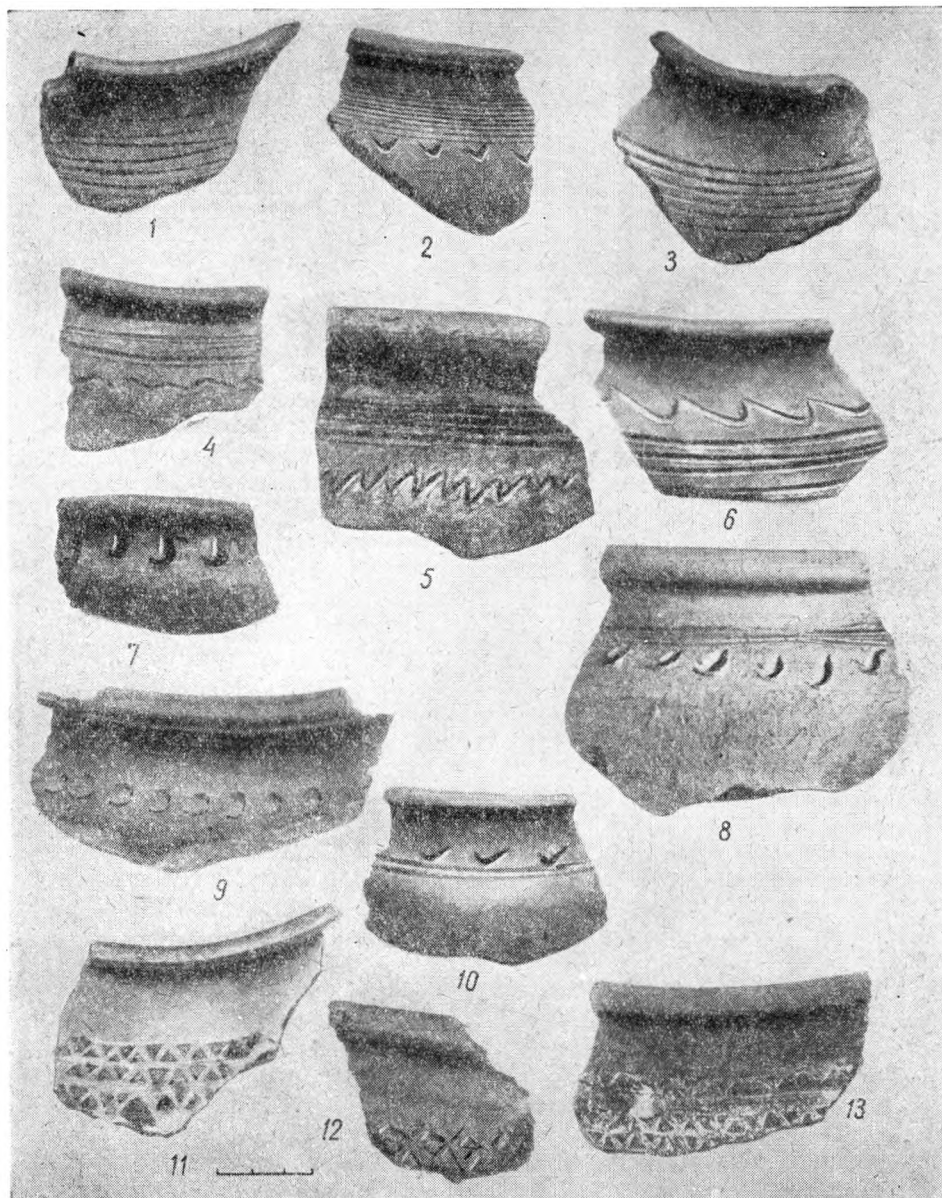
Таблиця XIV. Срібні, золоті і скляні прикраси:
 1—2 — срібні браслети; 3, 4, 5 — срібні гривни; 6 — срібні намистини; 7 — скляна застібка; 9, 10 — золоті намиста.

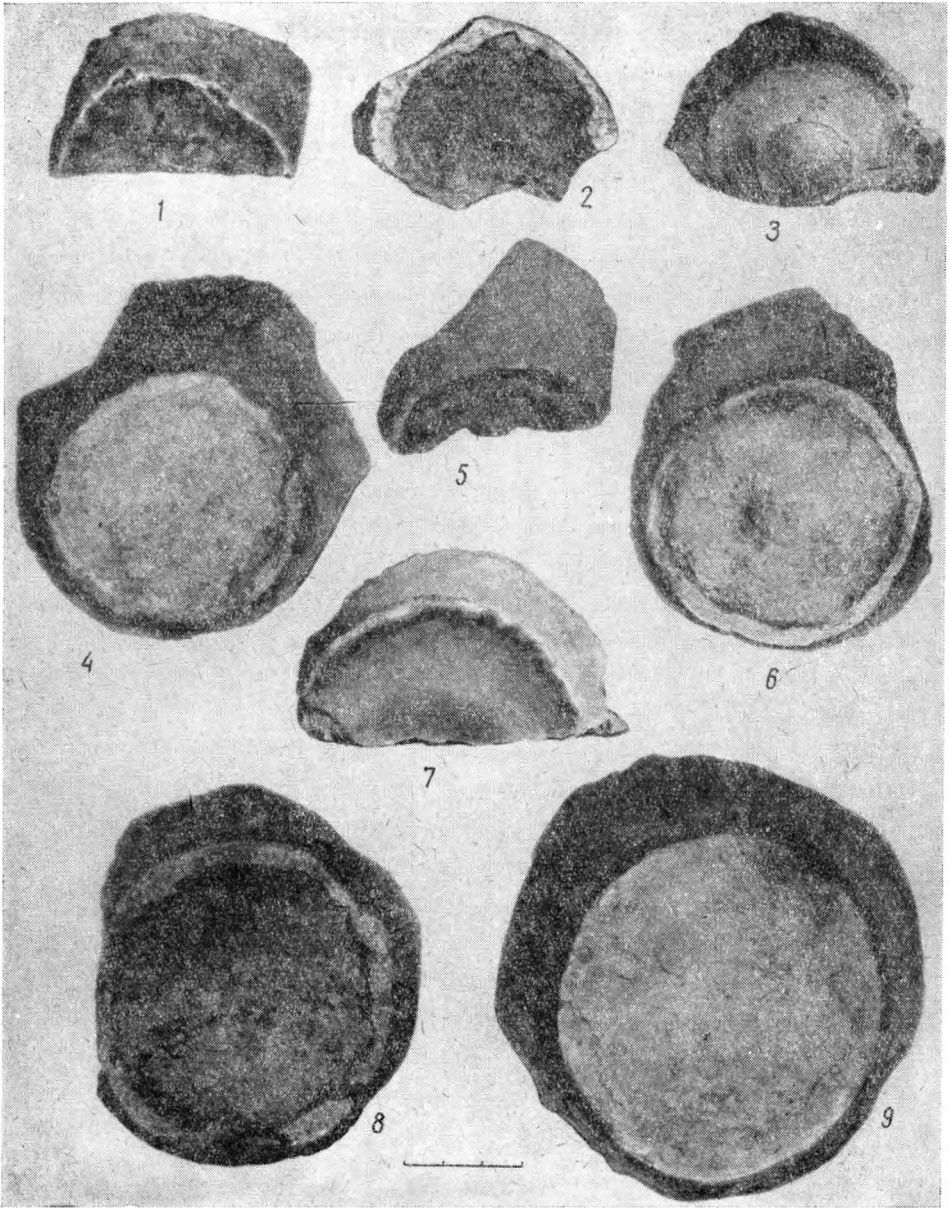
Таблиця XV. Ліпний посуд.

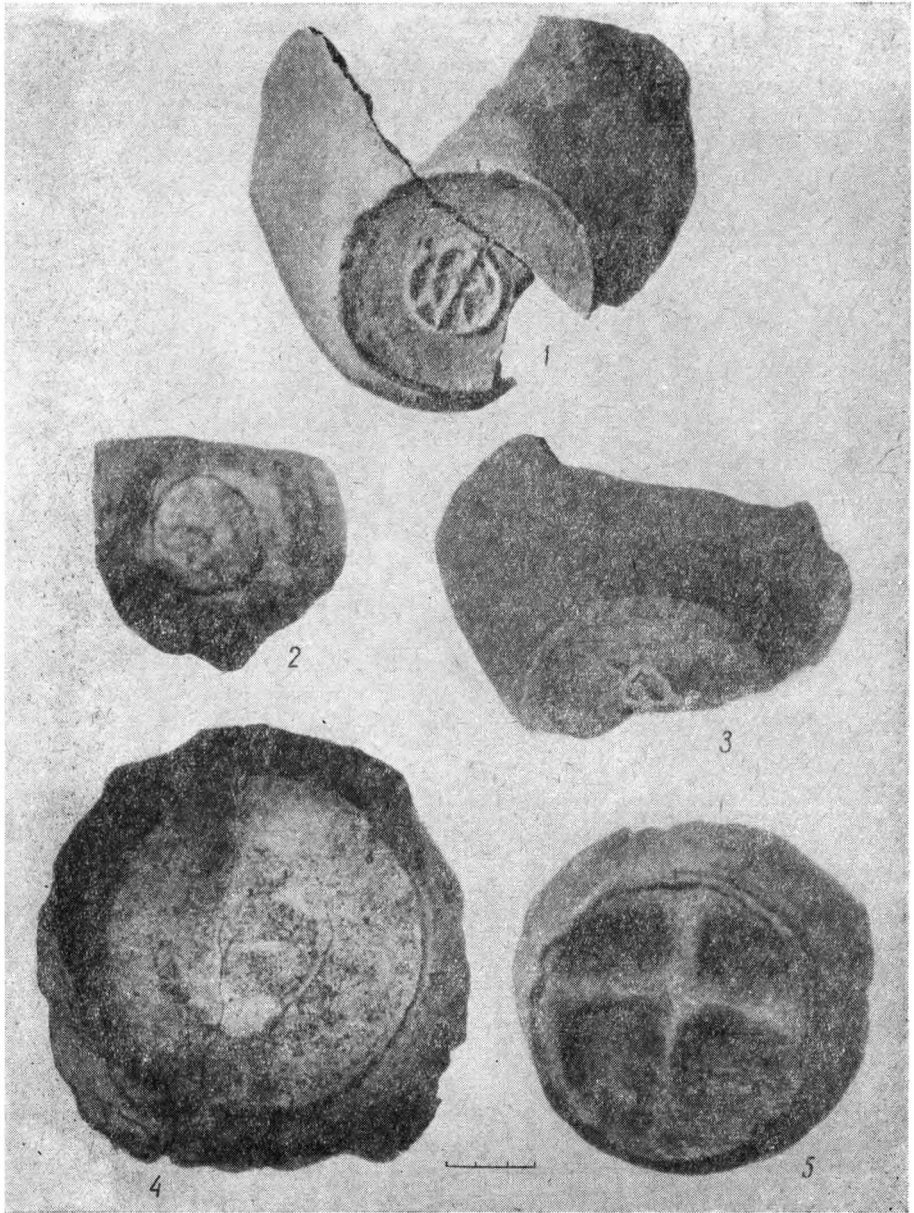
Таблица XVI. Кружальный посуд:
1, 3, 4, 6 — горщики; 2, 7 — горшечки; 5 — глек; 8 — кухоль.

Таблиця XVII. Вінчики горщиків з орнаментами.

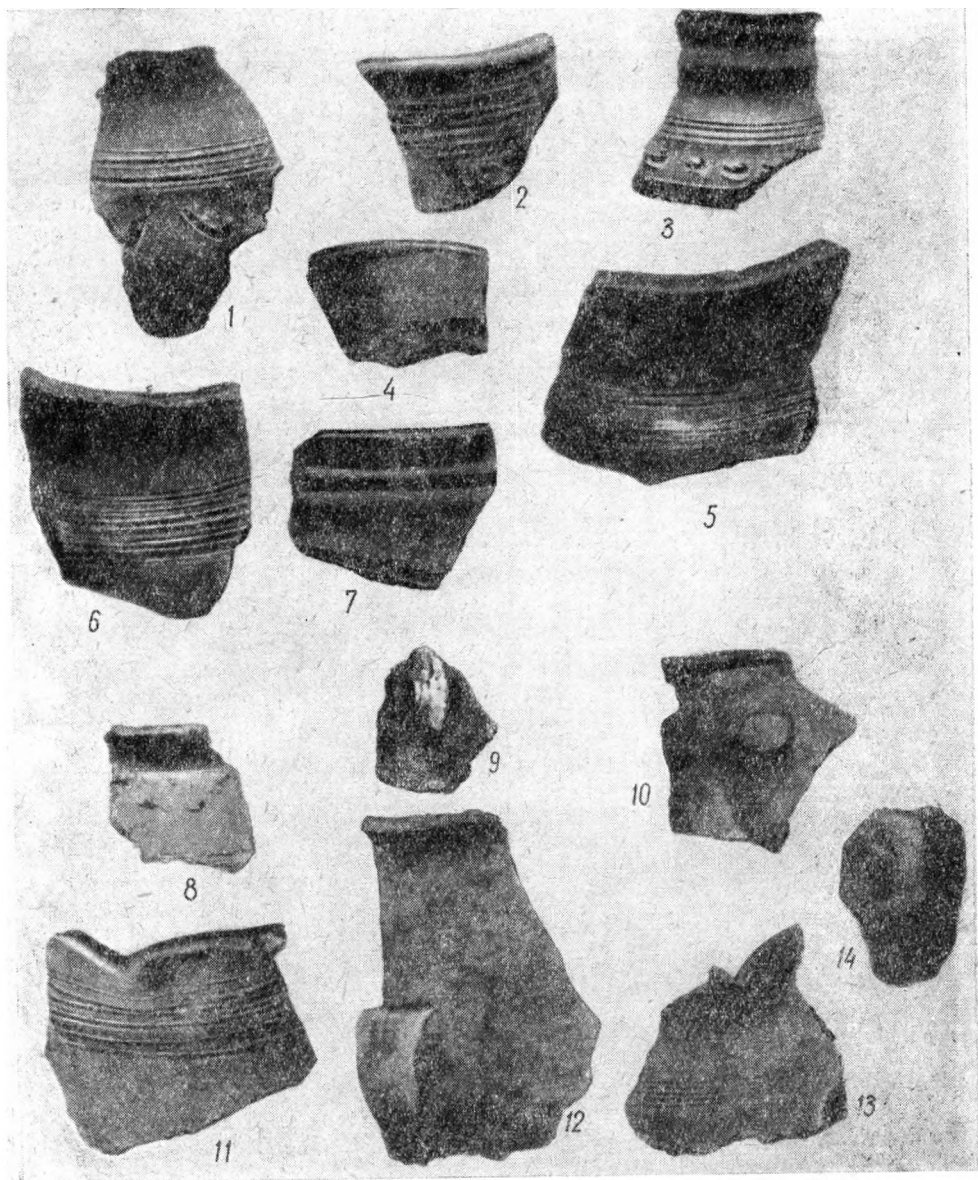

Таблиця XVIII. Денця горщиків

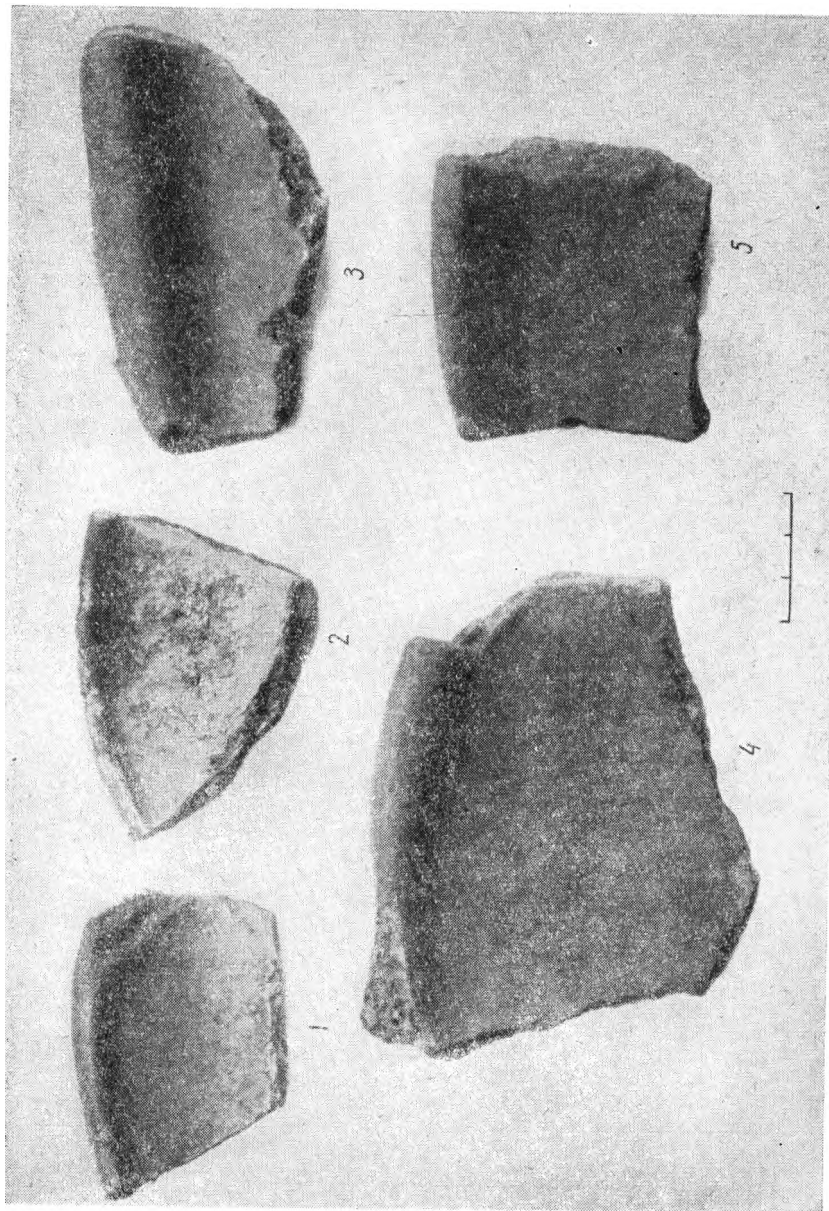

Таблиця ХІХ. Клейма. Кружальний посуд.

Таблиця XX. Вінчки глечиків.

Таблиця XXI. Вінчки мисок.

Таблица XXII. Корчаги.

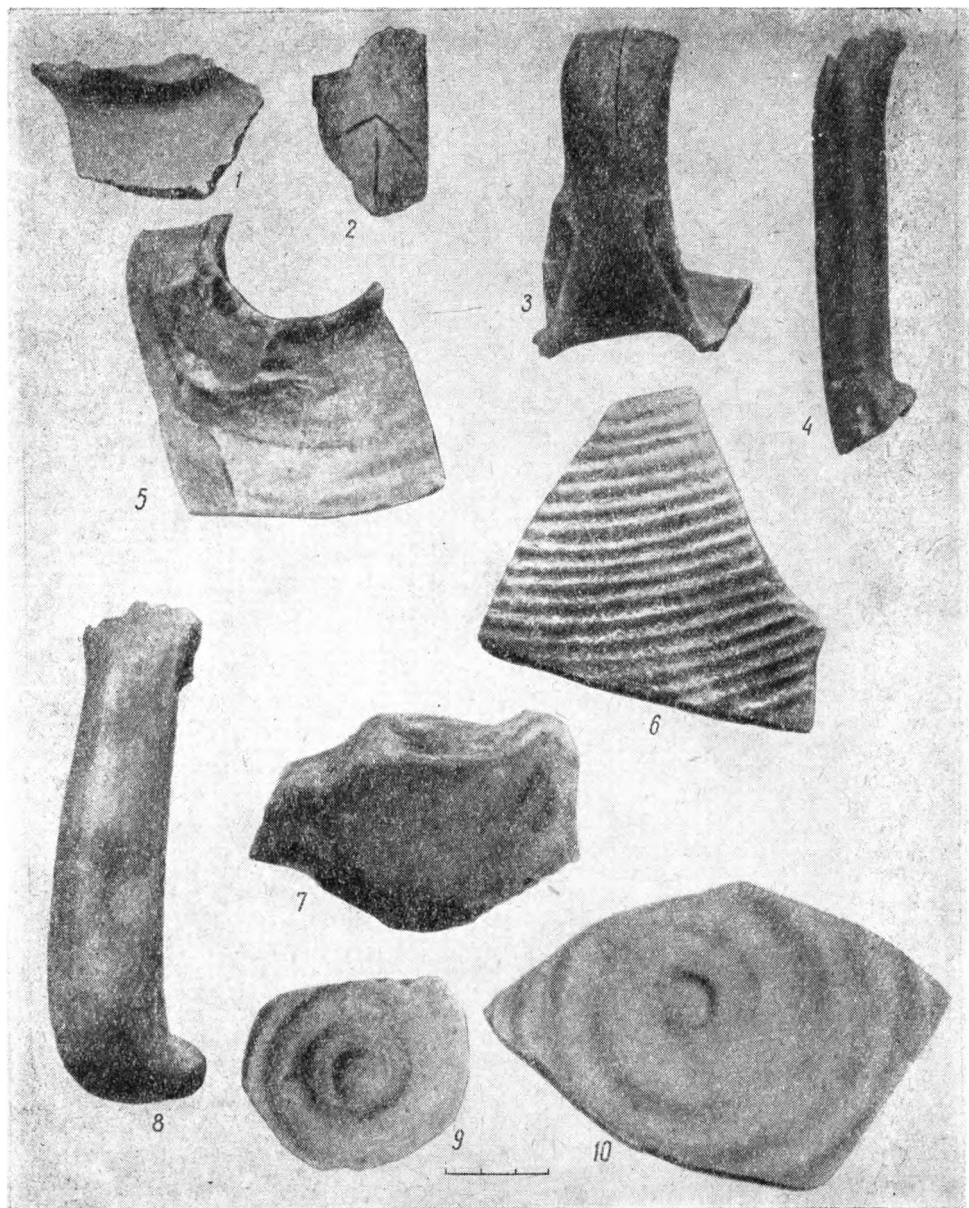
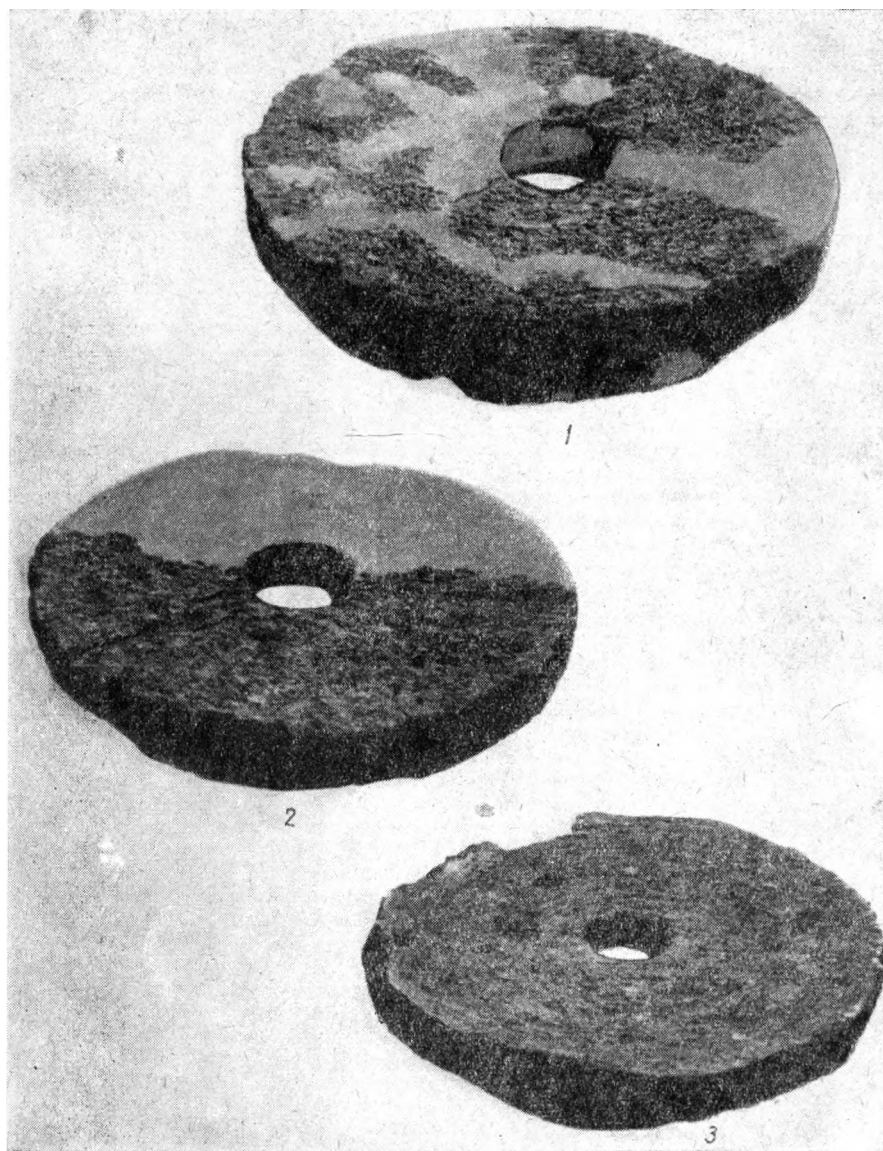
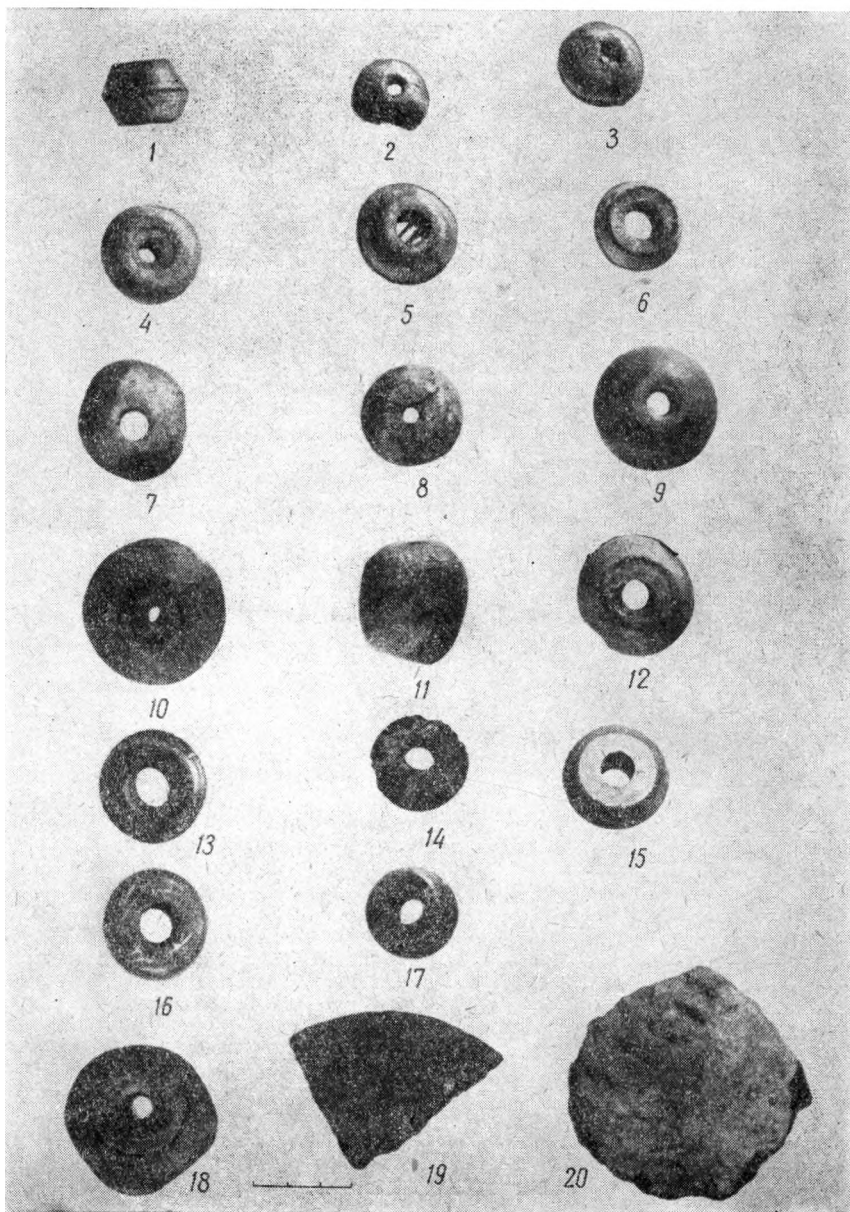

Таблица XXIII. Амфори.

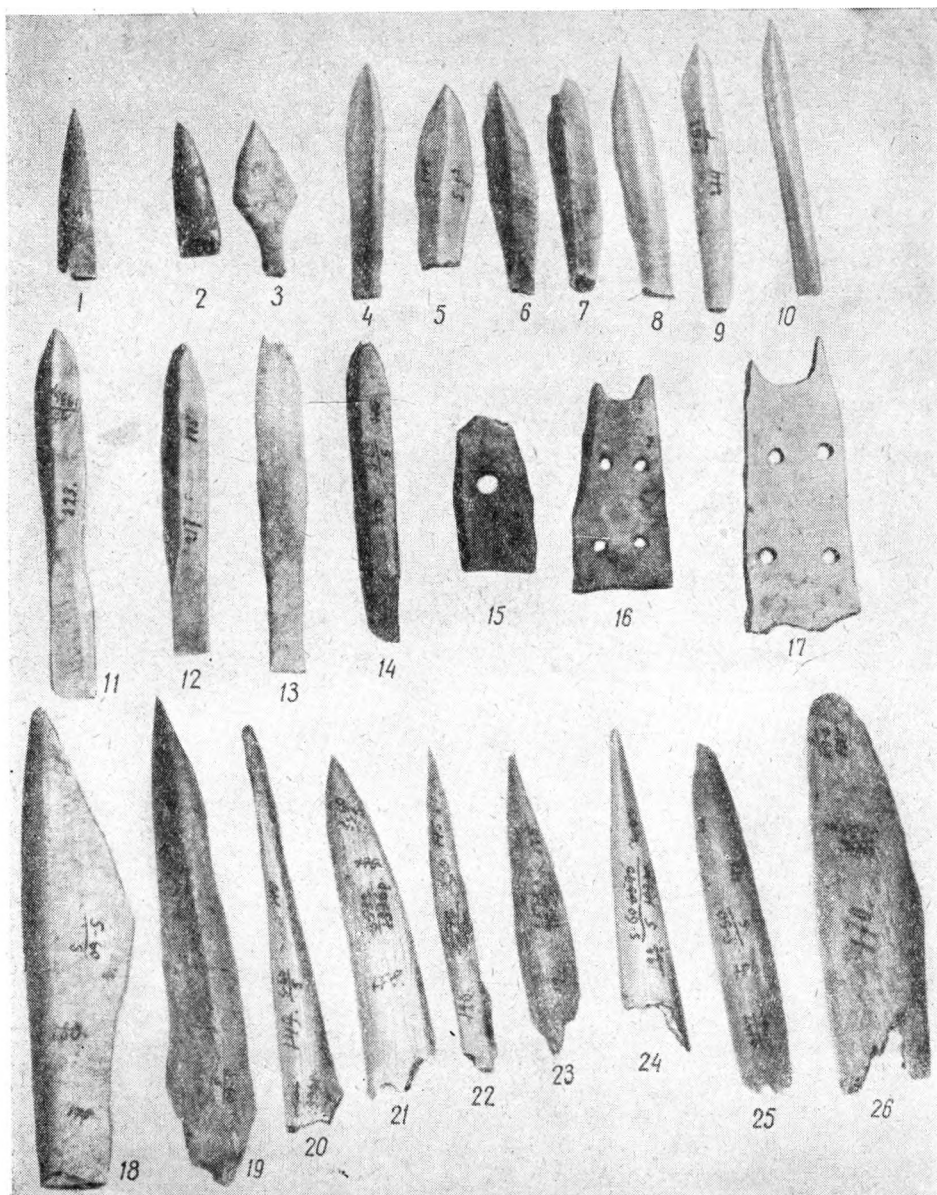

Таблиця XXIV. Жорна.

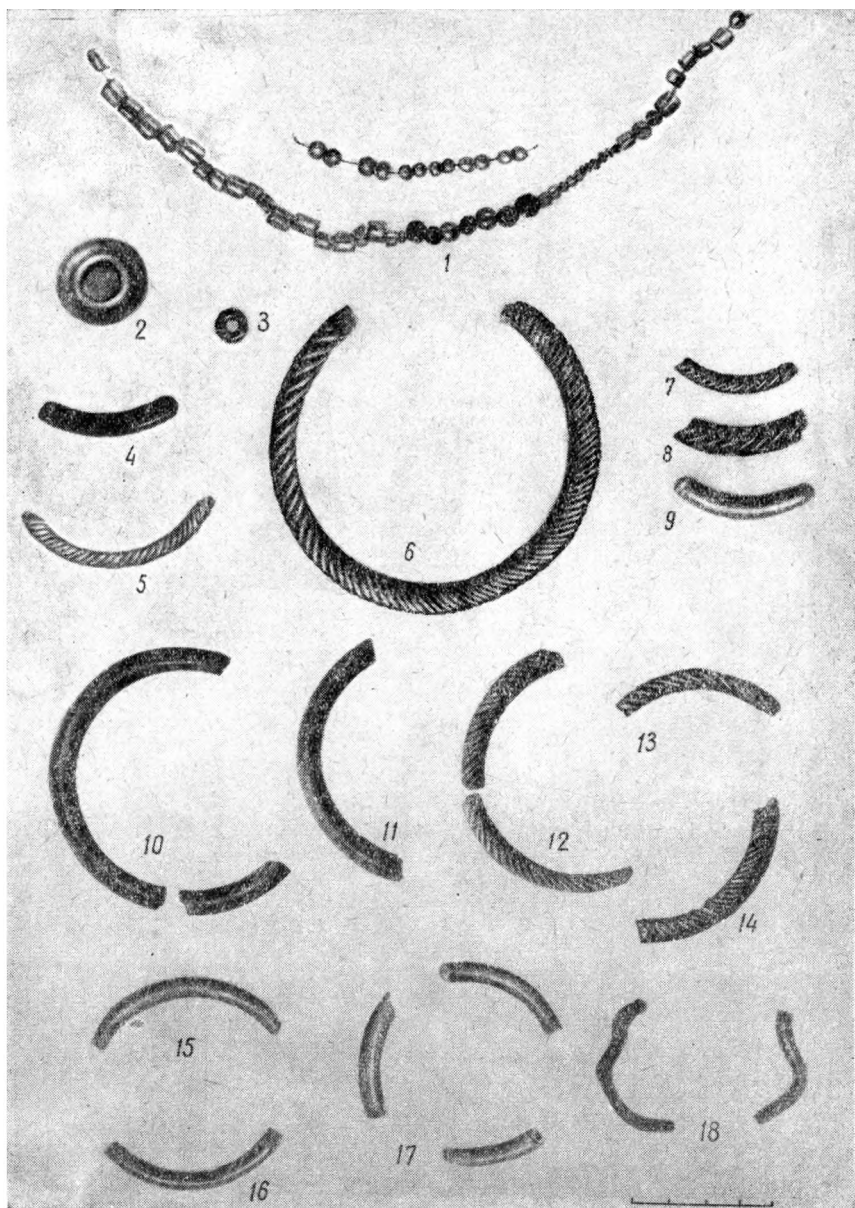
Таблиця XXV. Прясла:

1, 6, 10, 12-17 — кам'яні; 2-4, 7-9, 11 — глиняні; 18-20 — заготівки.

Таблиця XXVI. Кістяні вироби:

1—14 — наконечники стріл; 15—17 — пластинки панцирів; 18—26 — проколки та стилі.

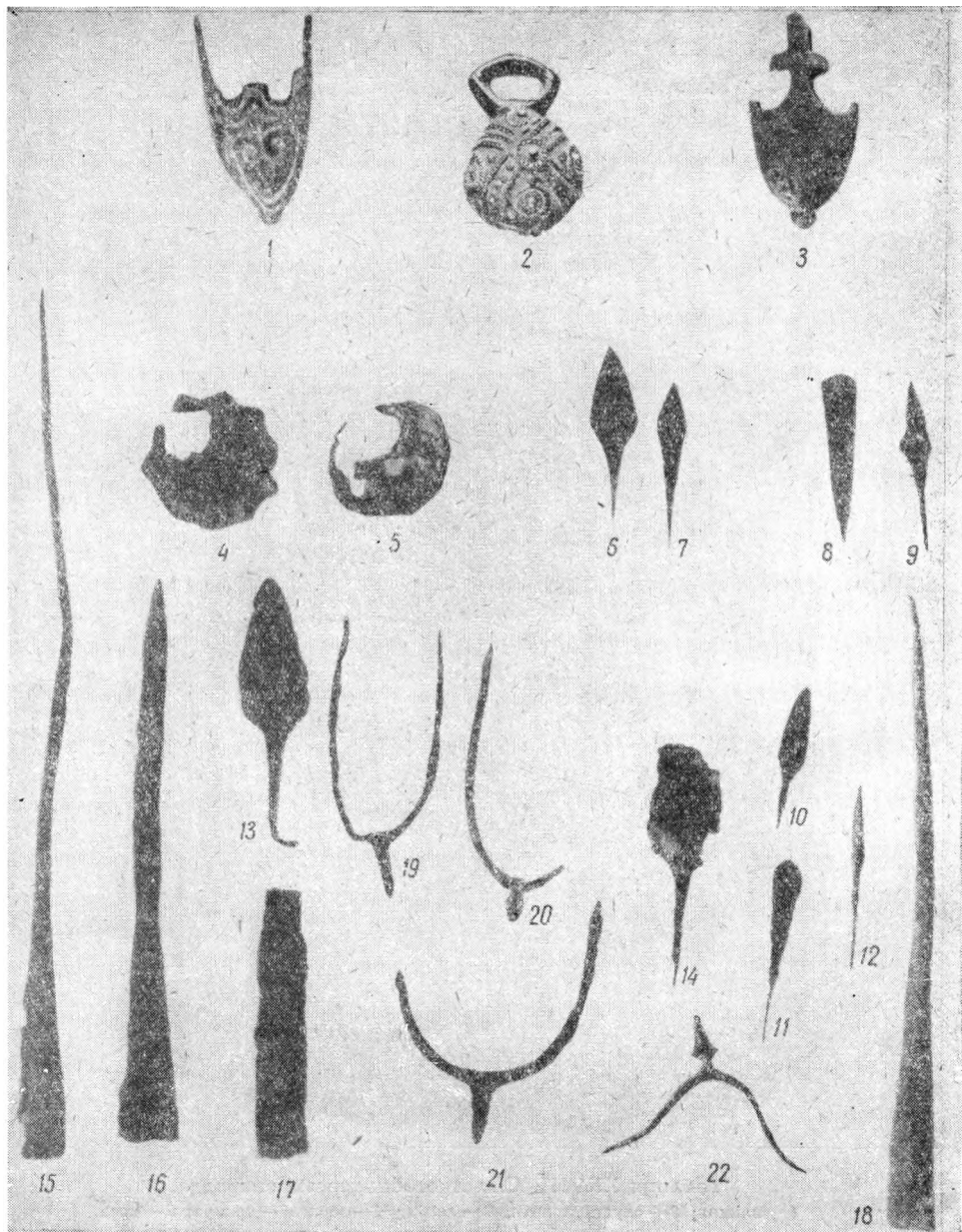
Таблиця XXVII. Скляні вироби:

1, 3 — намісто; 2 — деще посудинки; 4—17 — браслети; 18 — фрагменти бракованих браслетів.

Таблиця XXVIII. Сільськогосподарські знаряддя:
1 — плішня; 2 — окуття лопати; 3 — леміш; 4 — серп; 5 — сокира; 6 — коса.

Таблиця ХХІХ. Зброя:

1, 3 — бронзові наконечники піхов мечів; 2 — бронзова гиря; 4, 5 — залізні булави; 6—12 — наконечники стріл; 13, 14 — наконечники самострілів; 15—18 — наконечники списів; 19—22 — шпори.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
I. ТОПОГРАФІЯ, УКРІПЛЕННЯ І ПЛАНУВАННЯ РОДНЯ	17
II. ЖИТЛА, ГОСПОДАРЧІ ТА ІНШІ БУДОВИ	26
III. ГОСПОДАРСТВО РОДНЯ	63
IV. ВІЙСЬКОВА СПРАВА У РОДНІ	123
V. МОГИЛЬНИК РОДНЯ	129
ВИСНОВКИ	139
ДОДАТКИ	143
ТАБЛИЦІ	151

ГАЛИНА ГЕОРГИЕВНА МЕЗЕНЦЕВА
ДРЕВНЕРУССКИЙ ГОРОД РОДЕНЬ
КНЯЖЬЯ ГОРА

(На украинском языке)

Редактор *Ніконова Р. С.*
Художник *Ахупов Е. Х.*
Художній редактор *Єгоров В. А.*
Технічний редактор *Окопна О. Д.*
Коректор *Діхтяр Л. К.*

Здано до набору 13.VI. 1968 р. БФ 02538. Зам. № 227. Видавн. № 534. Тираж 1850. Формат паперу 70×90¹/₁₆. Фіз. друк. аркушів 11,5, Умовн. друк. аркушів 11,47. Обл. видавн. аркушів 12,98. Паперових аркушів 5,75. Підписано до друку 29.X. 1968 р. Папір друкарський № 1. Ціна 1 крб. 27 коп.
Видавництво Київського університету, Київ, Героїв революції, 4.
Т. П. Вид-ва КДУ — 1968, пов. 30.

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, Репіна, 4.

